

ELBOGEN

2021

MALMÖ KULTURHISTORISKA FÖRENINGENS ÅRSSKRIFT

ELBOGEN
MALMÖ KULTURHISTORISKA FÖRENINGENS
ÅRSSKRIFT
2021

Bidrag till tryckningen av denna skrift har lämnats av Malmö Förskönings- och Planteringsförening.

Omslagsbild: Målningen i trappan ner till samlingsalen är skapad av den judiska konstnären Lennart Rosensohn. Bysten till höger föreställer kantor Israel Gordon och är gjord av sonen Willy Gordon.
– Foto: Kerstin Martinsdotter. Fig. 3, s. 76.

Ansvarig utgivare: Malmö Kulturhistoriska Förening

Redaktion: Rita Rohlin, Stefan Ersgård, Christian Kindblad, Kerstin Martinsdotter, Anders Reisnert

©Artikelförfattarna och Malmö Kulturhistoriska Förening
Författarna är ensamma ansvariga för sina uppsatser innehåll.

Formgivning: Rita Rohlin och Jessika Lindgren

Tryckeri: Åtta45, Malmö

Malmö 2022

ISSN 1 102-2892

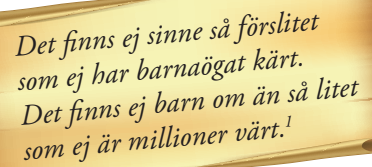
Innehåll

En eldsjäl bodde inom honom – Anteckningar om Hagbard Isberg <i>Av Anna Svenson</i>	5
Världsomseglaren Nils Werngrens liv i Malmö <i>Av Charlotte Röing</i>	23
Elma Danielsson <i>Av Aniko Wolf</i>	39
Det händer i trafiken – En bildberättelse <i>Av Anette Sarnäs och Kerstin Martinsdotter</i>	63
Malmöjudarna 1952–1971 – Kosher, fraiheit fun religie un jubileien <i>Av Arne Järtelius</i>	67
Gustaf Fröding i Malmö <i>Av Anette Sarnäs</i>	93
I säkert förvar – en tullkista från 1600-talet <i>Av Nina Wiklund</i>	101
En skärskådning av historiska fakta om belägringen av Malmö 1644 <i>Av Anna-Mi Wendel</i>	113
Nytt från Malmö Stadsarkiv 2021 <i>Av Anette Sarnäs</i>	133
Nytt från Malmö Museer 2021	
Ledtrådar – Ny historisk basutställning på Malmö Museer. <i>Av Yvonne Magnusson</i>	143
Nytt från biblioteken i Malmö 2021 <i>Av Johan Björkwall</i>	149
Malmö Kulturhistoriska Förening Verksamhetsberättelse 2020	159

En eldsjäl bodde inom honom

– Anteckningar om Hagbard Isberg

AV ANNA SVENSON

*Det finns ej sinne så förslitet
som ej har barnäogat kärt.
Det finns ej barn om än så litet
som ej är millioner värt.¹*

Inledning

”Den intressantaste företeelsen inom prästernas krets var dock en ung lasarettspredikant från Lund. Det var en nästan gossaktig gestalt med ett mycket ungdomligt ansikte. Något asketiskt, inbundet och försagdt hvilade öfver hans drag. Men när han kom på talarstolen visade det sig att en eldsjäl bodde inom honom.”²

Den unge prästen hette Hagbard Isberg, och han talade här vid en stor kongress som 1906 hölls i Stockholm och som rörde fattigvård och folkförsäkring. Den var arrangerad av CSA, Centralförbundet för socialt arbete, där pionjärerna Kerstin Hesselgren, Ebba Pauli och Agda Montelius var verksamma. Isberg var då endast 26 år, men han var redan ett känt namn. I föregående årgång av *Elbogen*³ mötte vi honom som det iakttagande barnet, nu ska vi fördjupa oss i något av det han som vuxen kom att uträtta i sina insatser för de fattiga och framför allt för de barn som fötts utom äktenskapet och deras mödrar.

Redan som barn tycks Hagbard Isberg ha bestämt sig för att bli präst. Han följde en gång med sin mor på julbesök till fattiga familjer i Malmö, och när de tysta återvände till sitt hem sade modern plötsligt: ”När du blir stor så ska du försöka hjälpa ’sådana’, som är olyckliga. Och det kan du säkert om du, som du tänker, kommer att bli präst.”⁴

Hans liv är väl dokumenterat. Sent i livet författade han tre memoarböcker, och i hans arkiv som förvaras i Universitetsbiblioteket i Lund ingår klippböcker med texter till hans föredrag, artiklar, kopior av protokoll, brev och detaljerade noteringar. Noggrant antecknade han allt han hade för sig; man får ett intryck av att han var angelägen om att eftervärlden skulle få veta vad han hade uträttat och vem han hade mött.

Hagbards far – bror till Anders Ulrik Isberg, Malmös förste stadsarkivarie – var anställd som bokhållare vid Statens Järnvägar. Sonen mindes honom som ”plikt-trogen, omutligt redbar och en ordningsmänniska till det yttersta.”⁵⁵ Modern var en centralgestalt, och familjelivet skildras som harmoniskt, det var religiöst på ett självklart sätt med andaktsstunder i hemmet och regelbunden kyrkogång. Man gick i ”Svenskkyrkan”, det vill säga Sankt Petri kyrka, som vid slutet av 1800-talet kallades så i motsats till Caroli kyrka som benämndes ”Tyskkyrkan”. Från tio års ålder gick Hagbard i Malmö högre allmänna läroverk, Latinskolan, och han minns skoltiden som ”ett långt färglöst snöre”⁵⁶; med några lysande undantag var lärarna torra och pedagogiken gammalmodig. När en lärare sade till pojkarna att deras skolår skulle bli den lyckligaste tiden i deras liv undrade han med fasa hur det liv som låg framför honom då skulle gestalta sig.

Men för skolpojken blev poesin en belöning efter läxtragglandet, och han brukade ha ett antal diktsamlingar liggande bredvid sängen.

I september 1898 skrev han in sig vid universitetet i Lund. Den staden står i ett särskilt lyriskt skimmer för honom när han långt senare erinrar sig sin studenttid. ”Hur mycket fattigare skulle min studenttid inte ha blivit om jag inte under de åren fått ’ligga i Lund’. ’Lundaluften’ var dock en annan än ’malmöluften’. Jag hade gått miste om bl.a. kamratlivet, och hur kunde inte det berika en, inte minst för den prästgärning som väntade, och ge en vänner för livet. Det är dock inte bara boken och föreläsningarna som rustar en för livet – livsgärningen – prästgärningen.”⁵⁷

Den 4 januari 1903 prästvigdes Hagbard Isberg i Lunds domkyrka av biskop Gottfrid Billing. Isberg var då 22 år, den lagstadgade åldern var 25, men han hade fått dispens. Först sändes han ut till några rätt sömniga församlingar på den skånska landsbygden, men så småningom fick han tjänst som predikant för fattigvården och lasarettet i Lund. Där började hans livsbana stakas ut, nu kom han till sin rätt.

Målande beskriver han i sina memoarer människorna i fattighuset mitt i staden. Särskilt har han fäst sig vid två kvinnor som bodde där. Den ena var blind som en följd av att hennes alkoholiserade mor hade hållt svavelsyra i hennes ögon. Modern hade gått runt med den blinda dottern och tiggat pengar för att kunna köpa sprit. Den andra var helt försjunken i sig själv, men en dag i månaden vaknade hon upp och deltog i livet omkring henne, för att sedan åter falla ner i en apatisk dvala.

Mötet med Anna och med änglamakerskorna

På lasarettet mötte han Anna Widegren, den kvinna som 1908 skulle bli hans hustru. Hon var ”sophiasyster”⁵⁸ och barnmorska, och hon hade just tillträtt tjänsten som överbarnmorska vid Lunds BB. Genom henne kom han i kontakt med ett stort problem som tidigare varit okänt för dem båda. Syster Anna, skriver han, gick runt

i salarna under besökstiden, och till sin förvåning fann hon att några fattigt klädda kvinnor, som såg allt annat än förtroendeingivande ut, gick omkring där från säng till säng och hade viskande samtal med de sängliggande kvinnorna, förlösta och oförlösta. --- De underliga gamla kvinnorna föreföll vara särskilt intresserade av de unga, ogifta patienterna. Senare gick syster Anna tillbaka och frågade patienterna vad de gamla kvinnorna hade velat? Jo, de hade sagt sig vara villiga att hjälpa de ogifta mödrarna genom att ta hand om deras barn för en ringa penning, när de lämnade barnbördshuset. Det kunde ske mot en liten ersättning per månad, men det kunde också gå för sig att de tog emot ett barn mot en summa, några hundra kronor, i ett för allt, det vill säga för barnens hela uppväxttid. Närmare överenskommelse om beloppens storlek kunde träffas när mödrarna blivit utskrivna och kom med sina barn. Syster Anna tog reda på gummornas adresser, och en dag gick hon ut i staden för att besöka en av dem. Den dagen, skriver Hagbard, fick hon insyn i skräckens värld. De spädbarn som lämnat sjukhuset som små rosiga knyten låg nu såriga, magra och gråbleka i smuts och elände. De hade kommit till en änglamakerska. Syster Anna hade hört talas om denna företeelse men aldrig tidigare träffat på sådana i verkligheten. Hon rådgjorde med lasarettspastor Isberg som insåg att detta var något som föll inom hans pliktområde som människa och inte minst som präst. --- Han insåg att han, som varje vecka döpte tio till femton barn, var skyldig att föra Guds talan och se till att barnen ”också kom att famnas av barmhärtighet och rättfärdighet.”

Anna och Hagbard rådgjorde om vad de skulle kunna göra för de nyfödda barnen och deras ogifta mödrar, och de beslöt att Anna skulle tala med mammorna och göra sig förtrogen med dem. Hon skulle försöka hjälpa dem att behålla sina barn och inse att de hade ansvar för dem. Det var en skam att vänta och föda barn utan att vara gift, synen på utomäktenskapliga födslar var skoningslös, och fäderna hade i många fall försvunnit ur kvinnornas liv så snart de fått veta att ett barn var på väg. Det var svårt, ofta omöjligt, för kvinnorna att behålla en anställning om de var gravida eller försökte ha ett spädbarn med sig på arbetet.

Anna förbjöd nu de gamla kvinnorna att besöka BB. Hon intervjuade också mammorna om deras liv och omständigheter, och hon uppmanade dem att ge henne uppgifter om eventuella fosterhem, så att hon skulle kunna söka upplysningar om dem. Hagbard å sin sida satte sig in i statistiska uppgifter om barn födda i och utom äktenskapet. Han fann att år 1900 var cirka 23 av 1000 barn födda inom äktenskapet dödfödda, medan motsvarande siffra för utomäktenskapliga barn var 35. Lika sorglig var bilden av antalet avlidna under första levnadsåret – barnen födda utom äktenskapet, de barn som vid denna tid ännu kallades ”oäkta”, de började sina liv med mycket sämre förutsättningar än de ”äkta”. Han undersökte också dödsorsakerna och såg att de utomäktenskapliga barnen i större utsträckning

dog av infektionssjukdomar, medfödd svaghet eller sjukdomar i matsmältningskanalen. Den senare dödsorsaken gällde i synnerhet barn som inte ammad, kom till olämpliga fosterhem och fick dålig föda.

Anna och Hagbard hade nu inlett det fruktbara samarbete som skulle komma att präglade deras fortsatta liv tillsammans. Det värsta, menade de, i hela det sorgliga kapitel som gällde barnen födda utom äktenskap och deras mödrar – och fäder! – var att ingenting hade gjorts för att förhindra de tragedier som hela tiden utspelades. Man måste skapa opinion! Snart skulle detta bli möjligt, snart skulle Hagbard och hans åsikter bli kända i en större krets.

Det förhöll sig nämligen på följande sätt. Anna brukade regelbundet vandra ut till Spoletorp (huset finns ännu kvar, vid Spolegatan intill järnvägen) för att träffa Maria Ribbing¹⁰. Hon var också livligt intresserad av de utomäktenskapliga barnen och deras mödrar. De två kvinnorna brukade tala om vad som skulle kunna göras för att hjälpa dem. En kväll i april 1905 kom Maria Ribbings man, Seved Ribbing, in till kvinnorna för att delta i samtalet. Han var professor i pediatrik dvs. barnhälsovård och rektor för Lunds universitet. Det visade sig att han var inbjuden att i augusti samma år hålla ett föredrag vid en nordisk barnvårdskonferens som skulle hållas i Köpenhamn. Han frågade Anna om inte också hon kunde tänka sig att tala vid konferensen. Hon svarade att hon inte själv hade mod att hålla föredrag, även om hon gärna skrev innehållet. Därför vände hon sig till lasarettspastor Isberg som blev entusiastisk för saken och sade att han gärna talade vid konferensen. (I Isbergs memoarbok får man intrycket att det var Seved Ribbing som uppmanade Isberg att tala, men enligt en tidningsintervju med Anna från 1952 gick frågan först till henne.)¹¹

Hagbard Isbergs namn blir känt i vida kretsar

Det blev alltså Hagbard Isberg som talade vid konferensen i Köpenhamn 1905, och han valde ämnet ”det oäkta barnets rätt”. Han var medveten om att det var viktigt att inte bara redogöra för förhållandena utan också ge förslag på hur de skulle kunna förbättras. Det väsentliga, menade han, var att den ogifta mamman fick kontakt med en människa som kunde vara till stöd och hjälp och som kunde bistå henne på olika sätt. På så sätt skulle marknaden för dåliga fosterhem och änglamakerskor försvinna.

För att ge spridning åt sina åsikter lät han på egen bekostnad trycka upp sitt föredrag från konferensen i Köpenhamn, och via en bokhandel i Lund sändes häftet ut till landets tidningar och bokhandlare.¹² Föredraget uppmärksammades allmänt, och tidningar av varierande politisk färg redogjorde noggrant för dess innehåll.

Tidningen *Arbetet* skrev:

Pastor Isberg är en yngre prästman som haft till studiefält barnbördshuset i Lund jämte våra fattigvårdsinstitutioner, och vi kunna vara honom tacksamma att han har det moraliska modet att söka ställa sina iakttagelser i den nyvaknade rörelsens tjänst, som behjärtat den ogifta moderns ställning och vill överflytta en del av ansvaret på samhället och mannen-förföraren.

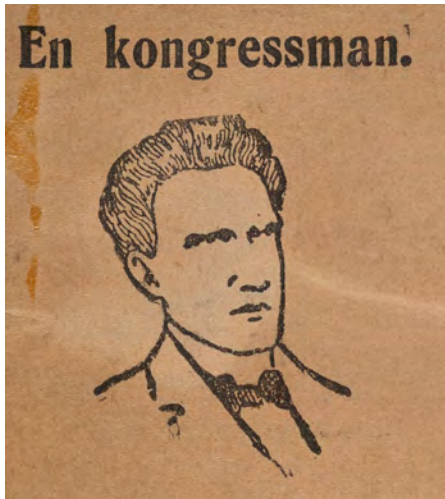

Fig. 1. Teckning av Hagbard Isberg.

Det tryckta föredraget recenserades välvilligt i *Social tidskrift* 1905 av signaturen "hl" som avslutade:

Mot dem som anser att hem för ogifta mödrar och deras barn vilja se ett medel att jämna vägen för osedligheten pekar författaren på den osedlighet hvori många kvinnor kanske just i brist på dylika hem nedsjunka. --- Den lilla skriften är ett varmhjärtat inlägg i kampen för ljus och reformer på ett område som mer än andra är insvept i barbariska fördomars mörker.¹⁵

Och i tidningen *Östgöten* kunde man läsa att Isberg talat om:

... förhållanden vilka mer än andra äro insvepta i fördomars mörker. Lagen om vården av fosterbarn av 1902¹³ är bra men lämnar mycket övrigt att önska, den tillgodoser inte det oäkta barnets rätt – rätten till fader och moder. Fadern må dragas fram ur sitt gömställe – om detta så skulle vara öfverst bland samhällets spetsar.¹⁴

Fig. 2. *Skånes Nyheter* 8 oktober 1906.
– Källa: Hagbard Isbergs arkiv, UB Lund.

Men inte alla gillade Isbergs åsikter. I församlingar inom svenska kyrkan och i frikyrkliga kretsar i Malmö menade många att det han föreslog, nämligen ändrad lagstiftning och hem för ensammodrar och deras barn, var skadligt för sedligheten. Bara hos Frälsningsarmén fanns det full förståelse för hans budskap.

Den uppmärksamhet som nu uppstod kring Hagbard Isberg betydde att han blev inbjuden att tala vid konferenser och att hålla föredrag i olika sammanhang. En som skrev och inviterade honom var Valborg Olander, god vän till Selma Lagerlöf, som bad honom komma till Falun och tala för den kvinnliga rösträttsföreningen där hon var ordförande. ”Det är särskildt frågan om de stackars barnen till ’oäkta föräldrar’ som Ni så träffande kallar dem, som vi häruppe önskar få höra utredda, äfvensom hvad som kunde göras för ogifta mödrar. Saken hvilar ju f.n. i riksdagens hand, men det är upprörande hvad särskildt lyckliga och gifta kvinnor föga intresserar sig för dessa olyckliga, hvarför vi gärna skulle vilja väcka deras eftertanke och medkänsla.”¹⁶

En rad konferenser som berörde fattigvård, barnavård och bostadsfrågan hölls i Malmö och Stockholm, och återigen talade Isberg. Vid barnavårdskonferensen i Stockholm 1911 hette hans föredrag *Huru de fattiga ha det i Malmö*, och 1913 talade han om *Kristendom och fattigdom*. Båda dessa föredrag gavs ut som broschyrer, troligen återbekostade av honom själv. När han berörde fattigdomen berättade han om besök han gjort hos människor i de fattigaste delarna av Malmö, såsom ett hus vid Ystadvägen. Där var golvytan i första våningens bostäder belägen ungefär 1 meter under jordytan. ”Vid starkt regn har det händt att vattnet strömmat ned för trapporna och sköljdt öfver golven. I en av dessa lägenheter har en af fattigvården understödd kvinna med två minderåriga barn bott. Kvinnan har ådragit sig värk.” En byggnad på Södra Bulltoftavägen 31 ”...tar sig närmast ut som en ruin... Icke nog med att trätrapporna utåt vägen på det bestämdaste afråda en från att sätta foten på dem, att dörrarna, utan lås, äro tillspikade inifrån, att rutor äro utslagna och fönstren lappade med bräder, att man genom husets bristfälliga tak kan se himlen, att de bedröfliga golven här och hvar hjälpas upp genom påspikade korkmattsbitar... Och i de kalla, dragiga lägenheterna få familjer med många barn bo. – Jag ber intresserade Malmöbor gå ut och se eländet, innan det röjes undan.”¹⁷

Kyrkoherde i Caroli församling

1916 tillträdde Isberg kyrkoherdetjänsten i Caroli församling i Malmö, som i historiken över församlingen omtalas som socialt sett utsatt. Valet föregicks av flera insändare i dagspressen. Här följer två av dem:

Vi anser det för en given sak att en eventuell kandidaturlösa för pastor Isberg skulle i arbetarekretsar hälsas med största tillfredsställelse. Att innan man sett kandidatlistan

göra några utfästelser, anse vi icke lämpligt, men vi förmoda att om pastor Isberg framträder bland de sökande, så skall väl näppeligen någon ur vår synpunkt mera meriterad kandidat kunna uppställas.

Kyrkoherdevalet i Caroli har redan... satt fart i galoscherna på en del av högern, enkanerligen högerkvinnorna. Det är pastor Isbergs namn, som vettskrämt alla goda och rättrogna mammonsdyrkare och man ävlas nu om att uttänka åtgärder nog kraftiga att möta den förskräcklige rabulisten. Det är inte heller underligt, att pastor Isberg har ju varit nog förmäten att, förgätande all kyrklig kutym, föra de fattigas talan gent emot en yverboren överklass och sådant bör icke tålas av en prästman. --- överklassdamerna /springal/ också omkring som yra höns, vettskrämda och beskäftiga, sökande att redan nu åstadkomma samling kring något namn som de tro kunna samla de skräckslagna till attack mot faran.

Det lär också från inflytelserikt håll ha sagts att nu skola de visa arbetarna vem som skall tillsätta kyrkoherde i Caroli. Bra rutit, lejon! Men det vill starkare trumpetstötär till för att störta arbetarnas väljarskara i Caroli, såvida de besluta att deltaga i valet.¹⁸

I sin ämbetsberättelse inför prästmötet i Lund 1919 rapporterade Isberg att ”Det sedliga tillståndet hade försämrats och brottsligheten hade ökat i alla åldersklasser. Det hängde samman med världskriget och den kristid det förde med sig. Det gick så långt att hemmen under vintern 1917–1918 saknade ljus. Barn kunde inte läsa sina läxor.”¹⁹ Isberg skrev att somliga barn ställde sig framför skyltfönstren för att göra sina hemläxor i deras belysning. Många ungdomar trivdes inte hemma utan gav sig ut på stan. Trångboddheten bidrog till att det blev otrivsamt i hemmen. En ljuspunkt var att fylleriförseelserna minskat, då rusdrycksrestriktionerna skärpts. Många hustrur kunde berätta att även om det var ont om mat, och odrägligt att behöva stå i långa köer, så var i alla fall mannen nykter. Inför folkomröstningen om rusdrycksförbud 1922 skulle Isberg komma att skriva att hemmets värsta fiende var alkoholen, och att det var en välsignelse när rusdrycksförbud infördes under storstrejken 1909. När det upphörde, skrev Isberg, gräts det i många hem i Caroli församling.

Barnamordsplakatet

Under Isbergs första år som kyrkoherde existerade ännu det kungliga brev som kommit att kallas barnamordsplakatet. Det utfärdades av Gustaf III 1778-10-17. Kungen visste att förslaget inte skulle stödjas av prästeståndet som menade att det skulle uppmuntra till promiskuitet, och han utnyttjade därför den personliga makt som han enligt konstitutionen hade rätt att använda. Brevet börjar:

At Qwinna, som vill å okänd ort framföda fostret, må i sådant uppsåt lämnas ostörd, utan någons åtal eller efterfrågan om hennes person eller tillstånd.

Vad handlar detta om? Jo, äktenskapet sågs som basen i den sociala ordningen och lagstiftningen stadgade därför hårda straff för olika slags sedlighetsbrott, det

vill säga sexuella relationer utanför äktenskapet. Att genast i hemlighet göra sig av med det nyfödda utomäktenskapliga barnet – det som i skrift betecknades ”u.ä.” eller ”oä”- eller att på olika sätt framkalla abort blev för en del kvinnor en utväg i rädslan för skam och vanrykte. Barnamord förekom allt oftare under 1700-talet, och det brottet bestraffades strängare än andra mord.

Genom den nya bestämmelsen kunde kvinnan föda sitt barn anonymt hos en barnmorska, utan att uppge sitt namn. I födelse- och dopboken antecknades barnets, men inte moderns namn. (Att fadern var anonym låg så att säga i sakens natur.) Barnmorskan fick inte ställa några frågor, och i bästa fall lämnades barnet till fosterhem eller barnhem. Änglamakerskorna hade här en del av sin marknad. Adoption var däremot inte möjlig i Sverige förrän 1918, se nedan i denna artikel.

Avsikten med det kungliga brevet var vällovlig. Men om ett barn som vuxen ville söka efter sin biologiska mor, eller om modern ångrade sig och ville veta var hennes barn fanns, var detta mycket svårt, kanske omöjligt. För att sökandet ändå skulle underlättas fick barnmorskereglementet 1856 ett tillägg. Där stod nu att modern vid en hemlig förlossning skulle uppmanas att skriva sitt namn och hemvist på ett papper och noggrant förvara detta.

Dessvärre var detta inget annat än en uppmaning, och det fanns ju ingen garanti för att papperet, den så kallade namnsedeln, bevarades. Ändå finns det idag namnsedlar kvar som mödrarna har lämnat in till barnmorskor och i bästa fall till församlingarna, men detta är sällsynt och många har troligen gått förlorade.²⁰

Det finns ingen samlad statistik över barn till okända mödrar. Företeelsen var av naturliga skäl vanligast i storstäderna där det var lättast att vara anonym. Så föddes i Stockholm under perioden 1875–95 ca 800 barn utom äktenskapet, även om många av deras mödrar inte bodde i staden utan hade rest dit enkom för att föda sina barn. Och under perioden 1908–1911 fanns det i Sverige 3890 okända

1850 års Födelse- och Dop-Bok									
År	Månad	Dag	Födelse		Ålder	Dopnamn	Födelseort		Hemvist
			År	Dag			Ort	Land	
17	April	8	April	18	1	Enmärke	Stockholm	Stockholm	Stockholm
19	April	5	April	25	1	Apollonia	Stockholm	Stockholm	Stockholm
15	April	19	April	10	1	Leonia	Stockholm	Stockholm	Stockholm
16	Maj	7	Maj	15	1	Mallin	Stockholm	Stockholm	Stockholm
17	Maj	9	Maj	15	1	Robert	Stockholm	Stockholm	Stockholm
18	Maj	7	Maj	22	1	Emilia	Stockholm	Stockholm	Stockholm

Fig. 3. Utdrag ur födelsebok. – Källa: Sölvesborgs församlings arkiv, vol. CI:9. Landsarkivet Lund.

mödrar.²¹ Isberg betecknar det kungliga brevet, som ”ett mörkt, ett synnerligen mörkt kapitel” i det svenska rättsväsendets historia. ”Barnet”, skriver han, *blev således berövat sin primära mänsklig rätt att få veta vilka som var dess föräldrar.*²² Inte bara det, både det kungliga brevet och barnmorske-reglementet vittnar på ett ganska bedrövligt sätt om den omsorg man hade om och den hänsyn man tog till kvinnans intressen och ’bästa’, medan ingen som helst hänsyn togs till barnets intressen, dess rätt och det bästa.²³

Problemet med barn och mödrar som letade efter varandra fick Hagbard Isberg flera gånger möta och söka lösa, ofta genom ett intensivt detektivarbete, och upprörd beskriver han i en av memoarböckerna flera sådana fall.²⁴

Barnalagarna

Efter att frågan om barnets rätt i flera omgångar hade debatterats i samhället och i riksdagen förordade regeringen 1915 att lagberedningen²⁵ skulle utarbeta förslag till ett antal lagar, som har kommit att kallas barnalagarna. De trädde i kraft 1918, och det året betecknar en milstolpe i barnets lagliga rättigheter i Sverige. Det gällde framför allt lag om barn utom äktenskap, lag om äktenskaplig börd och lag om adoption, men också lag om införsel i avlöning, dvs. utmätning av faderns lön om han inte betalade underhåll för sitt barn, vidare ”Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående föreskrifter om barnavårdsmans verksamhet och till synen därå.”²⁶

Till lagberedningens arbete kallades åtta experter, däribland Hagbard Isberg. Diskussionsprotokoll från arbetet med lagförslagen har inte bevarats, men i den utförliga motivtexten tycker jag mig läsa Isbergs formuleringar och åsikter:

Den ogifta moderns ställning under havandeskapet och tiden närmast efter nedkomsten är merendels synnerligen vansklig. Till den känsla av skam och ånger, som ofta fått insteg hos henne, sälla sig i regeln även ekonomiska bekymmer och stora kroppsliga umbäranden. Då hennes tillstånd i större eller mindre omfattning lägger hinder i vägen för hennes förvärvsverksamhet, kommer hon ofta att lida brist på erforderliga

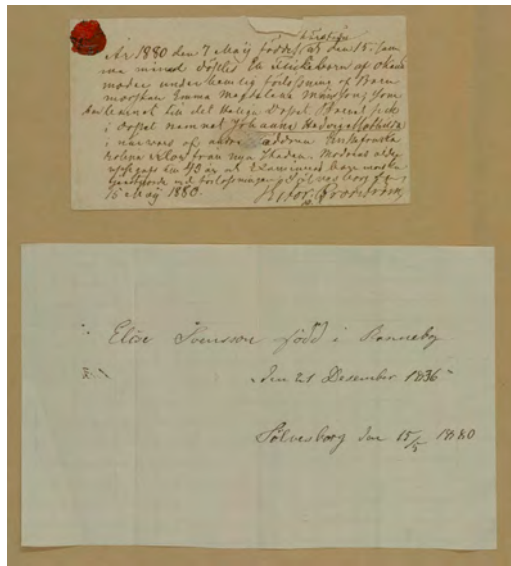

Fig. 4. Namnsedel med kuvert. – Källa: Karlskrona stadsförsamlingsarkiv, vol. HIII:1. Landsarkivet i Lund.

medel till sitt uppehälle. Nöden tvingar henne ock att alltför mycket inskränka den vila moderskapet kräver. Detta medför ofta svåra påföljder för hennes liv och hälsa.

Men icke blott modern lider. Även för barnet innebär moderns hjälplösa läge de största vådor. Den omständigheten att modern går i arbete intill de sista dagarna före nedkomsten har, enligt vad nedkomsten visar, en ogynnsam inverkan på fostrets utveckling. I denna omständighet ligger en av orsakerna till att utom äktenskapet förekommer ett större antal fall av dödfödslar än inom äktenskapet.²⁷

I samband med barnalagarnas tillkomst framfördes krav på att också fattigvården skulle förbättras, i synnerhet för de utomäktenskapliga barnen. Man talade om ”försumlige försörjare”, det vill säga de frånvarande fäderna. Ett antal petitioner skickades till regeringen 1910, och ”invånare i Stockholms stad och län” skickade in en skrivelse där man önskade ny lagstiftning och nya reformer som skulle förbättra den ekonomiska situationen för utomäktenskapliga barn och deras mödrar. Men det krävdes mer effektiva bestämmelser riktade mot fäder till utomäktenskapliga barn liksom mot gifta familjeförsörjare som försummade sin försörjningsplikt. Till undertecknarna från Stockholm anslöt sig också fattigvårdsstyrelserna i nästan tusen svenska kommuner, och deras petitioner undertecknades på förtryckta blanketter med rubriken ”Resolution angående behandlingen av försumlige försörjare”. I konseljaktens²⁸ ingår dessa i en stor inbunden volym. Resultatet blev 1918 års fattigvårdsstadslag som började gälla från 1919 och ersatte 1871 års fattigvårdsförordning.

Ett viktigt inslag i den nya lagstiftningen var att det kungliga brevet ”till förekommande av barnamord” nu upphävdes.²⁹ Hädanefter skulle begreppen äkta och oäkta barn inte komma att användas i legala sammanhang.³⁰ I en artikel hade Isberg skrivit:

’Oäkta’ barn är ett förhatligt ord som borde utrotas ur det svenska språket. Dessa barn äro så äkta som alla de öfriga. Man bör icke ens säga ’de s.k. oäkta’. Det är föräldrarna som äro oäkta.³¹

Ett annan nyhet var att det för varje barn utom äktenskap skulle förordnas en *barnavårdsman*,³² som skulle bistå modern och se till att barnets rätt togs tillvara liksom att dess underhåll blev garanterat. Särskilt viktigt var barnavårdsmanens uppgift att ta reda på vem som var barnets far. Varken mor eller far skulle i fortsättningen kunna vara anonyma. Hagbard Isberg hade länge intresserat sig för möjligheten att ge reglerat personligt stöd åt mor och barn utom äktenskapet, och han hade övervägt formerna för detta stöd. Han hade funderat på olika alternativ, såsom förmyndarerråd eller särskilda inspektörer av vården av barn utom äktenskap och fosterbarn. När nu den lösningen blev barnavårdsmanen, bestämdes också att denna/denne skulle utses av barnavårdsnämnderna³³. Frågan är vem som egentligen ”uppfann” barnavårdsmanen. Man skulle kunna förmoda att det var Hagbard Isberg, men här har hans hustru nog spelat en betydande roll. Tidningen *Husmodern*

intervjuade Anna Isberg 1952: ”I fortsättningen blev det så att jag nöjde mig med att stå i bakgrunden och elda på, säger fru Anna. Vilket yttrande måste skrivas på en alltför stor blygsamhets konto. Uppslaget med barnavårdsman var t.ex. hennes, och hon har belönats med Illis quorum för sina insatser i samhället.”³⁴

När bestämmelsen om barnavårdsmän, och i vissa kommuner även barnavårdsnämnden, gällt i tio år och det var dags att utvärdera hur systemet fungerade, skrev Hagbard Isberg en lång artikel om ämnet.³⁵ Han menade att allt som utfördes i barnavårdsnämndernas tjänst skulle ha en röd tråd, och denna röda tråd skulle alltid vara barnets bästa. Det skulle gälla när ledamöter i nämnden valdes – ”välj... inte bara blott en fattigstyrelseledamot, en präst, en lärare, en läkare, en eller flera kvinnor... utan välj den bäste med hänsyn till barnets bästa.” Nämnden skall vara barnets tjänare, och den ska tjäna barnet som individ.” Isberg avslutar artikeln: ”Jag kan väl förstå om någon håller före att jag siktar något väl högt, men högt är ju också det mål som av stat och samhälle är satt för våra barnavårdsnämnder.”

I många sammanhang betonade han vad som borde vara barnavårdsmannens rättesnöre:

Allvar och nit, takt och finkänslighet.

Vårdarebladet

*Fig. 5. Vinjett
Vårdarebladet.
– Källa: UB
Lund.*

Svenska fattigvårdsförbundets³⁶ barnavårdsutskott utgav från år 1910 en tidskrift kallad *Vårdarebladet, organ för barnavård och ungdomsskydd*. Hagbard Isberg var dess redaktör från 1919 till 1925. Tidskriftens innehåll finns samlade under rubri-

kerna rådgivning, uppbygglighet, information, frågespalt och bokrecensioner. Den fyllde en viktig funktion just efter tillkomsten av barnalagarna, inte minst när det gällde hur lagarna skulle tillämpas och tolkas. Här följer exempel från frågespalten:

Fråga: *Skall barnavårdsman förordnas för barn u.ä. vars föräldrar avlidit?*

Svar: *Ja.*

Fråga: *1) Har moder till barn, fött år 1913, rätt att vara okänd? 2) När och av vem får det förseglade kuvert brytas som vid dylikt barns 'av okända föräldrar' dop av dopförrättaren påtecknats? 3) Kan något åtgöras för att ett dylikt barns fosterföräldrar må utfå överenskommet underhållsbidrag, därest den okända modern upphör att sända detsamma?*

Svar: *Genom den nya barnlagstiftningen har väl hävts moders rätt att vara okänd, men det torde ej vara avsett att detta skall gälla med avseende å barn, födda före den 1 januari 1918. Då de beträffande den s.k. hemliga namnsedelns förut gällande stadgandena, närmast synas å' hava givits i moderns intresse, torde det tillkomma henne att bestämma om namnsedelns öppnande. Därest fosterföräldrarna äga kännedom om vem modern är, kunna de naturligtvis vända sig mot henne med krav om avtalad fosterlön.³⁷*

Fråga: *Hur ska ett u.ä. barn, som upptagits av sin fader, änklings med flera barn, såsom hans barn i likhet med de övriga, få lika arvsrätt med halvsyskonen?*

Svar: *Fadern kan genom att adoptera sitt barn u.ä. förskaffa det samma rätt till arv efter honom som hans övriga barn. Den omständigheten att fadern har bröstarvingar torde ej lägga hinder i vägen för adoption av eget barn u.ä..³⁸*

Isberg skrev själv flera artiklar i tidskriften. ”Före barnalagarna”, skrev han, ”hade samhällsmoralen ... i regel en skampåle för den ensamställda modern – även då hon sökte fullgöra sin plikt. Men den hade i regel inte en skampåle för fadern, som kanske ej lade två strån i kors för att fullgöra sin plikt ... Kom ihåg att även fadern till barnet utom äktenskapet är en människa. Kom som människa emot honom...”³⁹

Han betonade också flera gånger hur viktigt det var att för barnet berätta sanningen om dess härkomst. ”Ju tidigare barnet får veta hur det är med dess börd och dess föräldrar, dess mindre ont gör det.” Barnet skulle inte få höra sanningen från kamrater, släktingar eller grannar.⁴⁰

Ett annat problem som var typiskt för denna tid, nämligen de tryckta skolkatalogerna, uppmärksammades av Isberg i en artikel 1921. Han skrev att han i oskuld länge inte hade förstått att det fanns barn som var födda utom äktenskapet.

Före lagen om barn utom äktenskapet kunde det i skolkatalogerna i kolumnen för ”faderns namn” stå ett streck om barnet var utomäktenskapligt och fadern var okänd. Om det fanns en fosterfar angavs dennes namn och yrke. Men nu skulle ju faderskapet alltid – åtminstone genom barnavårdsmannens försorg – fastställas för barn utom äktenskapet, och faderns namn därmed också anges i skolkatalogen. ”Och vartill gagnar för skolungdomen denna kolumn med upplysningar om faderns eller målsmans yrke?” Med anledning av Isbergs artikel skrev barnavårdsutskottet i Fattigvårdsförbundet till Kungl. Maj:t och begärde att formuläret till skolkatalog skulle ändras.⁴¹ (När denna förändring skedde har inte gått att utröna inför arbetet med denna artikel.)

Inspektioner av förlossnings- och spädbarnshem

Med tiden fick Isberg en rad uppdrag, inte bara i Malmö utan också nationellt. Så förordnades han av regeringen att biträda vid inspektioner av privata förlossnings- och spädbarnshem, och under perioden 1928–38 reste han tillsammans med en läkare runt i landet. Isberg sparade kopior av flera inspektionsrapporter. Uppenbarligen fanns det inte ofta någon anledning att godkänna hemmen, och rapporterna är i regel sorglig läsning. Anmärkningarna gäller:

- bristande hygien, alltså tvättning av barnen, byte av kläder och lakan, städning och förekomst av löss
- amningen, huruvida den förekom och om mammorna uppmanades att amma
- sjukdomar och barnens hälsotillstånd
- fysiskt utrymme för barn och mammor
- förekomst av personal
- betalning (det var olagligt att ta betalt för förmedling av adoption och för folkbokföring, men trots det förekom sådan betalning inte sällan ”för besväret”)
- hur snabbt barnen skildes från sina mammor.

En av de inspekterande läkarna var Axel Höjer, och långt senare mindes han dessa inspektionsresor:

Jag fick följa med Isberg på hans korståg mot änglamakeriet i Småland med flera landskap. Barn lämnades av mödrar som ville vara okända kvar på ett förlossningshem mot en större summa i ett för allt. Föreståndarinnan lämnade sedan ut barnen som fosterbarn i fattiga stugor mot en mindre summa i ett för allt. Under sådana förhållanden blev fosterhemmet snart ledigt för att taga mot nästa barn. När vi kom till ett förlossningshem och fick se bilden av ängeln med de små barnen i famnen på väg mot himlen växlade Hagbard och jag en blick. De flesta sådana hem annonserade själva

på detta sätt sin verksamhet i det organiserade barnamördandets tjänst. Det är Isbergs ovanskliga förtjänst att ha gjort slut på detta organiserade elände, som florerade i vårt land ännu på 1920-talet och vars avskaffande krävde hela Hagbard Isbergs koncentrerade indignation och tålmodiga teknik.⁴²

Hagbard Isberg som person

Det finns många vittnesmål som ger oss en bild av hur Hagbard Isberg tedde sig som person. Under hans tid som kyrkoherde i Caroli var Albert Svärd komminister i samma församling och prosten Albert Lysander verksam i Petri. De tre

Fig. 6. Hagbard Isberg 1951. – Foto: Bilder i Syd 1951.

prästerna var alla framstående men hade sina olika egenheter, och det rädde viss osämja mellan dem. Förhållandena mellan Lysander och Isberg var ganska reserverade. ”Vid fattigvårdstyrelsens sammanträden var för det mesta Isberg tillstådes och gjorde sina inlägg. När föredragningslistan var genomgången hade han som regel alltid någonting att tillägga och kunde då bli ganska långrandig. Eftersom styrelsen vanligen ’gick ut efteråt’ blev det ibland litet irriterande. När det en gång skulle bli en särskild kollation var Lysander obenägen att ge Isberg ordet, men gjorde det sedan Isberg sagt sig skola bli

mycket summarisk. När han slutat sitt anförande sade Lysander: ”Ja, nu har vi hört hur herr Isberg är när han är summarisk. Det skulle vara intressant att höra hur han är när han icke är summarisk.”⁴³

Att vara Isbergs underlydande var inte lätt för den som inte kunde vara fullständigt underdånig. Detta fick komminister Anders Svärd under ett helt liv känna på men han var en stark personlighet och gav inte efter. ”’En kristen får inte låta vilken fähund som helst trampa sig på på tårna’, yttrade Svärd en gång vid en friluftsprekian och en närvarande kyrkoherde sade maliciöst: ’Nu tänkte han på

Isberg.’ Hela staden kände till antagonismen i Caroli. En annan i församlingen tjänstgörande präst beskrev situationen så här: ’Kan du tänka dig ett isberg före dig och ett svärd efter dig!’⁴⁴

Efter kriget kom många judiska flyktingar till Malmö. Svenska kyrkan hade ännu hand om folkbokföringen oavsett människors religiösa tillhörighet, och det gällde alltså även judarna. Harry Rubinstein⁴⁵ skötte flyktingärendena i den judiska församlingen och han mindes långt senare:

Jag fick också hjälpa till med formaliteterna kring alla bröllop under denna tid. Det gällde att få kyrkoherdarna i de olika församlingarna i stan att utfärda lysning. Formaliteterna var ganska besvärliga, Det gällde att bevisa att vederbörande antingen var ogift eller änklings. Jag minns att kyrkoherde Hagbard Isberg en gång förhörde en av de kvinnor som ville ta ut lysning. Hon berättade att hon hade varit gift och att hennes man dödats av tyskarna.

- Hade ni några barn?

- Ja, fem stycken.

- Var finns de?

- De är också döda.

Då slog kyrkoherde Isberg näven i vanmäktig protest med all kraft i bordet och svor.⁴⁶

Anna och Hagbard Isberg fick en dotter och fyra barnbarn. En dotterson berättar om sin morfar att han var mycket kritisk till svenska kyrkan, han tyckte att den inte stod upp för sina ideal utan bara sysslade med käbbel. ”Han var rätt upp och ner, stod på marken. Inte alls gudsnådelig. Det var högt i tak och när han var med blev diskussionerna vid middagsbordet häftiga och intressanta. Det var livligt och genuint. --- Morfar och mormor, de två ihop. De var så engagerade båda två. Han fick folk med sig. Hon var mer i bakgrunden men utträttade mycket.”⁴⁷ Barnbarnen hade respekt för sin morfar och kände ett visst avstånd till honom, medan den mjukare mormodern var lättare att umgås med. Morfadern visade respekt för sina barnbarn; en dotterson minns tydligt hur morfar inte tog illa upp och inte heller försökte påverka eller övertala honom när han berättade att han inte ville konfirmeras.

1949 upphörde Caroli församling, och Isberg var kyrkoherde i den då nybildade Kirsebergs församling till dess han blev emeritus 1952. 1960 avled han, 80 år gammal.

Noter

- ¹ Isberg inledde ofta sina föredrag med att läsa denna vers. Ur dikten ”Mitt döda barn”, av C.V.A. Strandberg, ”Talis Qualis.”
- ² *Malmötidningen-Dagens nyheter* 1906, Hagbard Isbergs arkiv, UB, Lund.
- ³ ”Malmöskisser av Hagbard Isbergs arkiv” av Anna Svenson, (i: *Elbogen* 2020).
- ⁴ Hagbard Isbergs arkiv, *Syner, drömmar, verklighet*, sid. 96. Isberg berörde denna händelse också i sitt bidrag till boken *Min mor, 45 svenska män och kvinnor om sina mödrar*, sid 101-105.
- ⁵ Hagbard Isbergs arkiv, *Syner, drömmar, verklighet*, sid. 57.
- ⁶ Hagbard Isbergs arkiv, *Syner, drömmar, verklighet*, sid. 145.
- ⁷ Hagbard Isbergs arkiv, *Syner, drömmar, verklighet*, sid. 32.
- ⁸ Sophiasyster, dvs utbildad vid Sophiahemmet i Stockholm. Hemmet startade som sjuksköterskeskola 1884 och utvidgades till privat sjukhus 1889. Initiativtagare var drottning Sophia som också givit sitt namn åt institutionen. Sophiahemmet existerar ännu, om än i något annan form.
- ⁹ Hagbard Isbergs arkiv, *Så var det...*, sid. 123.
- ¹⁰ Om Maria Ribbing, se kulturportallund.se och skbl.se (svenskt kvinno biografiskt lexikon).
- ¹¹ ”Prästfrun och änglamakerskan”, intervju med Anna Isberg av Boel-Marie Beronius i *Husmodern* nr 14 1952.
- ¹² Ett exemplar av broschyren, liksom urklipp av här citerade recensioner av den, ingår i Hagbard Isbergs arkiv, UB, Lund.
- ¹³ SFS 1902: 67, Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn.
- ¹⁴ Klippen ur *Arbetet och Östgöten* ingår i Hagbard Isbergs arkiv, UB, Lund.
- ¹⁵ Klipp ur *Social Tidskrift*, Hagbard Isbergs arkiv, UB, Lund.
- ¹⁶ Brev 1907 i Hagbard Isbergs arkiv, UB, Lund.
- ¹⁷ Broschyren med föredraget ingår i Hagbard Isbergs arkiv, UB, Lund.
- ¹⁸ *Tidningen Arbetet* 1915-02-11. Ingår i Hagbard Isbergs arkiv, UB, Lund.
- ¹⁹ Schlyter, ”Malmö Caroli församlings historia 1683–1848”, (i: *Elbogen 1983 och 1984*).
- ²⁰ Möjligheterna att föda anonymt fanns i flera länder, i Köpenhamn existerade till och med ett särskilt sjukhus för sådana födslar. En känd malmöbo som var son till ”okänd moder” var Hjalmar Gullberg. Se ”Okänd moder” av Anna Svenson, i *Arv och anor*, Riksarkivets årsbok 1996.
- ²¹ Hagbard Isbergs arkiv, *Så var det...* sid. 190.
- ²² Hagbard Isbergs arkiv, *Så var det...* sid. 185
- ²³ Hagbard Isbergs arkiv, *Så var det...* sid. 189.
- ²⁴ Hagbard Isbergs arkiv, *Så var det...* är troligen det enda exemplet i svensk litteratur där sådana möten beskrivs.
- ²⁵ Lagberedningen var en kommitté under justitiedepartementet som arbetade med omfattande lagförslag. Den fanns under olika former och med olika namn till 1974. Vid den tid som berörs här arbetade lagberedningen i första hand med familjerättsliga lagar.
- ²⁶ Lag om barn utom äktenskap SFS 1917: 376, lag om äktenskaplig börd 1917: 377, lag om adoption 1917: 378, Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse 1917: 976.
- ²⁷ Motivtext till 5 § i förslag till lag om barn utom äktenskap. Lagberedningens förslag till revision av gifterm älsbalken och vissa delar av ärvdabalken III. Förslag till lag om barn utom äktenskap m.m., Sid. 99. Stockholm 1915.
- ²⁸ Justitiedepartementet, konseljakt 14 juni 1917 nr 7. Riksarkivet.
- ²⁹ Lag om barn utom äktenskap, 35 §.
- ³⁰ Författaren till denna artikel minns tydligt första dagen på arbetet i Landsarkivet i Lund våren

1980. Jag blev inkallad till landsarkivarien Seved Johnson som inskräpte att man aldrig fick skriva av ”barn oä” eller ”barn uä” som det ofta stod antecknat i födelse-och dopböcker från äldre tid till början av 1900-talet. ”Barn utom äktenskap” skulle det heta i svar på förfrågningar från släktforskare, inget annat.
- ³¹ Odaterad artikel i *Hvetlandaposten*. Hagbard Isbergs arkiv, UB, Lund.
- ³² Den intresserade läsaren rekommenderas att läsa Åke Norströms fina artikel ”Barnavårdsman-nainstitutionen och kyrkoherde Isberg. Ett tidigt exempel på social ingenjörskonst i kommunal regi.” (i: *Med Malmö i minnet*), Malmö 2003.
- ³³ I Malmö fanns en barnavårdsnämnd från 1904. 1926 blev sådana nämnder obligatoriska, de upphörde 1982 då lagstiftningen ändrades.
- ³⁴ Husmodern nr 14 1952. Hagbard Isberg utnämndes 1928 till LNO, ledamot av nordstjärneorden och 1948 till KNO, kommandör av samma orden. Om även han fick Illis quorum har inte kunnat uttrönas.
- ³⁵ ”Barnavårdsnämnden och barnet.” *Tidskrift för barn- och ungdomsskydd*, häfte 2 1927.
- ³⁶ Svenska fattigvårdsförbundet bildades 1906, bytte 1925 namn till Svenska fattigvård- och barnavårdsförbundet och hette slutligen från 1948 Svenska socialvårdsförbundet, som upphörde 1964.
- ³⁷ *Vårdarebladet* nr 3/ 1920.
- ³⁸ *Vårdarebladet* nr 5/1922.
- ³⁹ *Vårdarebladet* nr 3/1919.
- ⁴⁰ ”Låt barnen få veta sanningen!” artikel av Isberg i *Vårdarebladet* nr 5/1920.
- ⁴¹ *Vårdarebladet* nr 1/1921.
- ⁴² *Under Lundagårds kronor*, sid. 260 ff.
- ⁴³ Schlyter, ”Malmö Caroli församlings historia 1683–1848.” (i: *Elbogen* 1983 och 1984).
- ⁴⁴ Citat ur föredrag av före detta socialarbetaren och barnavårdsmanen Britt Andréasson, som i sin tur citerar ur artikeln ”Ett märkligt prästriumvirat”, skriven av Axel Sjöhagen, på sin tid föreståndare för stans nykterhetsnämnd. *Sydsvenska dagbladet* 1961-06-17. Andréassons föredrag i författarens ägo.
- ⁴⁵ Harry Rubinstein 1920–2007 blev studierektor i Malmö. Han tog initiativet till bildandet av Föreningen Förintelsens ögonvittnen. Hans personarkiv förvaras i Malmö stadsarkiv.
- ⁴⁶ Claes Fürstenberg, Jan Mark och Merja Diaz, *Templets sten föll på Föreningsgatan. Malmö synagoga 100 år*, sid. 104.
- ⁴⁷ Intervju med Bo Thysell hösten 2020.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arkiv

Riksarkivet

Justitiedepartementet, konseljakt 14/6 1917 nr 7.

Universitetsbiblioteket, handskriftsavdelningen

Hagbard Isbergs arkiv.

Transkriberat muntligt material

Intervju med Bo Thysell sommaren 2020.

Ett märkligt prästtriumvirat. Föredrag av Britt Andréasson, odaterat. Kopia i författarens ägo.

Tryckta källor

Tidningar och tidskrifter

Diverse tidningsklipp ingår i Hagbard Isbergs arkiv, Universitetsbiblioteket, Lund.

Husmodern, nr 14 1952.

Tidskrift för barn- och ungdomsskydd, häfte 2 1927.

Vårdarebladet, nr 3/1919, nr 3/1920, nr 5/1920, nr 1/1921, nr 5/1922.

Offentligt tryck

Kungligt brev angående barnamord, 1778-10-17.

Lagberedningens förslag till revision av giftermålsbalken och vissa delar av ärvdabalken samt förslag till lag om barn utom äktenskap m.m. del II och III. Stockholm 1913 och 1915 (en volym).

SFS 1902: 67, Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn.

SFS 1917: 376, Lag om barn utom äktenskap.

SFS 1917: 377, Lag om äktenskaplig börd.

SFS 1917: 378, Lag om adoption.

SFS 1917: 976, Kungl. Maj:ts kungörelse angående föreskrifter om barnavårdsmans verksamhet och till synen därå.

Litteratur

Fürstenberg, Claes, Mark, Jan och Diaz, Merja, *Templets sten föll på Föreningsgatan. Malmö synagoga 100 år*. Malmö 2003.

Höjer, J. Axel, "I Lundacentrifugen" (i: *Under Lundagårds kronor, fjärde samlingen*). Lund 1957.

Isberg, Hagbard, *Syner, drömmar, verklighet*. Malmö 1955. Isberg, Hagbard, *Så var det...* Malmö 1959.

Schlyter, Herman, "Malmö Caroli församlings historia 1683–1848" (i: *Elbogen 1983 och 1984*).

Svenson, Anna, "Malmöskisser av Hagbard Isberg" (i: *Elbogen 2020*).

Världsomseglaren Nils Werngrens liv i Malmö

AV CHARLOTTE RÖING

Fig.1. Nils Werngren. – Foto: R. Küller, Malmö.

Den första världsomseglingen under svensk flagg genomfördes av Malmösonen Nils Werngren. Denna seglats och Nils Werngrens övriga strapatsfyllda resor runt jorden är numera relativt väldokumenterade. Men vad vet vi egentligen om hans liv i Malmö? Bortsett från segelperioden och några år på annan ort var han Malmö trogen. Med allehanda marina, kommunala och kyrkliga uppdrag hade denne positiva och modiga man även energin att föra befälet ombord på passagerar- och postångaren L.I. Bager i reguljär trafik mellan Malmö och Lübeck samt starta och driva en tobaksfabrik på Östergatan i Malmö.

Barndom och uppväxt

Nils Werngren föddes i november 1815 i ett litet hus på Gråbrödersgatan i Malmö. Staden bestod vid denna tid av 6 600 invånare. Årtalet 1815 brukar ute i Europa främst förknippas med slaget vid Waterloo och Napoleons fall. I samband med Napoleonkrigen hade Sverige förlorat Finland, ingått union med Norge samt fått en fransk kronprins. I Malmö hade kung Gustav IV Adolf hunnit låta utvidga staden och anlägga två nya torg, Gustav Adolfs torg och Drottningtorget, innan han avsattes från tronen.

Genom krediter hos Riksbanken hade Malmö även fått ett nyrenoverat rådhus samt en nybyggd teater. Malmö Diskont, som innehade krediträtter hos Riksbanken, styrdes av borgmästaren och magistraten. Diskonten som förlorat mycket pengar i spåren av handelskrisen, missväxt, krig och inflation, försökte dölja förlusterna och situationen med falsk bokföring. Direktionen med borgmästare Nordlindh i spetsen häktades 1817 och rättegången varade i drygt 2 månader. Diskonten kom på fall och avvecklades. Efter särskilda utredningar med andra diskonter inblandade så övertog staten diskonternas skulder vilket verkställdes enligt särskild ordning genom Riksgäldskontoret. Rättegången gällande Malmö Diskont fördes fram till 9 januari 1818 (se artikel i Malmö Malmö fornminnesförenings årsbok 1940). Samtidigt med diskontens katastrof drogs ett flertal handelsgårdar med i raset.

Malmös befolkning minskade kraftigt under det kommande årtiondet. Mot denna snabbt skissade bakgrund framstår perioden som en brytningstid med snabba förändringar. Modernare teknik och industrins framväxt skulle dock skapa nya möjligheter för människors liv, sysselsättning och framtid.

Nils Werngrens familj bestod av två systrar, Cecilia och Johanna Mathilda, mor Johanna och far Christian, kapten i handelsflottan och senare lotsälderman. I hushållet bodde även Nils unga faster Paulina samt en annan ung släkting, Ana Catharina. När Nils var i sexårsåldern flyttade familjen till Västergatan, till ett hus som några år senare förvärvades av hans far. Västergatan och huset mittemot barndomshemmet kom att bli den plats dit Nils även skulle återvända vid slutet av sitt långa äventyrliga liv.

Uppväxten nära hamnen och den breda strandremsa som vid denna tid löpte vid Norra Vallgatan, parallellt strax norr om Västergatan gjorde att Nils hade daglig kontakt med fartyg och skeppsliv. Med en far som var sjökapten och med en farbror till sjöss blev det naturligt för Nils efter åren i vanlig småbarnsskola, mellan 9 och 12 års ålder att även han skulle ägna sig åt sjömansyrket. Ombord på galeasen Prins Oscar, där hans far var befälhavare var han skeppsgosse från 12 års ålder. Efter konfirmationen 1831 i Caroli kyrka, arbetade han vidare som jungman och matros på Prins Oscar. År 1832 flyttade Nils till Stockholm och utgick därifrån på olika svenska och utländska segelfartyg.

Fig.2. Nils Werngrens liv började under enkla förhållanden. Hans farfar Nils Werngren (stadstjänare) och farmor Johanna Carlsdotter som båda avled några år innan Nils juniors födelse bodde i det lilla huset vi ser skymta fram mellan tvåvåningshusen på bilden, Gråbrödersgatan (dåtida nummer 450). I detta hus bodde även Nils far Christian Werngren (sjökaptan och senare lotsålderman) och mor Johanna Boström när Nils Werngren föddes 1815. – Foto: Axel Sjöberg, omkring år 1900, Malmö museer.

Fig.3. I detta hus på Västergatan (nutida nummer 8) hade Nils Werngren sin hemvist de sista åren av sitt liv. – Foto: Staffan Gudmundsson.

Nils tidiga mål i livet var att bli sjökaptan. Vid denna tid fanns ännu inga statliga navigations- eller sjöbefälsskolor i Sverige. Utbildning och examination skedde i privata skolor i vissa städer i landet. Nils examinerades till sjökaptan av första klassen i Landskrona då Malmö saknade examensförrättare. För att sedan legalt få utöva yrket som högste befälhavare var han tvungen att söka burskap, det vill säga bli borgare i någon stad. Naturligtvis valde han då hemstaden Malmö, där han beviljades burskap i januari 1839.

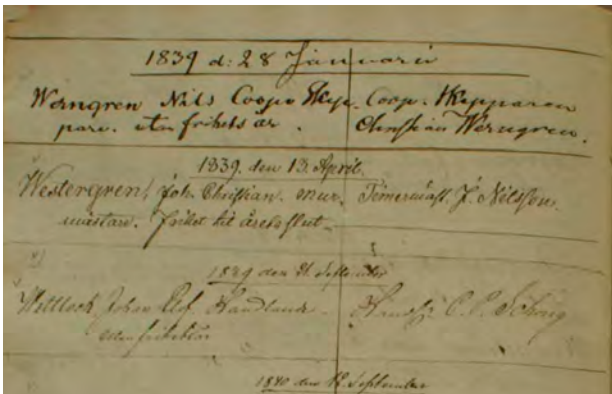

Fig.4. I januari 1839 blev Nils Werngren borgare i Malmö med yrket coopverdiskeppare, det vill säga kaptan i handelsflottan. – Källa: Magistraten i Malmö D3A:1 1639–1847, Bild 200.

I namnteckningsboken för nyblivna borgare bekräftade han sedan även med sin namnteckning att han skulle efterleva rådande lagar och förordningar.

Vid en sista resa ombord på sin fars fartyg Prins Oscar vintern 1838, strax innan Nils fått burskap i Malmö fick Nils uppleva ett skeppsbrott på nära håll; Vid ön Anholt i Kattegatt hade ett fartyg förolyckats. Under dramatiska förhållanden lyckades Nils och hans far Christian Werngren rädda hela besättningen.

Fig.5. Silverpokal tillägnad Christian Werngren ”för ädel behjärtenhet att under egen fara ur sjönöd rädda andras liv natten mellan den 30 november och den första december 1838”. – Foto: Bild i privat ägo.

Segelperioden

Redan på våren 1839 fick den nyutexaminerade kapten Werngren anställning vid Liljewalch rederi i Stockholm. Carl Fredrik Liljewalch (1796–1870) bördig från Lund, var en betydande affärs- och industriman, tillika diplomat i 1800-talets Sverige. Efter en första resa som befälhavare på ett av rederiets skepp till Portugal tur och retur blev Nils vid hemkomsten till Stockholm uppkallad till Carl Fredrik Liljewalch som befann sig i vissa svårigheter och ville fråga Nils till råds. Här börjar nu en ytterst märklig historia som är upptakten till den första svenska världsomseglingen och till att Nils Werngren som ung, nyutexaminerad sjökaptan kom att bli befälhavare på det världsomseglande fartyget, skonaren Mary Ann.

Under våren 1839 hade det från Australien till Stockholm kommit en svensk kapten som kallade sig Ringman. Denne kapten omgav sig med mycket pompa och ståt, talade en blandning av flera språk och nämnde ofta i sitt tal ”sin vän drottning Pomare av Tahiti”. Så småningom blev kapten Ringman presenterad på Stockholms Börs där han berättade om glänsande affärer och lönande pärlfiske i Söderhavet. Han visade ett kreditivbrev från ett handelshus i London och ville nu av någon köpa skepp och last. Nils Werngrens redare, grosshandlare Liljewalch hade nappat på kroken; skaffat fram fartyg och last bestående av allehanda svenska varor som lätt kunde avsättas i de nya kolonierna i och runt om Australien. När så notan skulle regleras framkom det att kapten Ringman inte kunde betala för kalaset eftersom växlarna som blivit sända till London kom protesterade tillbaka. Handelshuset vägrade stå för krediterna och herr Liljewalch ville nu att Nils Werngren

Fig. 6. *Mary Ann*, Sveriges första världsomseglande fartyg. Konstnär: Folke Sjögren. – Foto: I privat ägo.

skulle segla över med det lastade skeppet och besättningen för att försöka reda ut affärerna i England. Sagt och gjort; ankommen till England den 3 oktober 1839 började den unge kaptenen förhandla med handelshuset i London på vilket sätt affärerna kunde fortsätta. Kapten Werngren berättar själv: *Ifrån Cowes fördes underhandlingarna, men under tiden hade Londonhuset fått underrättelse ifrån Sydney att de i Ringman hade att göra med en stor skälm och bedragare, och att de medel som han briljerade med var stulna ifrån drottning Pomare på Tahiti: genom att rymma med en last pärlemor och pärlor...*

Efter detta bakslag beslutade sig nu herr Liljewalch för att låta kapten Werngren segla över med skepp och last till Australien för att där avyttra lasten till bästa möjliga villkor.

Sjöresan till Australien gick sedan vidare (lasten såldes och ny last intogs) till Sydamerika och åter till Europa och kom på detta sätt att bli den första världsomseglingen under svensk flagg! Och detta med en ung, skånsk kapten vid rodret!

Fig. 7. Drottning Pomare (1813–1877) var monark av Tahiti 1827–1877. År 1844 annekterade Frankrike Tahiti och körde ut drottningen ur hennes palats. Drottningen med familj tog tillflykt till ett brittiskt örlogsfartyg. När så kapten Werngren dök upp i Papete hamn med sitt fartyg *Bull* fördes drottningen över till detta fartyg då det var från en neutral nation. Häriifrån kunde hon sedan överföras till en annan ö. Det var genom samtal med drottning Pomare under den tid hon befann sig ombord på *Bull* som kapten Werngren fick höra henne berätta om tidigare nämnda kapten Ringmans bedrägeri, något som var själva orsaken till kapten Werngrens första världsomsegling! Porträttet målat av Charles Giraud, 1851, Musée de Tahiti et des îles. – Foto: Wikimedia Commons.

Innan vi går vidare och berättar om Nils Werngrens liv efter segelperioden kan nämnas ytterligare en liten anekdot med anknytning till Malmö:

Under kaptan Werngrens andra stora handelsseglat i Söderhavet hade han ankrat upp vid ön Ouvéa utanför Nya Kaledonien. Med ombord fanns en rödhårig pojke från Malmö. När han stack sitt röda hår över relingen ville öborna genast komma upp på fartyget för att titta på honom. Nils Werngren skriver: *Ryktet gick att ett skepp med en rödhårig gosse var i närheten, och att detta vidunder måste beskådas av alla, stora som små. Lille John var son av en färjeman Pettersson i Malmö och jag förde honom oskadd hem igen, fastän han var tvenne gånger stulen ifrån mig. Han var icke ovillig att stanna bland dessa öbor, där han var tillbedd av alla och han begagnade sig av sådana friheter som ingen av oss andra vågade...*

Många andra historier kan berättas om Nils Werngrens äventyrliga resor runt om i världen under åren 1839–1854. I denna artikel läggs emellertid fokus på hans liv i Malmö, enligt artikelrubriken.

Hemkomst och familjeliv

Efter 15 år på de stora världshaven och med bara några månaders vila mellan varje resa beslöt sig kaptan Werngren att lämna dessa äventyr och komma hem till Sverige. På detta uttrycksfulla sätt skriver han: *[...] mina krafter var härmed också så uttömda att jag måste vila ut, varför jag överlämnade Jenny Lind till en annan befälhavare, och därmed slöt mina resor på segelfartyg i Augusti 1854.*

Redan i oktober 1846 hade Nils Werngren, hemkommen från sin tredje långa seglat runt jorden, hunnit gifta sig med den unga danskan Anna Susanna Rosenlöf från Köpenhamn. Hur de två lyckades lära känna varandra vet vi inte, men det kan ha varit genom Anna Susannas bror som var sjökaptan. Efter giftermål i Köpenhamn flyttade det unga paret för en tid till Västervik där Nils Werngrens redare herr Liljewalch byggde ett nytt och större skepp. Nils Werngren skulle nu bli delägare i skeppet tillsammans med sin redare och även Lars Johan Hierta, entreprenör och bland annat grundare av tidningen *Aftonbladet*.

I Västervik föddes paret Werngrens första barn, en flicka vid namn Johanna Maria (Hanna) 1847. När flickan är knappt två månader flyttar hon med sin mor tillbaka till Malmö då Nils ger sig ut på ännu en långresa med det nya skeppet. I Malmö finns då fortfarande Nils föräldrar vid liv och där har Anna Susanna närhet till sin egen släkt i Köpenhamn som hon besöker regelbundet. År 1851 får paret Werngren sonen Nils Christian Gabriel (Christian) och 1854 föds Christina Cecilia (Christine) allt medan Nils fortfarande mestadels befinner sig på de stora världshaven. När Nils väl gått i land föds dottern Anna Bothilda (Thilda) 1855 och sonen Carl 1863.

Nils hade lovat sin hustru att gå i land innan han fyllde 40 år, vilket löfte han också höll. Bestämd och målinriktad hade han redan vid 16 år ålder fattat beslutet att ”intill 40 års ålder ej låta av något locka sig från att gå klart på sitt mål, att vinna oberoende”.

Paret Werngren skaffar sig nu en lantegendom, ett gammalt kronoboställe i Östraby, mitt i Skåne. Om det var en romantisk dröm att bo på landet eller en god ekonomisk investering kan vi inte veta men faktum är att köpenhamnsfödda Anna Susanna och sjökapten Werngren efter två år med närheten till skog och insjöar bestämmer sig för att flytta tillbaka till Malmö. Den 28 april 1857 har familjen Werngren återigen kommit på plats i Malmö, närmare bestämt i kvarteret Liljan IV i Sankt Petri församling.

Livet som ångbåtskapten

Troligtvis har Nils nu vilat upp sig ordentligt efter alla sina segelresor. I oktober 1856 avlägger han ”Sjökaptensexamen för behörighet att föra befäl å ångfartyg” vid navigationsskolan i Göteborg. Han blir nu, efter flytten tillbaka till Malmö, befälhavare på passagerar- och postångaren L.I. Bager, i reguljär trafik mellan Malmö och Lübeck.

Fig. 8. Postångaren L.I. Bager i Lübecks hamn. – Foto: digitalmuseum.se.

Malmö Ångbåtsbolag var rederiet som ägde hjulångaren L. I. Bager, för övrigt döpt efter bolagets förste huvudredare Lorentz Isaac Bager (1785–1857). Ångaren var avsedd för rutten Malmö-Köpenhamn-Lübeck och för resenärerna fanns 60 liggplatser att tillgå. Tidtabellen innebar två resor i veckan. Till Travemünde, som redan på den tiden var berömd som badort kunde man som lustturspassagerare följa med för halva biljettpriset.

Kapten Werngren var sedan tidigare bekant med Lorenz Isaac Bager. Han hade nämligen på en av sina tidigare segelresor haft med ombord Bagers son Carl Petter. Carl Petter var fyra år äldre än Nils Werngren och hade av sin far skickats med kapten Werngrens skepp till Australien. Man hoppades att livet till sjöss och ombyte av miljö skulle göra så att unge herr Bager kunde komma till rätta med det stora alkoholmissbruk som han hade hunnit utveckla redan vid tidig ålder. Tyvärr visade det sig Carl Petter mest ställde till problem. Han fick lämna fartyget och gå iland i Sydney där kapten Werngren deponerade pengar för underhåll på en australisk bank. Med portionsvisa utbetalningar under sex månader tid, var tanken att Carl Petter sedan skulle kunna skaffa sig ett betalt arbete och försörja sig själv.

Med våra ögon sett måste livet ombord på hjulångaren varit väsensskilt från de stora äventyr som kapten Werngren upplevt på sina segelresor. Men troligtvis uppskattade han sitt nya liv där han både kunde tillbringa sin tid på sjön och ändå ha närhet till familjen i Malmö. Nils Werngren intresserade sig för teknik och de nya kommunikationsmedel som utvecklades vid mitten av 1800-talet. Han köpte aktier i järnvägs-, spårvägs- och ångfartygsbolag, vilket går att utläsa ur hans efterlämnade räkenskapsböcker. Då han även var en social och utåtriktad person kunde han göra många nya bekantskaper bland passagerarna ombord. När familjen Zadig från Hamburg steg ombord på L.I. Bager år 1863 för att bosätta sig i Malmö blev han under överfarten bekant och god vän med familjen. Vänskapen skulle hålla i sig resten av livet. Vid fabrikkör Meyer Zadigs begravning 31 år senare fick Nils Werngren hedersuppdraget att föra prestaven. Vänskapen till denna judiska familj gällde även Meyer Zadigs söner Philipp och Ferdinand till vilka Nils Werngren år 1892 lånade ut en större summa pengar, 15 000 kronor. Som säkerhet för lånet gjordes inteckningar i brödernas förstadsfastighet.

I juli 1872 var kung Carl XV mycket sjuk och hade ordinerats en kurvistelse i Aachen i Tyskland. Hovet i Stockholm hade hyrt hela ångfartyget L.I. Bager för att föra kungen till Tyskland och kapten Werngren kom nu att transportera den svenska kungen och hans hov. Tyvärr visade sig kurvistelsen verkningslös för kungen och hans hov återkom till Malmö där han avled knappt en månad senare.

År 1873, när Nils Werngren var 58 år gammal bestämde han sig för att avmönstra för gott och i stället ägna sig åt affärsverksamhet. Ett tursamt beslut för honom, kom det att visa sig. I oktober 1875 drabbades L.I. Bager av en explosion i lasten som satte hela fartyget i brand och vållade dess undergång samt 32 dödsoffer.

Fig. 9. Söndagen den 3 oktober 1875, när L.I. Bager befann sig mitt emellan Stevns Klint och Falsterbo rev, exploderade några damejeanner ombord och elden spred sig blixtnabbt över fartyget. Damejeannerna hade lastats ombord i Lübeck och hade av en agent intygats ej innehålla något brandfarligt ämne. Denne intygade även att innehållet inte kunde brinna även om man så försökte sätta eld på det. De hade därför placerats på däck i närheten av den varma skorstenen. Vid den efterföljande rättsprocessen framkom att damejeannerna innehållit bensin. Fartyget sjönk och 32 personer omkom. – Källa: Malmö och dess färjor av Christer Jansson. Målning av C. Eckardt.

Tobaksfabriken och livet på Östergatan

Den affärsverksamhet som Nils Werngren nu kom att ägna sig åt gällde tobak. Tobaksindustrin var vid slutet av 1800-talet en betydande näringsgren i Sverige. I Skåne och Malmö fanns flera tobaksfabriker. Bland de största kan nämnas F.H. Kockums Tobaksfabrik och Cigarr- och Tobaksfabriken Unionen.

Omkring år 1873 grundade Nils Werngren, i kompanjonskap med kameralisten Johan Christoffer Nilsson firman Cigarr & Tobaksfabriken Föreningen i Malmö. Tobaksfabriken inrymdes i en gårdsfastighet i kvarteret Sankt Gertrud vid Östergatan 15 som de båda affärskompanjonerna köpte. Nils Werngren hade under sina resor med fartyget Jenny Lind till Sydamerika gjort en del bytesaffärer med tobak och var enligt egen utsago den första som införde ”brasiltobak” för cigarrfabrikation i Sverige.

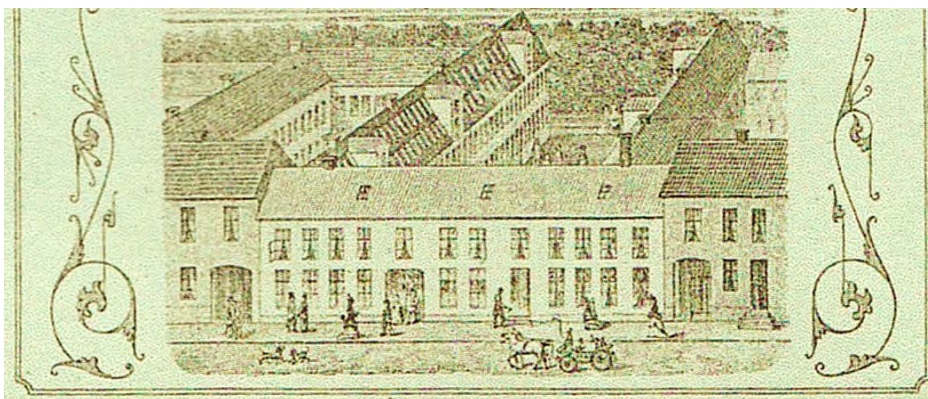
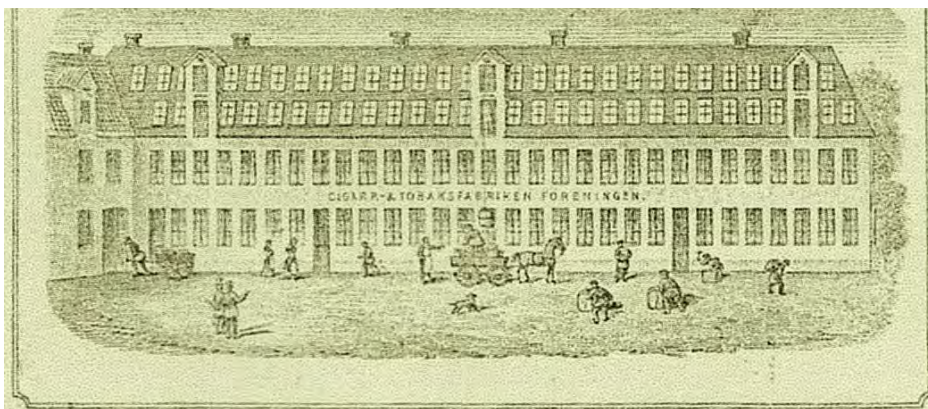

Fig.10 och 11. Bilder från en av fabriken priskuranter som visar gårdsfastigheten där tobaksfabriken låg (överst) samt gathuset mot Östergatan där Nils Werngren med familj bodde (underst). – Källa: Bengt Liljenberg.

Efter en tid köper Nils Werngren ut J.C. Nilsson ur företaget och fastigheten och blir nu ensam ägare. År 1880 flyttar paret Werngren in i gathuset vid Östergatan 15. Alla barnen är nu utflugna. Äldsta dottern, Johanna, hade redan år 1876 dött i barnsäng när hon födde överlevande tvillingar. Johanna var gift med tullförvaltare Erik Jakob Röing och efter Johannas död träder lillasyster Thilda in för att hjälpa till med de nyfödda barnen och deras treåriga storsyster. År 1878 gifter sig Thilda med Erik och paret flyttar till Luleå där Erik fått tjänst vid tullförvaltningen. Nils Werngren, som var mycket barnkär, skriver kontinuerligt brev till sin dotter, svärson och speciellt dotterdottern Anna där han berättar om livet i Malmö. Han tröstar dem och hoppas att deras prövotid så långt från familjen inte ska bli alltför lång, såsom den han själv i sina dagar hade upplevt, skild från alla. Han besöker dem också några gånger; långa resor per båt och tåg. I augusti 1884 förflyttas Erik åter till Malmö och familjen bosätter sig nu i Thildas fars hus på Östergatan, säkert till stor glädje för Nils och Anna Susanna. Förutom barnbarnen Anna, Carl och Nils finns fosterbarnet Constance, dotter till Eriks avlidne bror, i familjen Röing. Pigorna Hanna och Hilda bor också på samma adress. År 1890 får Thilda och Erik ett gemensamt barn, Ebba.

Med dottern Christine, gift 1877 med Wilhelm Trotzig har föräldrarna mycket tät kontakt. Christines två äldsta barn, Ellen (sedermera välkänd konstnärinna) och Gustaf föds i Malmö. Morfar följer med glädje barnens utveckling och berättar i brev om hur duktig lilla Ellen är. De yngsta flickorna, Anna och Vilma föds i Simrishamn sedan Wilhelm Trotzig fått tjänst som postmästare i staden. Wilhelm Trotzig var dock sjuklig och dog 1896. Christine flyttar efter denna händelse tillbaka till Malmö.

Nils Werngrens son Christian hade en tid prövat på livet som sjöman men det verkar inte ha passat honom så väl. Han bosatte sig mellan 1877 och 1880 på landet vid Hjuläröd. På hösten 1880 förvärvar Nils Werngren en större gård i Ljungbytrakten, Prestorps gård, som han lämnar under Christians vård och arrende. Christian bedriver där bryggeriverksamhet och lantbruk och gifter sig på våren 1881 med Gerda Amalia Martiensen. Paret får 1882 dottern Paula Maria.

Nils Werngrens yngsta son Carl konfirmerades i maj 1879. Troligtvis genom sin fars kontakter får han sedan tjänst som bokhållare i Lübeck i Tyskland. Han är inneboende hos en herr Fischer hos vilken han även arbetar på kontoret. Carl trivs bra och skriver många långa brev hem där han även berättar att han deltar i stora gymnastiktävlingar och går på teater, något som hans far tycker är en riktig ovana! År 1883 flyttar Carl till Amerika där han stannar resten av sitt liv. Han arbetar först vid en svensk-amerikansk tidning och senare som direktör i Lyons, New York. Någon registrering om giftermål eller barn kan inte hittas.

Fig. 12-15. Kapten Werngrens familj: Hustru Anna Susanna, son Christian, döttrarna Thilda, Christine och Hanna samt sonen Carl. – Foto: I privat ägo.

Om vi återvänder till tobaksaffärerna så fanns det på 1870-talet cirka 12 tobaksfabriker i Malmö, varav ungefär hälften hade mindre eller obetydlig verksamhet. Nils Werngrens fabrik "Föreningen", vars största produkt var cigarrer, sålde vid slutet av 1870-talet cirka 2 miljoner cigarrer om året till ett värde av cirka 60 000 riksdaler. Antalet anställda var omkring 50 personer, varav cirka 70 % kvinnor och flickor, vilket var vanligt vid tobaksindustrin för tiden. Tio år senare hade arbetskraften halverats, år 1887 var antalet anställda 26 personer och år 1888 fanns 21 anställda vid fabriken. Den totala omsättningen av cigarrer, röktnobak och snus var cirka 42 000 riksdaler enligt båda årens uppgifter som Nils Werngren redovisade till Magistraten i Malmö. I ett par brev till sin svärson i Luleå beklagar sig Nils Werngren över att vissa tullare sett mellan fingrarna på någon av de större fabriker- nas tullavgifter. Vidare skriver han att om en ytterligare ökning av tobakstullen går igenom så blir tobaksfabrikerna ruinerade då en ökning av försäljningspriset inte är att tänka på under rådande konkurrens.

Rök-Tobaker.		Kroner.
aska i askar om 1/4	per 1/2	6
Master, Prima 1/2 & 1/4		2 50
" Varimas "		2
" Turkiak "		1 75
" Holländak "		1 50
orkiak A. 1/4		2 50
" B. "		1 75
ida Locket 1/2		1 90
almö Vapen "		1 60
ido Vapen "		1 60
oppet 1/2 & 1/4		1 40
andeloupe 1/2		1 40
do No 2 1/2 & 1/4		75
<i>John Christ. H. H. H.</i>		
slange (Nipsjer) Zomen i		
knaget om 2	per lagge	2 75
Do do i askar om 1	per 1/2	1 25
Do Carl XV i kardus om 1	per 1/2	1
Do Varimas 1/2 & 1/4	per 1/2	1 25

Rök-Tobaker.		Kroner
Cigarrfall Prima i askar	per 1/2	1 25
Do No 1 i kardus 1/2, 1/4, 1/8		1 25
Do " 2 " " "		1 10
Do " 3 " " "		90
harpoken 1/2		90
<i>Brodermann</i>		
<i>dito 1/2 & 1/4</i>		
Ärligt och Gott, Svart Etikett No 1		1
Do do " 2 "		88
Do 1/2 "		88
Do 1/4 "		90
od Tupp 1/2 & 1/4		88
emilands Jägare "		54
alkarien "		50
alkullan "		50
1/4 Kroner		50

Obs. Ut 1/2 per Karduser expediera ej stöfver halfta antalet skilpund af boende ovanstäm.

Fig. 16. Tobakskardus från Cigarr- & Tobaksfabriken Föreningen, Malmö. Märket Ärligt och Gott var en röktnobak till pipa som förekom hos flera tobaksfabrikanter. – Källa: Lasse Björkdahl, svensk tobakshistoria.

Fig. 17. Priskurant från Föreningen på olika sorters röktnobak. Observera att det fanns cigarravfall av 1:a, 2:a och 3:dje sortering att köpa som röktnobak, i ask eller kardus(papper). – Källa: Lasse Björkdahl. Svensk tobakshistoria.

År 1890 säljer Nils Werngren sin tobaksfabrik till Cigarr- och Tobaksfabriken Unionen som näst efter F.H. Kockums är den största fabriken i stan och ligger tvärs över gatan från Föreningen. Fastigheten avyttrar han till tidningen Skånska Dagbladet som hade grundats ett par år tidigare. Han behåller dock in-teckningar i fastigheten till ett värde av 15 000 kronor för vilka han uttar en ränta på 5 % per år av tidningens ägare Louis Asp.

Nils och Anna Susanna flyttar nu tillbaka till Nils barndomskvarter på Väster-gatan, numera nummer 8, till huset vi kan se i början av denna artikel.

Övriga uppdrag och hederstitlar

Nils Werngren var under flera år styrelseledamot i Sankt Petri och Caroli församlingars kyrkoråd. I ett brev till dottern Thilda beskriver han hur det gick till när nya Caroli kyrka invigdes i december 1880: ...”själv satt jag som en kung i en länstol i Coret, men värst var det för dem som jag skulle hjälpa in i kyrkan... Fru Swensson släpade jag igenom och fick henne inträngd genom sakristian. En massa damer kastade sig över mig för att få hjälp, då de märkte att dörrvakterna gav vika för mig. Gamla fru Hasselquist högg mig om halsen och bad om förbar-mande om att få släpas med. Så många jag förmådde hjälpte jag, tills jag själv var utsliten...Högtidligheterna var storartade med den vältalande Bispén ...och tio präster... Sedan började en storartad middag kl. 3 hos kyrkoherde Hägglund...då talen skulle börja var värmen uppdriven uti rummen till 40 grader. Allting gick runt för mig så jag måste leta mig ut i luften – och gick hem! Således slapp jag att besvara den skål som särskilt ägnades åt mig för den verksamma del jag har tagit uti kyrkobyggnaden och så somnade jag ifrån hela kalaset; God natt!...”

Nils Werngren var medlem i en mängd olika styrelser av marin karaktär: Malmö Navigationsskola hade bildats redan 1841. Nils Werngren satt i många år från 1870-talet med i direktionen för skolan samt genomförde examinationer av de nya sjökaptenerna, vilket var ganska tidskrävande. I ett sparat examenstal, antagligen skrivet någon gång på 1870-talet avtackar Nils Werngren studenterna och varnar dem för att tro att det är nog med ett vackert examensbetyg. Sjöman-skap läres icke från land, säger han.”Det gäller att vara en duglig sjöman, en klok ekonom och en god disciplinär man ombord på det fartyg man blir anförtrödd. Man måste också ha ett klokt och humant sätt att möta besättningen, icke minst under farsoter i hamn, vid ombyte av klimat och så vidare...” Kaptén Werngren avslutar med att önska de nyblivna sjökaptenerna en god vind och en ström med på livets bana och tillägger: ”svär och banna aldrig på väder och vind, ty det kan ju hända att vinden kastar er back och ni når aldrig den hamn som ni har satt kurs på...”

Malmö Sjömanshem var en annan institution som Nils Werngren var engagerad i. Han hade deltagit i bildandet av Sjömanshemmet och donerade även pengar dit, i syfte att hjälpa nödställda änkor och barn efter avlidna sjömän. När kung Oscar II år 1893 besökte Malmö Sjömanshem kände han genast igen kapten Werngren och ”ett med seglationstermer späckat, livligt och humoristiskt samtal uppstod” mellan de två, enligt Skånska Dagbladet.

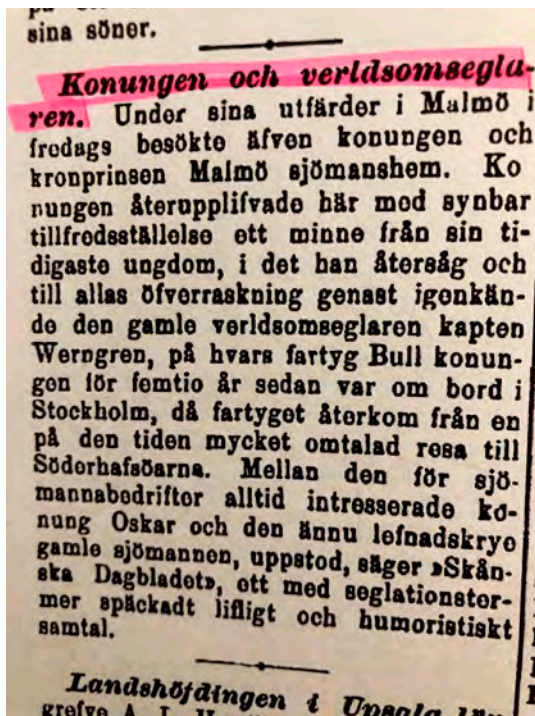

Fig. 18. Beskrivning av mötet mellan Nils Werngren och Oscar II i Malmö sjömanshem. "Konungen och verldsomseglaren"
– Källa tidningen Dalpilen 1893-06-02.

Sjömanshusen i Sveriges olika hamnstäder var innan de förstatiserades 1941 stiftelser med uppgift att föra arkiv över sjöfolk där varje nyinskriven sjöman fick ett inskrivningsnummer som sedan följde honom vid varje påmönstring på en resor. Nils Werngren satt under många år med i Sjömanshusdirektionen samt även i Hamndirektionen där taxor och hamnavgifter för varor och fartyg bestämdes.

Kapten Werngren i Malmö ingick även i styrelsen för Sjökaptenförenings pensions-, änke- och pupillkassa (pupill=minderårigt föräldralöst barn).

Malmö Nya Ångfartygs AB Ångfartyg hade bildats 1876 som en fortsättning på Malmö Ångfartyg AB. Dess fartyg Orion trafikerade sträckan Göteborg-Malmö-Köpenhamn-Lübeck. Nils Werngren tog plats i styrelsen där han även hade egna affärsintressen.

Nils Werngren hade 1846 mottagit guldmedalj i femte storleken ”för medborgerlig förtjänst”, detta för sina framgångsrika resor och gåvor han ingivit till museer och institutioner i Sverige. År 1863 mottog han även Vasaorden och kunde därmed titulera sig Riddare.

De sista åren

År 1895 fyllde Nils Werngren 80 år och dagen innan kan man i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* läsa en hyllningsartikel. Artikeln beskriver hans liv och nämner bland annat att han ”...spritt välsignelse i många armodets hem, att han varit en av de förste och djärvaste sjöfarare, som visat svensk flagga i Oceaniens arkipelag och vid Australiens kuster... Först under sista året har tiden lyckats besegra in i sena ålderdomen oböjda krafter och andlig vigör, men den vördade åldringens hälsa är dock sådan att han imorgon i sitt trivsamma hem kan motta hjärtliga lyckönskningar av alla dem som av skilda anledningar säkerligen kommer att infinna sig”

Nils Werngren går slutligen bort klockan 1 på måndag morgon den 18 januari 1897 i en ålder av något över 81 år. Han är då en av Malmö stads äldsta invånare. *Familjen... och många vänner, gamla och unga, inom och utom samhället ska även länge minnas den gamla sjöveteranen* skriver *Sydsvenska Dagbladet* om dödsfallet samma dag.

Fig. 19. Nils och Anna Werngrens gravplats på Malmö gamla begravningsplats. – Foto: Erika Åberg Johansson.

Elma Danielsson

AV ANIKO WOLF

Den periodiska tidskriften *Granskaren* skrev om Elma Danielsson Sundqvist när hon höll ett tal 14 juli 1889 med anledning av 100 årsminnet av Bastiljens stormning i Paris. Att Elma gjorde intryck framgår av artikeln: ”Det var här något ovanligt att se en ung vacker dam, fröken Elma Sundqvist, beträda talarestolen och hålla ett häftigt men formfulländadt tal mot den bestående samhällsordningen. Det var en svensk Louise Michel, men ung och vacker och som ej gick fullt så långt som den franska petrolösen. /.../ Det lät underligt att höra sådana kraftord från denna lilla fina varelse, som alldeles icke tycktes skapad för de hatets känslor hon predikade utan snarare för kärlekens. Hon talade som en furie och såg ut som en engel. Hon sade att hatets känslor borde lifva oss alla (socialister förstås) och så såg hon så mild ut, att man vore frestad omfamna henne. Kanske låter hennes hat sig förklaras deraf att hon är förlofvad med Axel Danielsson och därför hyllar hans åsikter med kvinnans vanliga öfverdrift. Man vet att hon så mycket som fängelsereglerna tillåta det delar den älskades tunga lott och det är ej att undras öfver att hon, den annars säkerligen känsliga varmhjertade qvinna, känner sig bittert stämd vid tanken på hvad samhället brutit mot den unge mannen. /.../ Dock taga vi oss friheten råda henne till att en annan gång välja sina ord mera försigtigt, ty man kan icke i längden lita på polishjertan och det vore verkligen synd om både henne och Axel Danielsson om hon skulle efterträda honom i cellen.”¹ *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* skrev också om talet hon höll och tidningen tyckte att Elma svävande betänkligt in på det anarkistiska området.² Tidningen *Korrespondenten* tyckte att det enda märkliga med detta tal var att det framfördes ”af ett fruntimmer. Melodien är gammal och välkänd.”³ I Elmas hemstad Falun förfärades man över att en av stadens döttrar gått och blivit socialist och *Falu Läns Tidning* och

Stad skriver ”Det är beklagligt, att hon, ung som hon ännu är, låtit sin hjärna så omtöcknas af socialismens galenskaper, som de återgifna uttalandena om henne gifva vid handen.”⁴ August Kabbarp Nilsson var *Arbetets* chefredaktör mellan 1900 och 1908 och han kände både Elma och Axel Danielsson. Han skrev om Elma ”allt utom fru Elma, den tigerkattan.”⁵ Vem var denna tigerkatta? För att svara på den frågan har ett pussel fått läggas och några pusselbitar kommer inte på plats, för dem kan enbart Elma lägga.

Elma Sundqvists barndom

Elma Charlotta Hoppstadius föddes 1 mars 1865 i Falun. Elmas mor Carolina Charlotta Hoppstadius var född 1831 i Gävle som utomäktenskaplig dotter till mamsell Sophia Carolina Hoppstadius.⁶ I oktober 1862 gifte sig Charlotta med handlanden Anders Sundqvist och de flyttar omgående till Falun. Tre barn föds i äktenskapet, Karl 1863, Elma 1865 och till sist Hugo 1867. När Elma är sex år gammal försvinner fadern till Amerika och sedan är det tyst om honom. Tio år senare ansöker Elmas mor om skilsmässa och åberopar som skäl ”egenvilligt övergivande.”⁷

Hur verkar Elmas relation vara till sin familj? Elma var bara ett barn när fadern försvann och modern försörjde familjen genom att hyra ut rum till resande och familjen levde under relativt välbärgade förhållanden.⁸ Våldigt litet är skrivet om hennes barndom men hon skrev senare i en artikel i *Arbetet Gossars och flickors arbete i hemmen* att hon och bröderna uppfostrades olika i sann borgarklassanda. Mödrarna fostrade döttrarna till att bli

Fig. 1. Elma Danielsson som ung. – Foto: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne/Malmö.

passopp till bröderna och bröderna blev bortskämda och behandlade sedan sina fruar med övermod och paschalater.

Genom mödrarnas uppfostringsmetoder behölls förlegade könsroller då många hemsysslor borde vara könsneutrala.⁹

Elma hade varit frisk under barn och ungdomsåren och konfirmerades i Kärrbo vid 15 års ålder av kyrkoherde Forsberg.¹⁰ Den yngsta brodern Hugo utvandrade till Amerika 1887 och återkom inte till Falun förrän 1910; då var deras mor Charlotta död sedan några månader tillbaka.¹¹ Den äldre brodern Karl Emil bodde tillsammans med sin mor i alla år och tog sitt liv vid 45 års ålder, 1908.¹² Det var brodern Karl Emil som stöttade den djupt sörjande Elma när maken Axel Danielsson begravdes.¹³ Elma kom under årens lopp att återkomma till moderns hem i Falun. Modern ställde upp

Fig. 2. Elma Danielssons moder Charlotta. – Foto: Arbetarrörelsens arkiv i Skånel/Malmö.

flera gånger för Elma när hon hade problem i sitt förhållande till Axel, och hon hade mildt sagt åsikter om hans beteende. Modern tog även hand om Elmas och Axels son Atterdag när Elma försvann till Amerika. Hennes broder Hugo tog hand om henne när, på gamla dagar hon var oförmögen att ta hand om sig själv.

När Elma var 15 år kom hon att träffa den 18-årige Axel Danielsson. Han var född 1863 i Stavsnäs i Värmland. Axels fader var sågverksarbetare och flyttade i början av 1870-talet till Korsnäs, det snabbt växande sågverkssamhället i Dalarna. Axel var en av dem som hyrde rum av familjen Sundqvist när han gick på läroverket i Falun och där lärde han känna Elmas broder Karl Emil. Tycke uppstod mellan Elma och Axel och efter hans studentexamen förlovade de sig. Det blev bestämt att Elma skulle utbildas till småskolelärarinna och Axel skulle åka till England för studier och bli där i fyra år. Efter hans hemkomst skulle paret gifta sig. Inget blev som det var tänkt. Till allas förvåning återkom Axel från England till Falun redan efter några månader. Varför han avbröt sin vistelse i England är oklart, själv nämnde han aldrig något om denna resa.¹⁴ Något bröllop blev det inte utan Elma utbildar sig till småskolelärarinna på lärarinneseminarier i Falun.

Elma tar examen 3 juni 1882 med goda betyg och får att stipendium.¹⁵ Högsta betyg ”med beröm godkänd” får hon i svenska språket, historia och i geografi.¹⁶ Medan Elma utbildar sig till småskolelärarinna reser Axel till Uppsala för att

studera. Elma erhåller 1885 ett arbete som vikarierande lärarinna vid Björksjö folkskola i Hjulsjö.¹⁷ Hon flyttade 1887 till Söderhamn och där arbetade hon som småskolelärarinna fram till hösten 1888.¹⁸ Axel besökte henne där under en norrlandsresa våren 1887 men tycks inte tillmäta Elmas yrkesval något självständigt värde. Han skriver till Elma ”I själva verket vanäras du mig; en kvinna som jag vill gifta mig med står på en kateder och trattar i den yngre generationen, vad jag med så mycken möda och självuppoftningar söker ta ur dem.”¹⁹ Axel krävde en fullständig omvändelse av Elma, som via Axel blev inskolad att se strukturella skillnader mellan arbetarklassen och borgarklassen. I denna omvändelse fanns inte plats för en självständig yrkesarbetande kvinna. Trots att Elma hade erhållit en ny lärarinnetjänst i Djursholm, och trots att hon själv hade kallat Axels förslag om samvetsäktenskap för ”konkubinät”, bestämde hon sig för att resa till Axels Malmö. Axel hade 1887 grundat tidningen *Arbetet* och blivit dess redaktör.²⁰

Den kvinnliga arbetarrörelsens formering i Malmö

Elma berättar om sina första år i Malmö. Arbetarklassens kvinnor var splittrade och saknade gemensamt forum för att diskutera och formulera de problem som doldes i skärningspunkten mellan klass och kön. Kvinnornas egen organisering var inget som uppmantrades av arbetarrörelsen, man lutade åt uppfattningen att kvinnornas uppgift var att stödja männen i deras klasskamp. När de socialdemokratiska kvinnorna fortsatte att hävda att de som kvinnor hade gemensamma intressen att bevaka – att det inte var så att kvinnornas synpunkter alltid sammanföll med arbetarrörelsens, mötte de motstånd. Elma var en av grundarna av Malmö kvinnliga arbetareförbund 1888 och var dess första ordförande. Syftet med förbundet var att arbeta för facklig organisering, i huvudsak genom agitation och kvinnoorganisering men i realiteten drevs även kvinnofrågor.²¹ När förbundet invigde sin röda fana höll Elma ett tal där hennes tankar om att arbetarklassens män och kvinnor hade gemensamma intressen:

”Medborgarinnor! Att äfven arbetsklassens kvinnor i våra dagar börja samla sig under fanor, på hvilka ordet frihet står skrifvet, betyder, att till slut äfven det äldsta och i människornas fördomar djupast rotade slaget af slafveri håller på att bli outhärdligt för sina offer. Kvinnan har sedan urminnes tider varit slafvinna i dubbel bemärkelse. Hon har öfver sig som herre icke blott sin mans herre, utan mannen själf, och ofta har tråldomen under den senare varit den tyngsta och bittraste. Långt innan männen åtskildes i fientliga klasser, bildade kvinnokönet en hårdt arbetande, förtryckt och förnedrad klass, och den äldsta klassmotsatsen, som möter oss i historien, var den som existerade mellan man och kvinna. Är då kvinnan af naturen ämnad till mannens slafvinna? Ingalunda. Hon har lika

stora och befogade kraf som mannen på frihet och oberoende, på utveckling och delaktighet af civilisationens frukter, och det har också funnits en tid, innan menniskornas rättsbegrepp hunnit förvrängas, då kvinnan var erkänd som mannens jämlike, ja, till och med hade gjort honom till slaf under sig. En sådan period finns i åtskilliga folkslags urhistoria och kallas med ett främmande namn matriarkatet, hvilket ordagrant öfversatt betyder modersväldet, därför att det var i sin egenskap af moder, som kvinnan då ännu utöfvade inflytande. Men så snart den ursprungliga egendomsgemenskapen upphört, blef kvinnans ställning i samhället en annan. Hon blef, kan man utan öfverdrift säga, mannens första privategendom, liksom hans första slaf /.../ Då de menliga samhällena föllo sönder i en arbetande och en icke arbetande – endast njutande – klass, då kapitalet uppkom och gjorde arbetet till sin slaf, försvann så småningom inom lönarbetarnes klass olikheten i lefnadsvillkor mellan mannen och kvinnan. Familjebandens upplösning genom de moderna produktionssätten gjorde dem i viss mån likställda, d.v.s. likställda i slafveri och utplundring och hundsvettering. Båda blefvo trälrar, låt vara att kvinnan fortfarande blef den mest förtryckta och utplundrade. Det är en sanning, som framför alla andra måste ropas ut till arbetarklassens kvinnor, och det är, att hennes intressen äro de samma som mannens, icke motsatta hans. Men det är just denna sanning kvinnan så sällan inser, och föga har också mannen hittills gjort för att komma henne att inse densamma. Det är därför som man i regeln får se kvinnan uppträda på arbetsmarknaden som mannens konkurrent och förrädare /.../ Fördomarne mot henne äro ännu så stora och allmänna, att ett arbete som hon utför, anses vara mindre värdt än samma arbete utfördt af en man. Är det då sant, att kvinnans arbetskraft inom de för henne lämpliga yrkena är sämre och värdelösare än mannens? Nej, svara vi kvinnor! Det är kvinnans utplundring som är större än mannens. Man fränstjäl henne mer än mannen, Och hvarför? Jo, kvinnan är svagare än han. /.../ I dag taga vi det andra, då vi vid denna faninviningsfest öppet visa, att det varit ingenting mindre än den revolutionära socialismen, som eldat oss, som slutit oss samman. Vi förklara härmed, att vi förakta alla andra medel till kvinnans befrielse, att vi ej hoppas någon förbättring i vår ställning, förän våra mäns ställning blifvit förbättrad, och att vi därför vilja gå med våra män till kamp för den sociala revolutionen och arbetarstatens förverkligande.”²² Elma kom under hela sin aktiva politiska karriär att vidhålla arbetarklassens män och kvinnor har gemensamma intressen. Elma och de andra aktiva kvinnorna i Malmö kvinnliga arbetareförbund hjälpts åt att bilda flera kvinnliga fackföreningar, de deltog i demonstrationståg och bidrog genom ordnandet av basarer och danser med kontanta medel till behjärtansvärda projekt.

Sommaren 1890 togs en anarkistisk principdiskussion upp mellan Elma och Maria Osberg och det blev upprinnelsen till den så kallade anarkistfejden. Princip-

diskussionen handlade om individens ansvar för sitt handlande. Maria menade att individen var oansvarig för sina handlingar genom att samhället tvingade dem att begå brott. Elma å sin sida menade på individens ansvar. Elma förlorade ordförandeskapet. Maria Osberg kom att gifta sig med Nils Wessel som Elmas sambo Axel Danielsson kallade för anarkist ”När sedan Kvinnliga arbetareförbundet gått åstad och gift sig med anarkistklubben Frihet behöver ingen sväva i ovisshet om vem som riktar misteln i den blinde Höders hand.”²³ Danielsson trappade upp kampen mot Wesselgruppen och i förevärdning om ekonomiska oegentligheter uteslöts gruppen ur socialdemokratiska föreningen. Malmö kvinnliga arbetareförbund la ner sin verksamhet i början av 1890 och det står klart att efter konflikten mellan falangerna tappade förbundet styrfart. Bara några år efter det Malmö kvinnliga arbetareförbund gått i graven bildades en diskussionsklubb där en av de tongivande kvinnorna var Elma.

*Fig. 3. Malmö kvinnliga diskussionsklubb 1911. Elma Danielsson sitter längst till höger.
– Foto: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne/Malmö.*

Malmö kvinnliga diskussionsklubb bildades 1901 och arbetade främst med sociala frågor, sådana som inte sågs som rent politiska och inte inkräktade på mäns domäner. Dessa frågor handlade bland annat om ogifta mödrars och gifta kvinnors rättsliga ställning, prostitution, fattigvård, hygien- och skolfrågor.²⁶ En skillnad mellan Malmö kvinnliga arbetareförbund och Malmö kvinnliga diskussionsklubb var att arbetareförbundet initierades först av män och uppbackades av män medan

klubben initierades enbart av kvinnor och enbart var för kvinnor. Olika diskussionsämnen togs upp och en kategori rörde religion. Elma och andra i diskussionsklubben hade en pragmatisk syn på religion. Elma skriver i *Arbetet* ”vill jag för min personliga del vidhålla, att man nog kan vara kristen och socialdemokrat. Är man övertygad kristen i förväg kan nog detta förenas med en socialistisk syn på det praktiska, ekonomiska livet, fast jag medger, att vissa fritänkares mani, att ständigt smäda och håna vad för de troende är heligt, vilket gör det svårt för dem.”²⁷ En fråga som låg Elma varmt om hjärtat var frågan om barnbegränsning. Hon tyckte att det var kvinnorna som hade huvudansvaret för barnbegränsningen, de fick skylla sig själva om de inte vidtog försiktighetsåtgärder. Sammantaget återspeglar diskussionerna i Malmö kvinnliga diskussionsklubb en arbetarkultur ”den öppna form av kommunikation som här skymtar var möjlig givet en gemensam livsform, kulturella och sociala erfarenheter som delades av alla deltagare. I det här fallet skulle man, med viss förenkling, kunna kalla denna livsvärld för arbetarkultur.”²⁸ Sommaren 1922 avtackades Elma med minnesgåva och blev hedersmedlem i klubben. Kanske låg det något symboliskt över avtackningen, egentligen avtackades Malmö kvinnliga diskussionsklubb. Samma år ändrades diskussionsklubbens namn till Malmö socialdemokratiska kvinnoklubb.

Elma skriver 1926 om sitt aktiva liv inom arbetarrörelsen: ”Men det undras väl vad vi gjorde, vari vår gärning bestod. Och det får jag säga, att inte voro vi medlemmar rätt och slätt med ett namn och ett nummer i medlemsboken. Industriarbeterskorna skall organiseras, och kommunen skickade ut oss för att föra propaganda för fackföreningstanken. Jag har varit med om att bilda mer än en fackförening bland stadens och provinsens kvinnor. I valtider hade vi händerna fulla med arbete, vi agiterade och bildade kvinnoklubbar och gladdes åt varje litet framsteg för rörelsen /.../ naturligtvis svårast och ”bråkade” mest vid dylika tillfällen. Men jag ångrar det inte. /.../ Vi motiverade våra krav med att arbetarklassen består inte enbart av män utan även av kvinnor och därtill, att kvinnorna äro i majoritet. Någon direkt positiv vinst blev det inte då, men de var i alla fall en sprängkil in i framtiden, och framtiden då, det är nutiden i dag.”²⁹

Samvetsäktenskap och fri kärlek

Elma bodde nu i Malmö och var en av grundarna Malmö kvinnliga arbetareförbund och aktiv i Malmö kvinnliga diskussionsklubb, men hur utvecklades hennes relation till ungdomskärleken Axel Danielsson. För att förstå Elmas relation till Axel Danielsson, som tidvis var mycket komplicerad, behöver man gräva lite djupare i hur Elma såg på relationen mellan en man och en kvinna. Alltså, hur ställde sig Elma till företeelser som kärlek, vänskap, svartsjuka och otrohet och

vad lade hon i begreppet ”fri kärlek”. Elma hade influerats av August Strindberg och Frida Stéénhoff. Båda var författare och tillika samhällsdebattörer vad gäller tankar kring fri kärlek. Stéénhoff förespråkade ett avskaffande av den existerande äktenskapsformen, som byggde på att kvinnan för att försörja sig och eventuella barn måste ingå äktenskap. Hon hävdade att kvinnor skulle ha rätt att utvecklas på alla samhällslivets områden samtidigt som hon framhöll moderskapets värde och barnens rättigheter. Hon försökte därmed överbrygga det motsatsförhållande mellan offentlig och privat verksamhet som det moderna samhället formulerat för kvinnornas del. Hon var före sin tid och mer av en visionär än en praktiker, framhöll de som var mer pragmatiska om än sympatiskt inställda till hennes vision.³⁰

Både Elma och Axel hade träffat August Strindberg vid ett par tillfällen. Strindberg var inte för fri kärlek men han framhöll starkt att kärleken i första hand var en fråga om fysisk attraktion så förnekade han inte dess andliga sida. Han menade också på att könen skulle få umgås mera fritt med varandra och accepterade även föräktenskapliga sexuella förbindelser.³¹

Fig. 4. Axel Danielsson som ung. – Foto: Arbetarrörelsens arkiv i Skånel/Malmö.

Att betänka är att Elma var enbart 15 år gammal när hon träffade Axel och 16 år när de förlovade sig och klart är också att Axel var hennes första och kanske enda kärlek. Hennes uppväxtmiljö var mer borgerlig än Axels, och kan ha haft betydelse när Axel under hela den tid som hon arbetade som småskolelärarinna försökt övertala henne till att flytta ihop, inte för att gifta sig utan för att samvetsäktenskap. Det var inte bara frågan om samvetsäktenskap Elma måste ta ställning till utan också ett beslut om att ansluta sig till socialismen. Danielsson kom till Malmö 1887 och han skrev flera glödande kärleksbrev till Elma och vem kan motstå rader som dessa, det kunde inte Elma: ”studerat rätt många kärlekshistorier men inte har jag träffat någon, som ’varit kär’ såsom jag. Det kanske är löjligt att vara förälskad på det sättet. Jag tror, att du själf aldrig skall förstå, hur djupt jag älskar dig. Du har åtminstone hittills aldrig sagt, att du vet, att jag älskat dig – allsammans är bara egoism! Jag har alltifrån gymnasieåren lidit af att icke få tala ut till dig så som jag känt. Hvarenda gång jag skrifver ett bref till Elma, har jag att undertrycka att vilt

begär att prata en hel hop nonsens, om hur mycket jag håller af dig, att få njuta mig som den äckligaste romanhjärte.”³²

Elma var 23 år när hon flyttade till Malmö men var tveksam för att hon som kvinna i ett samvetsäktenskap kunde ställas inför öppen kritik och fördömanden från större delen av omgivningen.³³ En annan kvinnlig socialdemokratisk förgrundskvinna, Anna Jensen, råkade ut för en förtalskamp på grund av sitt samvetsäktenskap med Fredrik Sterky.³⁴ Jag kan förstå Elmas tveksamhet för samvetsäktenskap med Axel och troligen hade Elmas mor Charlotta åsikter i denna fråga. Men trots familjens invändningar beslöt Elma att godta Axels förslag. Axel och Elma hann bara vara sambo en kort tid, Axel fick åka i fängelse från augusti 1888 fram till februari 1890 för några artiklar han skrivit i *Arbetet*. Elma var ett stort stöd för Axel, såväl känslomässigt som praktiskt. Enligt tidningen *Arbetet* beslöt tidningens kontrahentförsamling kalla ner Elma till Malmö för att vara tidningens tillförordnande redaktör Nils Wesel behjälplig.³⁵ Elma var den som besökte Axel regelbundet och hade med sig böcker och tog hand om hans färdiga manuskript.

Fig. 5. Sonen Atterdag. – Foto: Arbetar-rörelsens arkiv i Skåne/Malmö.

Elma fick inte lön för detta utan hennes arbete inkluderades i Axels lön.³⁶ Tidningen hade dålig ekonomi och anställda fick sänka sina löner och det blev en strid om Elmas lön. Då Elma var en temperamentsfull kvinna gav hon uttryck för sitt missnöje och efter denna tvist uppkom ryktet om att hon var en härsklysten person. Efter att Axel släpptes ut från fängelset börjande ett frande som inte verkade få ett slut och ju mer Axels berömmelse ökade, desto mera ökade hans alkoholmissbruk. Det var inte bara Axels alkoholmissbruk som komplicerade deras förhållande utan också alla hans ”utomäktenskapliga” förhållanden. Trots att Axel framförde åsikten att kvinnorna skulle vara ekonomiskt oberoende och likställda med männen så var förhållandet mellan honom och Elma på hans villkor. Elmas och Axels förhållande var under början av 1890-talet dåligt, många gräl verkade ha förekommit även på Arbetets redaktion och det förekom att Axel kallade henne ”gnällqvistskan.”³⁷ Elma lämnade Axel och for till Stockholm men kom tillbaka och gav honom en andra chans. Deras son Atterdag föddes 12 mars 1891 men

något hände och Elma reste tillsammans med Atterdag till Falun. Elma stannade i Falun några år men det var svårt att hitta ett arbete för en ogift mor och hon fick reda på att Axel fått en son med en annan kvinna och tog då beslutet att resa till Amerika. Sonen Atterdag blev bara fem år och han dör hos mormodern i Falun 1895 i tuberkulos.

Elma kom tillbaka till Sverige 1896 och Axel kontaktade henne och bad om en tredje chans. Han ville uppta samlivet igen och denna gång även ingå äktenskap. Frågan uppkommer varför Elma var beredd att återuppta deras destruktiva förhållande. Kan hon ha utvecklat ett medberoendeförhållande till Axel? Definitionen till begreppet medberoende är "en sjukdom eller ett sjukdomsliknande tillstånd som uppkommer då en människa lever nära en mycket stark företeelse och inte förmår bearbeta denna företeelse så att hon kan integrera den i sin personlighet, utan istället anpassar sig till den".³⁸ Man får inte glömma samspelet och ömsesidigheten i processen mellan beroende Axel och medberoende Elma. Det blir inget medberoende om inte Elma spelar med och gör medberoendet möjligt. En person som inte var nöjd med sakernas tillstånd var Elmas moder och Axel skriver ett brev till henne "Min ställning är som vanligt föga ordnad, men nog kan det bli bättre för oss nu än när jag första gången tog Elma ifrån tant. /.../ Men det gör tant mest bekymmer är naturligtvis frågan, hur jag kommer att behandla Elma. Det har ju varit en ledsam historia mellan oss, och det tjänar väl ingenting till att nu röra i den. Jag tar villigt skulden på mig, och Elma har ju förlåtit mig /.../ Det skulle nog bli svårt att få Elma att ta en annan, och nu, när jag kommer att stadga mig, är jag ju i alla fall en sig själv försörjande man, fast inte precis något storartat parti".³⁹ Elma gav Axel en tredje chans och de gifte sig kyrkligt februari 1897. En personlig vän till Axel, Filip Lundström, skrev om bröllopet. En kvinnlig bekant till Filip tyckte att Axel var en stilig karl och avundades Elma "O, hans nattsvarta hår, hans stolta hållning, hans högväxta, granna gestalt, hans intressanta gulbleka hud."⁴⁰ En annan av Axels vänner var också på bröllopet, Bengt Lidforss. Han höll ett tal och han hade skrudad sig i en lånad frack som var både illasittande och illa medfaren. Det verkade som om Lidforss inte kände sig bekväm i denna frack men Filip tyckte att han höll ett bra tal så ingen av bröllopgästerna lade märke till den lånade fracken.⁴¹ Ett äktenskapsförord skrevs då Axel hade misskött sin ekonomi som hade resulterat i en personlig konkurs 1896. Hur äktenskapet kom att utveckla sig är svårt att bedöma men Axel hade bränt sina ljus i båda ändarna sedan en lång tid tillbaka och det var bara en tidsfråga innan ljuset slocknade helt. Under hösten 1898 råkade han ut för ett komplicerat benbrott som inte läkte. *Arbetet* bekostade en till resa till ett sanatorium i tyska kurorten Elsterberg där han avled 30 december 1899. På begravningskransens inskription hade Elma skrivit "Till min älskade Axel och Sof, stormiga hjärta sof."⁴² Det har skrivits flera biografier om Axel och

samstämmigt menar författarna att Elma var hans stora kärlek och stöd i livet, men samtidigt såg de inte henne som en självständig aktör. Något erkännande som en av arbetarrörelsens kvinnliga pionjärer får hon inte av någon av författarna.⁴³ Efter Axels död fortsatte Elma att bo i Malmö och hon fortsatte även sitt arbete på tidningen *Arbetet*. Hon utmärkte sig också genom en sträng vakthållning kring Axels minne. Vakthållningen kring Axels minne fortsatte under många år, bland annat hade hon inrett ett rum i huset i Lomma där hon återskapat Axels rum på *Arbetets* redaktion med hans möbler.

Hade Elma haft något intimare förhållande till en annan man efter Axel? En relation som möjligen utvecklades till en romans var relationen till Herman Lindqvist. Enligt uppgift skulle de båda ha varit ett par, om än ett inofficiellt sådant. Det finns några få privata brev och några brevkort bevarade som Herman Lindqvist skrev till Elma från 1904 till 1912. Dessa brev finns bevarade trots att Herman hade bett Elma om att bränna all den korrespondens de haft genom åren. Herman skriver i ett sista brev ”Jag minnes dig ofta och jag har alltför ofta en känsla af att vilja träffa dig.”⁴⁴ Någon typ av relation har Herman och Elma haft från 1903 till 1912 men en komplikation var, förutom olika personligheter, att han var gift. Av breven att döma så var deras relation varken stabil eller harmonisk och trots gemensamma intressen fick Herman inte någon djupare relation till den undflyende Elma, det framgår klart av breven.⁴⁵ Elma skrev i *Arbetet* 1910 om kärleken. Hon skrev: ”ett kärleksförhållande är då inte något vanligt kamrat- och affärsförhållande utan ett annat finare, stoltare, ömtåligare!.../ En samling män, en samling kvinnor i livets vår och högsommar är inte en var för sig enhetlig samstämd massa. Man slår varann ur brädet, man jagar på otillåten mark, man koketterar, flirtar, lägger krokas, gör så mycket med kärleks rätt!”⁴⁶ Tänkte Elma på sitt förhållande med Herman när hon skrev om kärleken 1910?

Kvinnorna i det offentliga samtalet

Elma som journalist

Dagspressen under decennierna runt sekelskiftet 18/1900 påverkades i hög grad av de sociala och ekonomiska omvälvningarna. Industrialiseringen och urbaniseringen skapade nya villkor för de lokala tidningarna. I städerna var tidningarna viktiga för den som ville hålla sig orienterad om vad som hände i samhället. Framväxten av en annonsmarknad gjorde tidningarna billigare och tekniken utvecklades så att produktion och reproduktion effektiviserades. Journalistiken utvecklades och dagspressen kom att få en partipolitisk karaktär. De socialdemokratiska tidningarna präglades i stor utsträckning av politisk agitation ofta med regionala ambitioner. Partipolitiseringsen innebar att tidningarna fungerade mindre som en

tredje statsmakt och mer som en förlängning av den andra statsmakten genom anknytningen till de politiska partierna.

Vid slutet av 1890-talet bestod dagstidningarnas redaktionella innehåll främst av kommentarer, utlandsnyheter och lokala nyhetsnotiser. Nationella och internationella nyheter hämtades ofta från andra tidningar. Det var vanligt, vid mindre tidningar, att redaktören själv gjorde redigeringen, men även typograferna spelade en viktig roll för den slutliga formen. Arbetsvillkoren för skribenterna var överlag dåliga och statusen låg. År 1867 grundade Svenska Telegrambyrån sin första nyhetsbyrå, 1874 bildades Publicistklubben (PK), 1886 Svenska typografförbundet, 1901 Svenska journalistföreningen och till sist Pressen Opinionsnämnd 1916.⁴⁷

Sommaren 1887 kom Danielsson till Malmö och tog omgående kontakt med flera fackföreningar. Vid denna tid hade Malmö 45 000 invånare och där fanns cirka 15 verksamma fackföreningar med sammanlagt 1000 medlemmar. Det första provnumret av *Arbetet* utkom 6 augusti 1887 med en upplaga på 2000 exemplar. Tidningen kom att bli en enande kraft inom arbetarrörelsen i Malmö och fokus för dess verksamhet utåt, mot borgerligheten. Danielsson blev *Arbetets* första redaktör med en årslön på 1040 kronor, 1899 hade lönen ökat till 2600 kr men då ingick även Elmas lön i den summan. I början utkom tidningen en dag i veckan men den blev snart en femdagartidning. *Arbetets* mål blev en ”själfständig arbetaretidning, en häfstång mot kapitalväldet, en folkets väckare ur den politiska sömnen, en ljusbärare till förtvifland och okunnighet.”⁴⁸ Danielsson var en stridbar redaktör och från sommaren 1888 till våren 1890 satt han på centralfängelset i Malmö. *Arbetet* var utan redaktör men Elma besökte honom flera gånger i veckan och den vikarierande typografen Nils Wessel såg till att tidningen utkom som vanligt.⁴⁹ Egentligen var det Elma som var redaktör på *Arbetet* under Axels fängelsetid för Wessel hade hand om själva tryckningen. I en minnesskrift över *Arbetet* 1887 till 1927 skriver Axel Uhlén att fängelsetiden var en av Danielssons mest produktiva. Om Elmas arbete under samma tid skriver Uhlén att hon av resultatet att döma, gjorde ett synnerligen bra arbete. Uhlén skriver vidare lite om Elmas journalistiska karriär på *Arbetet*. Han skriver att hennes signatur ofta förekom under mindre artiklar och kåserier men att hon främst måste ägna sin tid åt korrekturläsning. Han skriver till exempel om signaturen X:et (Danielsson?), där han berömmar journalisten för kvicka och bitande, ibland rent av mördande satirer. Elma skrev också kvicka och bitande satirer men hon får inget beröm av Uhlén.

I ett tryckfrihetsmål mot *Arbetets* ansvarige utgivare Per Larsson Linderoth 1889 gällande en parodi på ”Fader vår” föreslogs Elma Sundqvist som jurymedlem. Rättens ordförande rådmann Frick och stadsfiskalen Aschan blev förvånade och menade på att kvinnor inte skulle blanda sig i tryckfrihetsmål och ”anda och mening att kvinna vore medlem af jury.” Redaktören Borg från Helsingborg hade

föreslagit Elma och han ansåg att tryckfrihetsförordningen föreskrev nio personer men kön nämndes icke. Diskussion uppkom om en kvinna var en person eller inte. Rätten fick ta ett beslut och efter överläggningen meddelade rådhusrätten att en "kvinna ej lagligen kan vara medlem af jury."⁵⁰ Elma och även generellt kvinnor var inte välkomna att delta som jurymän i Malmö vid denna tid. Nyheten om att en kvinna blivit kasserad som juryman väckte nationellt intresse.⁵¹ Flera tidningar noterade om denna händelse men det var enbart *Arbetet* som skrev om varför en kvinna inte fick vara en juryman.

Fig. 6. Elma Danielssons presskort från 1911. – Foto: Arbetarrörelsens arkiv i Skånel/Malmö.

Från 1894 till 1899 bestod redaktionen av Axel Danielsson, Henrik Menander, August "Kabbarp" Nilsson som redaktionssekreterare, Axel Björkman korrekturläsare och översättare och till sist Elma som korrekturläsare. Fasta och delvis avlönade korrespondenter i de större städerna var också knutna till tidningen och *Arbetets* upplaga var nu uppe på 6800. Danielssons alkoholmissbruk började ge utslag både psykiskt som fysiskt. Efter en tids sjukdom avled Danielsson och ny huvudredaktör blev August Kabbarp Nilsson. Elma fortsatte sitt arbete som korrekturläsare men av någon anledning slutade hon på tidningen och flyttade från Malmö. Hon kom dock tillbaka efter ett år och började igen som korrekturläsare. Elmas signatur förekom inte så sällan under tidningsartiklar, reportage, debattartiklar och kåserier trots hennes huvudsakliga arbete var att ägna sig åt korrektur. Under senare delen

av 1800-talet och början av 1900-talet brukade reportrarna som var anställda på tidningens redaktion inte signera sina artiklar i dagspressen. Det förekom dock att Elma signerade och då med E-a D-n, E-a D och Elma D-n. När hon ville ha en dialog med sina läsare skrev hon ut sitt namn eller Elma D. Elma var den enda kvinnliga journalisten på *Arbetets* redaktion. Att hon var änka efter Danielsson innebar ett privilegium som gav uppmärksamhet och kanske även uppskattning, men också utanförskap som ensam kvinna i gruppen. Männerna på redaktionen försökte med olika sociala härskartekniker förringa Elmas journalistiska arbete. På redaktionen utsätts Elma av förlöjligande genom att hon blev påmind om att hon var där i egenskap av Danielssons änka och inte för sina egna kvalifikationer. Hon gav därför uttryck för sin bitterhet och besvikelse. Det tog henne hårt men hon gav aldrig upp utan arbetade vidare och de manliga domänernas gränser inom journalistiken, politiska och opinionsbildande journalistiken överskred hon ofta.⁵²

Att den socialdemokratiska partipressen och Elma inte alltid var i samklang med varandra framgår i Elmas artikel *Könens likställighet var det*. Man känner Elmas ilska över de manliga journalisterna i partipressen som hon tycker förlöjligar kvinnor. Hon tar ett exempel. Den manliga partipressen ondgör sig över de engelska suffragetternas metoder för att erhålla kvinnlig rösträtt genom, i deras ögon, olämpliga agitations- och demonstrationssätt. Många suffragetter hamnade i fängelse och tvångsmatades och speciellt en manlig journalist hade illustrerat själva tvångsmatningen med en förlöjligande text. Den manliga journalisten tyckte att denna illustration var humoristisk medan Elma tyckte att journalisten gått över gränsen. 1904 skrev Elma ett socialt reportage om vräkningar av strejkande lantarbetare i Söfdeborg. Här tycker jag att Elma lyckats skildra verkligheten. Karaktärerna i reportaget kändes autentiska och läsaren fångas av lantarbetarnas utsatthet och förmåga att överleva. En professor i statskunskap hade läst artiklarna och tyckte att stilen var en smula följetongsmässig och de sentimentala inslagen dominerar emellanåt och läsarens medkänsla blir alltför pekpinnebetonade. Denna professor kunde dock erkänna att ”en mängd sakliga upplysningar ges och genremålningarna verkar äkta.”⁵³

1909 får Elma en ny chef, Gunnar Löwegren och hon fortsatte att skriva tidningsartiklar, reportage och kåserier, men i första hand korrektur. Elma var frustrerad över att manliga tidningsmän anställdes för sina fackliga och politiska meriter istället för utbildningsmässiga. Stor del av arbetstiden fick ju Elma lägga ner på rätta medarbetarnas ”manus”. Elma tyckte det var viktigt att en kvinnlig journalist i varje partitidning anställdes och partiet skulle ta hand om utbildningen av kvinnliga journalister och partifunktionärer. Hon återkom flera gånger till att det fanns få kvinnliga journalister med fast tjänst inom den socialdemokratiska pressen under denna tid. Förutom Elma på *Arbetet* var det endast Vera von Kra-

emer (dotter till Anna Branting) från 1906 till 1910 och Anna Branting från 1886 till 1892, 1913–1917 (teaterrecensent). Vera och Anna var de enda fasta anställda kvinnliga journalister på Social-Demokraten.⁵⁴ Elmas journalistik handlar mest om behandlingen av kvinnornas speciella angelägenheter. Hon var engagerad i den kvinnliga rösträttsfrågan och skrev flera reportage och kåserier i denna fråga. Elma var närvarande på den stora internationella kvinnliga rösträttsalliansens möte som hölls i London 1909 och skrev utförligt om denna. Elma kunde förstå varför många arbeterskor hade en skeptisk inställning till ett samarbete med borgerskapets kvinnor gällande rösträttsfrågan ”De flesta gäster voro rösträttskvinnor, får man tro, ehuru toalettuppvisningen tycktes huvudsakligen även här – rösträtten till ära! Att rösträtten kan äras av en dylik ’display’ av eleganta dräkter, gamla dyrbara spetsar, juveler, solfjädrar, så tillstyrda huvuden, vågade urringningar, smink och puder, sätter jag starkt i fråga! Rösträttskrävande kvinnor gagnade – och ärade alltså! – säkert bäste både sin egen sak och sitt hela kön, om de sökte hejda i stället för att uppmuntra lyxöverdåd och modetyranneri, varåt kvinnorna hittills offrat så mycket hälsa, pengar och energi. /.../ Var befunno sig denna stund gruvarbeterskan, diskerskan, sömmerskan, väverskan som på massmötet i Albert Hall i sina arbetsdräkter, med sina verktyg gjorde en så pittoresk och originell illustration till talet.”⁵⁵ Elma var kvinnoaksförkämpe hela sitt liv och hade synpunkter på kvinnans rätt att söka arbete inom av män monopoliserade områden. 1910 skriver hon i *Arbetet om polissystrar*. Stockholmspolisen hade anställt några polissystrar 1909 och ledande män inom poliskåren lovordade systrarnas verksamhet. Polissystrarna var inte fullvärdiga poliser, och hade därför inte samma befogenheter som sina manliga kollegor. Deras uppgift var att ta hand om kvinnor och barn som tagits till polisstationen och utförde uppgifter som till exempel visitering av kvinnor. En polismästare i Stockholm var så nöjd att han ville ordna en polisstation som enbart sköttes av kvinnor men stadsfullmäktige nekade anslag. Manliga poliser och pressen förlöjligade förslaget. Det befarades att de kvinnliga poliserna skulle orsaka bråk, oreda, intrigmakeri och kurtis.⁵⁶

Elma var inte bara bitsk utan den Elmanska humorn framskyntar i några kåserier. Hon skriver om *Mannen för dagen, professor Winroth*. Professorn ansåg att kvinnornas uppgift var gifta sig vid unga år och styra för en man och barn samt ägna sig åt vården om hem och hushåll. När hon väl var gift behövde hon inte tänka på den kvinnliga rösträtten och inte heller ge sig ut på arbetsmarknaden, vilket får Elma att nämna att professorn i fråga var ungar. Elma skriver ”förutsatt att det verkligen är även den Winrothska ståndpunkten i kvinnofrågan, må det tillåtas en på arbetsmarknaden både inkastad och bra nog förbrukad gammal kvinna fråga: hur skall man bära sig åt med exempelvis änkor utan pension, om de förvägras rätten till lönat arbete? Bränna dem vore ju enkelt förstås”. Elma skrev också om den

Baltiska utställningen i Malmö 1914. På utställningen fanns det ett "Kvinnohus". Elma har åsikter om själva idén om att kalla huset för "Kvinnornas hus", och ställer en liten, möjligen retorisk fråga: Är allt det andra på Baltiska utställningen, mina damer, är det! – "Männens hus?"⁵⁸ I en artikel *Lite smått belåttna* skrev Elma att hon verkade vara den enda helnykteristen i det fackliga utskottet och fick rådet att gå in i Verdandi vilket hon tyckte var kränkande. Elma skrev syrligt att "när jag kom ner i sta'n gick in i en porslinsaffär och köpte mig ett halft dussin konjaksglas, hvilket husgeråd jag varit utan hela året och knappast tyckte jag kunde behöfva numera, sedan ingen dricker något i det förr rätt trafikerade Danielssonska hemmet. Nu får jag väl stryk för jag sagt det här! Hjälp mig, ni i det fackliga utskottet!"⁵⁹ Elmas sista chef på Arbetet blev Arthur Engberg och Elma avgick med pension 1 oktober 1921 vid 56 års ålder och efterträddes av den nya "obligatoriska kvinnan" Hanna Leikel.⁶⁰

"Denna märkliga rörelse bland arbetare"

Elma som agitator

I arbetarrörelsen var agitatorns uppgift att väcka människor till insikt om samhällets orättvisor, upplysa dem om socialismens idéer och organisera dem i kampen för ett nytt och rättvist samhälle. För den unga arbetarrörelsen var lokalfrågan ett mycket svårt problem, trots att det under 1800-talets senare del rådde mötesfrihet. Malmö tog då initiativet till att skapa arbetarna ett eget samlingshus och Folkets hus invigdes 1893. För att ge arbetarna en bättre fritidsförströelse än de kommersiella etablissemangen erbjöd, startade den socialistiska arbetarrörelsen även en parkrörelse. Landets första Folkets park invigdes i Malmö 1891.

Elma var en uppskattad och efterfrågad agitator. Elma och ledande partikvinnor var hårt pådrivande i frågan om kvinnoagitation.

De krävde redan under 1905 års partikongress att det skulle finnas en kvinnlig agitator, eftersom kvinnofrågor skulle uppmärksammas lika mycket som övrig agitation, men kvinnorna fick enbart ett löfte om en sådan. En personlig vän till Elma skriver att hon var en klar, andlig stark talare, men ändå bättre i debatterna. Hon kunde även vara slagfärdig, logisk, bitande, och därför blev hon ofta beskylld för att vara kall och okänslig. Hon drog sig inte för att påminna partivännerna om sin existens och Elma var själv fullt medveten om att hon inte var så välkommen med sina tankar och åsikter i den tidens manliga församlingar.⁶¹ En sockerbruksarbetare minns en episod när Elma höll ett första majtal någon gång mellan 1899 och 1901. Det året snöade det första maj och Elma blev alldeles vit av snö trots han som artig kavaljer höll ett paraply över Elma under hela talet.⁶² Senare delen av 1912 verkar Elma vara uppgiven vad gäller agitation bland kvinnor. Hon skrev i *Arbetet* att hon

”fick så ringa stöd och understöd, och man är så mycket bättre tåld på högre ort om man inte bråkar. Så varför skall man hålla sig i hett vatten i onödan!”⁶³

Malmöpolisens övervakade demonstrationer, strejker och möten anordnade av den socialdemokratiska arbetarrörelsen. I Malmö övervakades mötena av den detektiva avdelningen. En konsekvens av övervakningen, medvetet eller omedvetet från polisens sida, var att agitatorerna fick tänka till så gränsen inte överskreds. Att agitatorerna visste vilka gränser som inte fick överskridas var klart men svårt att hålla i realiteten, något som framgår i en artikel i *Arbetet*. Elma höll ett flammande tal, på det stora Sätöftamötet 1889 men verkar ha gått lite för långt i sitt tal, hon gick för nära den snäva gränsen och några män fick upprepade gånger rycka henne i kjolen så hon blev medveten om faran.⁶⁴

Fig. 7. Elma som agitator.
– Källa: *Arbetet* 2/7 1926.

Elmas sista tid

Elmas mor Charlotta avlider 1910 i Falun och Elma ärver, tillsammans med broder Hugo, hennes kvarlåtenskap.⁶⁵ Av de ärvda pengarna köper Elma 1912 södra halvan av ett hus på Strandvägen i Lomma, ett hus som hon bor i tills hon blir intagen på psykiatriska kliniken i Lund 1931. Efter Elmas pensionering försvinner hon ur synfältet. Hon kan inte längre följas i *Arbetet* och det finns få artiklar om henne efter 1920. Elma verkar ha känt sig isolerad, glömd och ensam men känslan kan ha förstärkts av hennes begynnande sjukdom.⁶⁶

Fig. 8. Elma Danielsson som äldre. – Foto: Arbetarrörelsens arkiv i Skåne/Malmö.

Med dagens kunskap vet vi att den sjukdom Elma drabbades av, dementia senilis eller senil hallucinos, kan ha ett utdraget förlopp och den kan uppträda redan vid 40-årsåldern. Under början av 1930-talet hade Elmas sjukdom utvecklats så pass mycket att hon inte längre kunde ta hand om sig själv och brodern såg sig nödsakad att få henne tvångsintagen på psykiatriska kliniken i Lund. En förmyndare utsågs av häradsrätten, Folke Danielsson på tidningen *Arbetet*. Beslut tas om att hon skall ha fortsatt vård och flyttas över till S:t Lars i Lund.⁶⁷ Under åren utvecklade Elma dagliga rutiner, gick en promenad och sysslade med fällning av trasor under dagarna. Mot slutet av 1935 blir hon sämre, både psykiskt och fysiskt. Hon får lunginflammation och somnar lugnt in morgonen den 8 februari 1936.⁶⁸

Det skrevs en minnesruna över Elma samma dag hon dog i tidningen *Arbetet*. Kanske hade det glatt Elma att äntligen hamna på *Arbetets* första sida. En stor plats i minnesrunan tog hennes förhållande till Axel Danielsson. Elma fick ett tack för sin journalistiska karriär med standardformuleringar som högt uppskattad medarbetare och tacksamt minnas hennes gärning.⁶⁹ Hela texten andas Axel och Elma blev enbart en biperson till den nästan helgonförklarade första redaktören på *Arbetet*. August Kabbarp Nilsson skrev om personen Axel: "Äkta alltigenom, i gott och ont, stor och stark till kropp och själ, originell talare, genial skribent, usel redaktör, en älskare av det starkt präglade ordet /.../."⁷⁰

Elmas livsgärning och hur hon uppfattades av omvärlden

Hela Elmas liv har kretsat kring den socialdemokratiska arbetarrörelsen, både hennes offentliga som privata liv. Förutom att arbeta på tidningen *Arbetet* och därmed bli den första kvinnliga journalisten inom socialdemokratiska tidningspressen som var anställd på en redaktion, var hon en av grundarna av Malmö kvinnliga arbetareförbund och Malmö kvinnliga diskussionsklubb. Hon var ledamot av kommunstyrelsen i Malmö: i politiska utskottet 1901 och fackliga utskottet 1902 och 1910. Hon var ombud på partikongressen 1905 samt kvinnokongress 1908. Hon verkade som agitator i flera årtionden och besökte även flera kvinnokongresser på kontinenten.

Elma hade få personliga vänner och det var omöjligt att komma henne nära annat än som partimänniska. Hon var även en privat person på *Arbetet* och föredrog ett litet oansenligt arbetsrum mot Folketshuset bakgård. Samtiden har beskrivit henne som vid-synt med fördomsfri livsyn, socialhumanitära egenskaper, hjärta av guld, ensam men också karg på ytan, frånstötande, bitter, härsklysten, överspänd och med rivigt humör. Klart är att hon inte var diplomatisk och lite för rak för samtiden. Klart är att hon var temperamentsfull, och inte bara arbetarrörelsens män och kvinnor fick känna av hennes humör. Klart är också att hon var en mångfacetterad kvinna med många bottnar.

Det slår mig att nästan allt jag läser om Elma skildrar hennes liv åren när hon levde tillsammans med Axel Danielsson. Hon levde dock 36 år efter Axels död och hade ett aktivt liv efter honom, men hela hennes liv har sammanflätats med hans. Gick egentligen Elma vidare med sitt liv efter Axels död? Troligen inte, för hon behöll en sträng vakthållning kring hans minne och hon gifte aldrig om sig trots hon flera gånger uppgivit att hon känt sig ensam. Elma träffade Alexandra Kollontaj för att intervjua henne och förmå henne att framträda i Malmö Folkets park. Kollontaj frågade Elma; vem är ni själv? Elma svarar att hon inte är någon och fortsätter snabbt med att berätta om sin avlidne man Axel och slutar med: ”jag har en liten syssla i hans rätt betydande tidning.”⁷¹ Ännu tio år efter Axels död pratar Elma om Axel istället för att berätta om sig själv och den roll hon hade inom arbetarrörelsen i Malmö. Här framskyntar hennes tro att kvinnan var andligen underlägsen mannen och i hennes fall underlägsen Axel. Elma hade vid ett möte på kvinnoklubben sagt att kvinnan var underlägsen mannen men det var inte skäl till att snäsa av henne vid alla möjliga tillfällen.⁷² Axel hade en stor inverkan på Elmas liv och tankar, trots han var död och begravnen sedan länge.

Jag vill ge sista ordet till Elma, som skrev om kvinnornas villkor under hennes tid, men mycket av det hon skrev om kan än idag vara relevant: ”Jag vill uppvigla kvinnorna. Alla män är konservativa. Kvinnor, finna sig ofta i de ovärdigaste förhållanden, vilka hämna sig på släktet och vårt frigörelsearbete. Uppviglingsförsöken ske inte av hat till männen, jag tycker bäst om dem! Och den man älskar, den ager man! Det kan icke finnas några fria söner, om det inte finns fria mödrar. En trångbröstad, inskränkt och småsinnt kvinna drar ner sin manliga omgivning. Därför förebrår jag männen deras egoism, deras mot kvinnorna orättvisa lagar, klasslagar, och det allmänna ignorandet av kvinnornas livsfrågor /.../ Samtidigt som vi angriper ”samhället”, skola vi uppfostra oss själva till mera humanitet och främja, även kvinnornas höjning och frigörelse ekonomiskt och socialt. Jag tror – vet inte säkert, men det tycks mig så – att arbetarkvinnorna gifta sig allt för lättsinnigt och ha för små krav på sina män. Längtan att slippa från fabriken och få eget hem och egna kära att ägna sig åt är oemotståndlig. /.../ Men det där egna hemmet med lättare arbete och mindre bekymmer – vad blev det av det? I stället för fabriksarbete blev det slit för en stor familj, plus blodigt underbetalt hemarbete för fabriken eller hjälpdagar i förmögna hus. Fattigdom, sjukdom, osämja, dryckenskap, den för två lik kritiska tid, som hon skulle tillbringa i lugna förhållanden! /.../ Oftare får en kvinna sitt liv ödelagt genom mannen än mannen genom kvinnan, och sista tiden har dagspressen vimlat av upprörande brott mot kvinnor eller brott som kvinnor få lida indirekt.”⁷³

Noter

- ¹ Granskaren 20/7 1889. Louise Michel var en känd fransk anarkist, författare och lärare och var en ledargestalt under pariskommunen 1871. Elmas Sambo Axel Danielsson satt vid denna tid fängslad på Malmö centralfängelse från 2 augusti 1888 till 1 februari 1890.
- ² Sydsvenska Dagbladet Snällposten 15/7 1889.
- ³ Korrespondenten 18/7 1889.
- ⁴ Tidning för Falu Län Och Stad 18/7 1889.
- ⁵ Arbetet 25/3 1937.
- ⁶ Gefle församling dopbok, född 2/2 1831. Ingen notering vem som är fader till Charlotta.
- ⁷ Husförhörlängd Kristine församling Falun 1863, s. 432. Fadern var född 26/11 1834 i Hadelunda. Karl var född 27/7 1863, Hugo född 30/10 1867. Elma nämner aldrig något om sin fader i de handlingar som finns tillgängliga.
- ⁸ Björkman, Folket i Bild 1935:8.
- ⁹ Arbetet 29/6 1910.
- ¹⁰ Alsterdal, s. 26–27, journal psykiatriska kliniken, 395/31, Falu kyrkoarkiv A1:40.
- ¹¹ Husförhörlängd Falun 1910, Östra Falun kv 9 gård 2, s. 510. Modern dog 4/7 1910 i ”åldersdomsavtyning”. Hugo gifte sig med Tekla Eugenia Jänqvist född 10/2 1864 i Gryt i Amerika 1906. Inflyttad från Amerika till Falun 29/9 1910 tillsammans med sin fru, inga barn.
- ¹² Diagnosen var suicidium, vulnava ineisa collie et anti brachii bilat.
- ¹³ Arbetet 8/1 1900. Arbetet skrev att Karl Emil var handlanden.
- ¹⁴ Alsterdal, s. 27.
- ¹⁵ Tidningen Dalarne 6/6 1884.
- ¹⁶ Betyg från folkskolelärarinne-seminarium i Falun. Originalen finns hos arbetarrörelsens arkiv i Skåne/Malmö.
- ¹⁷ Tidning för Falun län och Stad 23/7 1885.
- ¹⁸ In- och utflyttningslängder Kristine- och Söderhamns församling. Flyttar 9/3 1887 till Söderhamn. Till Falun 14/8 från Söderhamn. Småskolelärarinnorna fick leva under små ekonomiska omständigheter och utgjorde ett slags lärarproletariat under Elmas tid.
- ¹⁹ Zennström, s. 98.
- ²⁰ Alsterdal, s. 114–115.
- ²¹ En utlösande faktor till att förbundet bildades var konflikten mellan arbetsmannafackförbundet och Malmö Yllefabriks direktör August Schmitz. Malmö Yllefabrik hade brunnit ner och behövde byggas upp.
- ²² Socialdemokraten 6/4 1889.
- ²³ Arbetet 11/3 1891.
- ²⁴ Wesselgruppen bestod av Nils Wessel, N.O. Wester och L. Chr. Nielsen.
- ²⁵ Wolf 2015, ”Anarkistfruntimren” s. 4–14.
- ²⁶ Wolf 2025, ”En fotnot i den socialdemokratiska arbetarrörelsens historia i Malmö”, Wolf, s.5.
- ²⁷ Arbetet 15/4 1908.
- ²⁸ Wolf 2018, ”Den undflyende Elma Danielsson”, s. 33.
- ²⁹ Handling Axel och Elma Danielssons arkiv 1926.
- ³⁰ Carlsson Wetterberg, s. 181–182. Frida Stéenhoff 1865–1943. Känd bland annat för dramat Lejonets unge 1896, dramat förespråkade kärlek utan äktenskap och talar om preventivmedel som en självklarhet.
- ³¹ Boethius, s. 324, 238, 303.

- ³² Axel Danielssons brev till Elma från Stockholm 8/2 1887, arbetarrörelsens arkiv i Skåne/Malmö.
- ³³ Lindgren & Åsbrink, s. 230
- ³⁴ Anonymt brev skrivet 25/11 1900, Stockholms stadsarkiv.
- ³⁵ Arbetet 8/2 1936.
- ³⁶ Lindgren & Åsbrink, s.230. Elma var inte den enda som inte fick lön för sitt arbete utan det gick till mannen i fråga. Vid denna tid hade de tillsammans 30 kr/mån men sänktes till 25 kr/mån. Anna Sterky och Alma Norsell fick samma behandling, mannens lön som anställd inom rörelsen förutsatte insatser också av ”hustrun”. I utflyttningslängden från Falun är den officiella utflyttningen 8/1 1890 men klart är att Elma var i Malmö redan 1888.
- ³⁷ Zennström, s. 99.
- ³⁸ Källström, s. 78. Begreppet medberoende kommer från engelskans dependency och började spridas på behandlingshem och missbrukarmottagningar i 1970-talets USA. Medberoendebegreppet har breddats till personer med andra beroenden som relationer, sex- och läkemedelsmissbruk etc. Medberoendebegreppet är omdiskuterat och utforskat.
- ³⁹ Zennström, s. 285.
- ⁴⁰ Arbetet 3/7 1926.
- ⁴¹ Bengt Lidfors var en svensk publicist och professor i botanik.
- ⁴² Ny Tid 10/1 1900.
- ⁴³ Wolf 2018 ”Den undflyende Elma Danielsson” s. 44–46.
- ⁴⁴ Brev från Herman Lindqvist 24/5 1912.
- ⁴⁵ Wolf 2018, ”Den undflyende Elma Danielsson” s. 49–51. Herman Lindqvist var fackföreningsman och socialdemokratisk politiker.
- ⁴⁶ Arbetet 29/9 1910.
- ⁴⁷ Weibull 2015, s. 51–52.
- ⁴⁸ Petersson 2001, s. 279.
- ⁴⁹ Petersson 2001, s. 285.
- ⁵⁰ Arbetet 12/1 1889.
- ⁵¹ Stockholms Dagblad 15/1 1889; Jemtlands tidning 18/1 1889; Göteborgsposten 16/1 1889; Fäderneslandet 19/1 1889.
- ⁵² Björkman, folket i bild 1935:9.
- ⁵³ Back 1965, s. 75.
- ⁵⁴ Ney 1998, s.66.
- ⁵⁵ Arbetet 14/5 1909.
- ⁵⁶ Wolf 2018 ”Den undflyende Elma Danielsson”, s.72–74.
- ⁵⁷ Arbetet 1/10 1912, 17/4 1901, 16/7, 12/9, 23/10 1912.
- ⁵⁸ Arbetet 19/11 1913.
- ⁵⁹ Arbetet 7/1 1901. Verdandi betonade sociala åtgärder för att förebygga missbruk och förbättra människors levnadsvillkor. Verdandi ville även vara en del av arbetarrörelsen och ville verka utan koppling till kristendomen.
- ⁶⁰ Uhlén 1937, s. 174, 180.
- ⁶¹ Björkman, Folket i bild 1935:9.
- ⁶² Arbetet 2/7 1926.
- ⁶³ Arbetet 18/7 1912.
- ⁶⁴ Arbetet 1/3 1915.
- ⁶⁵ Boupppteckning 24 oktober Kristine församling Falun.
- ⁶⁶ Morgonbris 1936:4

- ⁶⁷ Journal psykiatriska kliniken 395/31 samt journal S:t Lars 146/32.
⁶⁸ Död- och begravningsbok Lomma 8/2 1936. Behållningen av kvarlåtenskapen var på 22672 kr och då inkluderad del av fastighet. Brodern sålde huset till Lomma församlingshem.
⁶⁹ Arbetet 8/2 1936.
⁷⁰ Arbetet 25/3 1937.
⁷¹ Arbetet 1/9 1910.
⁷² Arbetet 7/1 1901.
⁷³ Arbetet 12/1 1910.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Arbetarrörelsens arkiv i Skåne, Malmö
 Arkivcentrum Syd i Lund
 Folklivsarkivet i Lund
 Gävle stadsarkiv
 Malmö stadsarkiv
 Regionarkivet i Lund
 Skånes arkivförbund i Lund

Tryckta källor

Arbetet 1887–1936
Dalarne 1884
Falu Län och Stad 1889
Folket i Bild 1935
Fäderneslandet 1889
Granskaren 1889
Göteborgsposten 1889
Jemtlands Tidning 1889
Morgonbris 1905–1937
Stockholms Dagblad 1889
Sydsvenska Dagbladet Snällposten 1889

Övrig litteratur

Alsterdal, Alvar, *Brandsyn i samhället. Axel Danielsson 1863–1899*. Lund 1963.
 Back, Pär-Erik, ”Sekelskiftets tidning som kampanjorgan” (i: *En verklig folktidning. Arbetet 1887–1962*). Lund 1965.
 Carlsson Wetterberg, Christina, ”Med den fria kärleken på programmet. Frida Stéenhoff utmanar kyrkofäder och gammalfeminism” (i: *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940*). Stockholm 2002.
 Källström, Helena, *I skuggan av livet*. Visby 2014.
 Lindgren, Anne-Marie & Lindgren Åsbrink, Marika, *Systrar, kamrater. Arbetarrörelsens kvinnliga pionjärer*. Borås 2007.

- Ney, Birgitta, Nitouche, Yvette, Pierette, Choutte, "Om kvinnliga journalisters namn i tidig 1900-tal" (i: *Kraftfält*). Stockholm 1998.
- Petersson, Birgit, "Tidningar som industri och parti (1880–1897)" (i: *Den svenska pressens historia*). Stockholm 2001.
- Uhlén, Axel, *Arbetet 1887–1937*. Malmö 1937.
- Weibull, Lennart, "Brytpunkter i svensk medie- och journalistikhistoria" (i: *Handbok i journalistisk forskning*). Lund 2015.
- Wolf, Aniko, *Anarkistfruntimren. Malmö kvinnliga arbetareförbund*, paper. Malmö 2015.
- Wolf, Aniko, *En fotnot i den socialdemokratiska arbetarrörelsens historia i Malmö? Malmö kvinnliga diskussionsklubb 1900–1922*, paper. Malmö 2015.
- Wolf, Aniko, *Den undflyende Elma Danielsson. En kvinnlig pionjär inom den malmöitiska arbetarrörelsen*. Lund 2018.
- Zennström, Per-Olov, *Axel Danielsson*. Berlin 1967.

Det händer i trafiken

– En bildberättelse

AV ANETTE SARNÄS OCH KERSTIN MARTINSDOTTER

Fig. 1. Kollision mellan två spårvagnar i korsningen av Fersens väg och Regementsgatan. Till höger syns biblioteket. – Foto: Ture Hellström / Sydsvenskan bild, 1245844.

Den 4 oktober 1946 kl. 8.40 på morgonen hände det anmärkningsvärda saker i Malmötrafiken. På föregående sida ser vi en bild från en kollision mellan två spårvagnar. 3:an hade just startat från Realskolan på Fersens väg och 4:an kom på Regementsgatan från centrum och hann inte bromsa eftersom det var lön på spåren. Glasrutorna på vagnarnas främre delar splittrades och händelsen väckte stor sensation bland Realskolans pojkar. Fyra personer fick lättare skador.

Fig. 2. Vi ser Ystadbanan i korsningen Spårväggsgatan/Södra Förstadsgatan. – Foto: Stenbergs bilder/Kockums foto. MSA 70666.

En dag 1949. Tåget kommer. Mitt i staden. Fotografen står på Södra Förstadsgatan och riktar kameran söderut. I bakgrunden till höger skimtar sjukhusets administrationsbyggnad. Astas blomsterhandel hade adressen Södra Förstadsgatan 104 och fanns där från 1910 till minst 1950-tal, med flera olika ägare.

Det är den 23 september 1956. Två kvinnor är på väg att ge sig av på resa. De ska tydligen flyga från Bulltofta med SAS. Från 1923 till 1972 var Bulltofta Malmö stads flygplats (eller flygstation som det hette i början). SAS hade grundats 1946 och ännu tio år senare var en flygresor ganska nytt. Vart är de på väg? Vi vet inte. Men de ska i alla fall inte flyga direktflyg till Paris eftersom det var först i oktober detta år som SAS första gången flög direkt från Malmö till Paris.

Fig. 3. Okända kvinnor på Bulltofta flygplats. – Foto: Okänd fotograf. MSA/Leif Ljungbergs samling 478-1-552.

Fig. 4. Bild på ombyggnad av Värnhemstorget från den 3 september 1958. – Foto: Okänd fotograf. MSA/ Malmö Lokaltrafiks arkiv 36369.

1958 pågick det ombyggnad av Värnhemstorget. Torget har genomgått många förändringar genom åren. Det verkar först ha utlagts omkring 1923, men namnet har aldrig officiellt fastställts (det har inte gått att hitta något namnämmande i handlingarna). På den här bilden ser det ut som att man håller på att anlägga en rondell. Torget har trafikerats av flera spårvagnslinjer: 6:an mellan 1924–1949; 3:an 1906–1964 och 1:an 1907–1967. Under en period trängdes såväl bussar som spårvagnar runt torget innan bussarna helt tog över.

Källor

Malmö Stadsarkivs Instagramkonto @malmo_stadsarkiv
Arbetet, Skånska Dagbladet och *Sydsvenska Dagbladet*.
Malmö stads adresskalender 1910–1955.

Malmöjudarna 1952–1971

– Kosher, fraiheit fun religie un jubileien

AV ARNE JÄRTELIUS

Som det står på jiddisch i rubriken ska det här bland en del annat handla om kosher, religionsfrihet och jubileer under en 20-årsperiod i Judiska församlingens i Malmö historia. Det riktigt stora som i början av den perioden tilldrog sig för judarna i Sverige som kollektiv var att religionsfrihet efter många om och men infördes i landet 1952. För judarna innebar det att de nu, efter mer än 100 år av tvång, var fria att själva välja vilket religiöst samfund, om något, de ville tillhöra. Från 1838 hade gällt att de varit tvungna att tillhöra ett judiskt samfund – mosaiskt som det vid den tiden skulle heta för att understryka den religiösa anknytningen. Det enda sättet att då kunna lämna en judisk församling var genom att låta döpa sig. Det var en utväg som endast ett fåtal judar i Malmö mosaiska församling valde genom åren. Men från 1952 blev det fritt fram – om än med en del pappersarbete och inte utan ett visst tryck från omgivningen – att lämna den judiska församlingen, och då var det en del som använde sig av den möjligheten.

Annat som hände under de 20 år som här behandlas är att Malmösynagogan fyllde 50 år 1953 och Malmöförsamlingen hela 100 år 1971. Antalet medlemmar i Malmö uppgick till 1 000 1951. Tjugo år senare var det omkring 200 fler. Någon exakt siffra är svår att lägga fast eftersom det ständigt skedde in- och utflytningar i församlingen. Församlingen kunde i mars 1963 inviga sitt församlingshus, sitt Jewish Center, på Kamrergatan ett stenkast från synagogan. Bland mycket annat kom det att flitigt användas för det rika föreningslivet bland judarna i staden. I församlingens umgänge med statsmakten var det fortfarande kosherfrågan som stod högst på dagordningen. Bland församlingens tjänstemän var det liksom tidigare svårt att besätta posterna som rabbin och kantor. Efter världskriget hade Malmö hamnat i den judiska periferin för arbetssökande judiska skriftlärda. Den för fram-

tiden viktigaste frågan under perioden gällde undervisningen i det judiska för det uppväxande släktet judar i församlingen. Mot slutet av perioden, med början 1968, kom en stor grupp judar till Malmö utkastade från det antisemitiska Polen. Hur skulle de finna sig tillrätta i församlingen?

Synagogan firas

Söndagen 8 november 1953 var det synagogans tur. Den hade nu fyllt sin uppgift i Malmö i 50 långa år, och det skulle självklart firas. Församlingsledningen beslutade att man vid jubileet skulle engagera kantor Gordon för sång. En ceremoni skulle hållas vid Philipp Zadigs och Joseph Wohlsteins gravar – synagogans skapare – och samtliga kyrkoherdar i Malmö samt stiftets biskop skulle bjudas in. Församlingen bjöd på en subskriberad supé på restaurang Palladium. ”Vid denna supé skulle tal undvikas.” Hälsningsanförandet hölls av församlingens ordförande. Vid supén lästes det upp flera telegram till den firades ära. Prosten Albert Lysander skrev att han beklagade att han inte kunde delta. Han mindes gärna synagogans invigning för 50 år sedan, då han som yngste prästman i Malmö varit närvarande, medan han nu var den äldste. Han fortsatte: *Synagogan i Malmö har upplevt sitt första halvsekel under fruktansvärda tider med alla de himmelsskriande förbrytelserna mot Israel i andra länder. Mätte framtiden skänka Eder frid, lycka och välsignelse.*

Här kan väl från invigningsfesten 1903 av synagogan kort nämnas att rabbinen Wohlstein då stod för invigningspredikan och kantorn Hurwitz svarade för sången med Psaltarens psalm 84: *Hur ljuvliga är inte dina boningar, herre Sebaot! / Min själ längtar och trängtar / till Herrens gårdar / min själ och min kropp jublar / mot levande Gud.* Invigningen avslutades med en bön för Konungen och Fäderneslandet förrettad av rabbinen.

Dagen efter synagojubiléet 1953 blev det omskrivet i Sydsvenska Dagbladet och Skånska Dagbladet. Där framhölls att Malmö synagoga var en av de få i Europa som överlevt det andra världskriget. SDS skrev vidare: *Församlingen har alltid kunnat glädja sig åt kungshusets och svenska folkets sympati och bistånd. Å sin sida har den alltid följt profeten Jeremias maningsord att bedja för framgången för det folk, som den har sin hemvist hos.* Med detta i den dubbla lojalitetens namn – att vara både jude och svensk – förmodligen sagt att Malmöförsamlingen alltid förstått att hålla sig väl med majoriteten.

Fig. 1. I november 1953 firade Malmö synagoga 50 år. Vid en gudstjänst, som leddes av församlingens rabbin Ludwig Salomonowicz, hyllade han synagogans båda upphovsmän rabbinen Joseph Wohlstein och församlingsföreståndaren Philipp Zadig. Vid gudstjänsten fungerade församlingen tidigare kantor Israel Gordon. – Foto: Bilder i Syd, EP202 202_104.

Religionsfrihet

Församlingsstämman söndagen den 16 december 1951 var i sanning historisk. Det brukar för det mesta vara ett omdöme man kan leverera först i efterhand, men församlingens ordförande hade sett den här för församlingen omvälvande dagen komma sedan en längre tid tillbaka: *Ordförande Isak Dessner yttrade att dagens stämma egentligen var av historisk betydelse. Församlingen avslutade nu en c:a 80-årig tillvaro som tvångsförsamling. Det hade ju varit varje judes skyldighet att tillhöra en mosaisk församling här i landet. Genom den nya lagstiftningen hade detta tvång upphört och stämman hade antagit stadgar, som överensstämde med lagstiftningen.*

Det var förmodligen med en viss bävan i rösten som ordförande Dessner riktade sig till stämman. Att det fortsättningsvis skulle bli fritt fram att lämna församlingen kunde definitivt innebära lägre inkomster för församlingen, och med det ett begränsat ekonomiskt handlingsutrymme. Han avslutande hälsningsanförandet med en önskan om att en större menighet skulle infinna sig på det nya året. Det kan inte ha betytt något annat än att stämman var ganska klen besökt. Färre medlemmar i församlingen och ännu färre deltagare på medlemmötena var dåliga nyheter för Malmö mosaiska församling (namnbytet till Judiska församlingen i Malmö skedde inte förrän 1980).

Frihet kan som bekant betyda olika saker. Det kunde, som i det här fallet, vara en frihet från att vara medlem i en judisk församling med vad det inte minst innebar av församlingsavgifter. Samtidigt kunde det betyda en ofrihet för den som ställde sig utanför församlingen i den meningen att hen för sig och sina barn riskerade att inte komma i åtnjutande av sådant som omskärelse, en judisk skolgång för sina barn, firandet av *bar/bat mitzvah*, ingäendet av ett judiskt äktenskap, och att bli jordad på en judisk begravningsplats.

Men låt oss kliva in litet tidigare i handlingen. Sedan så lång tid tillbaka som år 1838 gällde nämligen att man som judisk trosbekännare i Sverige enligt lag var tvungen att tillhöra en judisk församling. Ett slags ghettoisering, om man så vill. Utträde kunde då endast ske genom ett kristet dop. Således: som jude var man, för att tala med ordförande Dessner, tvångsansluten till en judisk församling. Det innebar i sin tur att man skulle betala den skatt och de eventuellt andra pålagor som församlingen lade på den enskilda. Annars blev det utmätning i laga ordning. För en majoritet av judarna i Sverige verkar tvångsanslutningen inte ha varit något större problem. Att en majoritet av Malmöjudarna tyckte att församlingsavgifterna var för höga, var en sak – de uppgick till någon eller några procent av den taxerade bruttointkomsten – men därifrån till att döpa sig ... Icke. Med det ska vara sagt att den judiska tillhörigheten och det judiska arvet för majoriteten inte lät sig mätas i pengar. En gång jude ...

År 1944 tillsatte riksdagen en utredning, Dissenterutredningen, med uppgift att komma med förslag gällande möjligheten att, oavsett religion, kunna stå fri från olika statliga bestämmelser på det religiösa området. 1949 lade utredningen fram ett förslag till en lag om religionsfrihet i landet. Mot det förslaget hade de judiska församlingarna i landet var för sig och gemensamt flera invändningar, men dessa tog utredningen och med den riksdagen ingen notis till. Det blev i stället upp till de judiska församlingarna att själva lösa eventuella problem när lagen började gälla den första januari 1952.

Ett sätt för de judiska församlingarna i Sverige – vid den här tiden var sådana verksamma i Stockholm, Göteborg, Malmö, Kalmar, Karlskrona, Växjö, Helsingborg, Halmstad, Landskrona, Kristianstad, Borås, Norrköping och Karlstad – att lösa eventuella problem med religionsfriheten var att gå samman. Det var något som Malmöförsamlingen återkommande efterlyst sedan början av 1930-talet, men det skulle dröja till efter kriget innan det blev något av med det. I samband med genomförandet av religionsfrihet i landet blev det emellertid från flera håll aktuellt att mötas och det resulterade i bildandet 1951 av De mosaiska församlingarnas råd. Det skulle några år senare bli till Mosaiska församlingarnas i Sverige centralråd med deltagande från de medlemsrika församlingarna i Göteborg, Malmö, Norrköping och Stockholm.

Villkorat församlingsutträde

Vad som församlingarna emellan diskuterades i samband med att Dissenterlagen började gälla var sådant som skattebortfallet vid utträde, medlemskapet även för icke svenska medborgare, utträdesbestämmelser samt rätten för icke församlingsmedlemmar att begagna sig av församlingarnas institutioner som religionsundervisning, vigsel och jordfästning på en judisk begravningsplats. Det fick Stockholmsförsamlingens ordförande Gunnar Josephson att vid ett möte med De mosaiska församlingarnas råd komma med följande sammanfattande omdöme:

Vi är här inne på ett mycket ömtåligt område. En jude har ju inte upphört att vara jude även om han utträtt ur eller aldrig inträtt i en judisk församling. Han kan även trots detta i vissa fall känna sin religiösa eller sitt historiska samband med judendomen. Jag tror också att man inte får vara för rigorös i detta avseende. Men det får dock inte bli så, att det är likgiltigt om han visar brist på solidaritet med och lojalitet mot församlingen, men i alla fall bibehåller sina rättigheter. Våra rabbiner kan här komma i ett ganska svårt läge. Har en person utträtt ur en judisk församling utan att ingå i någon annan måste han som regel betraktas som en avfalling från den judiska samhörigheten, och han har absolut ingen rätt att ställa några anspråk. Det är klart att Synagogan står öppen för honom som för alla andra. Men vigsel av rabbin bör han inte kunna få.

Ej heller bör han utan vidare kunna begravas på en judisk kyrkogård. Fondunderstöd eller stipendier bör han inte åtnjuta. Religionsundervisning för sina barn bör han kunna påräkna endast om barnen anmäls till en judiska församling. Jag talar här om personer vilka genom sitt utträde demonstrerat sitt avståndstagande från det judiska. Emellertid är jag fullt medveten om att även om man fastslår dessa bestämmelser som princip, det kan förekomma fall då man måste från träda dem.

Det var två steg framåt och ett tillbaka

För Malmöförsamlingens del gällde att den nya lagen skulle påverka vilka som fick begravas i församlingen, vilka barn som fick delta i *chinuch* och vilka som efter det skulle få undervisning i *cheder*, vilka gossebarn som blev omskurna och vilka par som vid äktenskaps ingående skulle välsignas av församlingens rabbin. Det finns inget nedskrivet om dessa inskränkningar, bara antytt. Tanken var förmodligen att det skulle lösa sig självt med tiden. Vad man framför allt var noga med var att barnen till utträdade medlemmar inte skulle bli lidande; detta i synnerhet som man kunde hoppas att de skulle bli medlemmar någon gång i framtiden.

Malmöförsamlingen beslutade i februari 1952 beträffande utträden ur församlingen att alla som anmälde sitt utträde skulle göra det personligen inför rabbinen i enlighet med den antagna församlingsordningen och att undantag från huvudregeln endast kunde göras beträffande kroppsligt oförmögna. Detta med att personligen behöva inställa sig hos rabbinen för att tala om att man inte längre ville vara medlem i församlingen måste ha varit så kinkigt för många att de hellre låtit bli än behöva lida nesan.

Redan i januari 1952 hade utträdesansökningar inkommit från fem personer. Av ett brev från församlingen till professor Hugo Valentin i Uppsala sex år senare meddelades att vid den tiden 44 vuxna (inga barn) lämnat Malmöförsamlingen. Genom åren antecknades sedan fortlöpande antalet in- och utträden. För att här undvika sifferexercis verkar det som om det gick tämligen jämt upp mellan in- och utträden ur Malmöförsamlingen till och med 1971. Kravet att inställa sig hos rabbinen försvann i tystnad efter en tid.

Kantorer och rabbiner

Utan kantor, ingen fungerande judisk församling vid den här tiden. Församlingsordföranden Elias Silbersky uttryckte det så här i februari 1958: *En församling som var mer än 80 år och hade omkring 1 600 medlemmar måste ha en rabbin.* Och en kantor, kan väl tilläggas.

Enligt det tjänstgöringsreglemente som 1951 gjordes upp för kantor Heller hade han följande uppgifter: *chasen* (förbedjare), *Bal-Kore* (tora-föreläsare), *Bal-Tekie* (basunblåsare), *schauchet* (rituell skäktare) och *menaker* (köttådrare). Han skulle infinna sig i synagogan varje morgon och afton något före gudstjänstens början vid 8-tiden, och förrätta alla honom där åliggande göromål, och ibland kom han inte iväg hem förrän vid 22-tiden. Den som brukar nämnas som hans jobbigaste uppgift var åderdragning ur det kosherslaktade köttet. Det kunde även hända att kantorn då och då måste hoppa in i religionsundervisningen av skolbarnen. I den här tidens hackordning bland de av en judisk församling anställda hittade man kantorn längst ned. Det är därför inte överraskande att en kantor ganska snart tröttnade på sitt värv. Under de 20 år som här behandlas hade Malmöförsamlingen tre olika kantorer: David Heller, Josef Ben-Baruch och Jacov Hahami. De båda förstnämnda stannade i tre år vardera, den sistnämnde i hela 14 år. Kantor Heller fick sparken för att han, enligt några av föreståndarna, i sin roll som tjänsteman *undergrävde församlingens ställning*. Kantor Ben-Baruch fick inte den löneförhöjning han bad om. Förmodligen vis av de erfarenheterna plus svårigheten att hitta villiga kantorer att anställa, lyckades församlingen gå i land med bedriften att behålla kantor Hahami i fjorton långa år.

Efter två rabbinlösa år efter den med viss möda avskedade rabbinen David Grünwald, fick församlingen en ny rabbin med tysken Ludwig Salomonowicz 1950. Han kom att stanna i församlingen i sex år. Efter honom kom i tur och ordning rabbinerna Johnathan J. Klieger från Belgien 1962–1963, Imre Schmelczler från Ungern 1964–1968 och schweizaren Benyamin Barslay 1969–1970; således hade församlingen bara rabbin anställd under tio av de tjugo år som här behandlas. För att få ett svar på varför församlingen hade så svårt att både hitta och behålla rabbiner i församlingen kan ett brev från församlingsföreståndare Elias Silbersky till rabbinen Imre Holczler när denne sökte rabbintjänsten i församlingen tjäna. Silbersky skriver: *Av medlemmarna i Malmö är en minimal procent schomrei Schabbes [ortodox sabbath-firare]. I övrigt finns alla åskådningar representerade från dessa strängt religiösa personer till mycket liberala. Församlingens flertal vill dock behålla församlingens nuvarande struktur, även om starkt assimilatoriska tendenser gör sig påminda. Detta senare märkes särskilt genom att ett ganska stort antal blandäktenskap ingås. Silbersky skriver att det ibland är besvärligt inom församlingen att få tillräckligt med deltagare för "minjan". Vidare måste vi upplysa om att vi ha av rabbiner godkänd schechita med elektrisk bedövning, och den rabbin som får anställning (även på prov) i vår församling måste ovillkorligen äta kött från boskap, som slaktats enligt denna metod, då komplikationer annars kan uppstå i församlingen.* Det senare gällde rabbinen Grünwald som vägrat äta i Sverige kosherslaktat kött. Slutligen riktar han sig direkt till den rabbintjänstsökande Holczler: *Vi har hört att Ni icke*

tar kvinnor i hand. Vi vill att Ni för oss omtalar att detta är riktigt, då det fordras i Malmö att rabbinen tar kvinnor i hand. För att kunna passa in i den församlingen som rabbin ville man (1) ha någon som inte var överdrivet religiös – härigenom kan stora slitningar uppstå; rabbinen hade skapat missämja i församlingen – (2) som var beredd att anpassa sig till föreståndarnas krav och önskemål – en rabbin slutade i församlingen därför att han känt att hans rabbinauktoritet varit nedvärderad – (3) som var villig att lära sig svenska snarast möjligt – rabbinen behandlade svenska språket på ett jämmerligt sätt – och (4) som visade tålmod med församlingsmedlemmarnas religiösa orientering då – *die Einrichtung und Ritual unserer Gemeinde sind konservativ, jedoch das Mehrzahl unserer Mitglieder liberal*. Det var således ingen lättsmält karamell att vara rabbin i Malmö på 1950- och 1960-talen. Det var ett ständigt både och. Inte för mycket åt det ena eller andra hållet. Helst skulle det vara som det alltid varit, men ändå inte. Att det socialt och politiskt var en omvälvande tid i det svenska samhället med ett stort antal nya friheter, gjorde inte saken lättare för vare sig rabbin eller församlingsmedlemmar.

Jewish Center i Malmö

Behovet inom Malmöförsamlingen av egna lokaler för olika aktiviteter hade alltid varit stort. Vid ett möte hösten 1957 initierat av notarie David Köpniwsky vid Stockholmsförsamlingen, väcktes frågan om möjligheten att söka anslag från Claims Conference för ett församlingshus eller judiskt centrum till både Göteborgs- och Malmöförsamlingen. Kostnaderna för Göteborg beräknades till 1,2 miljoner kronor, *men i Malmö skulle det nog gå att bygga billigare, då Göteborg hade större behov än Malmö*. I Göteborg räknade man med att få Claims-pengar för halva kostnaden, i Malmö kunde det enligt Köpniwsky bli ända upp till 60 procent.

Claims, eller som sammanslutningen egentligen heter, The Conference on Jewish Material Claims Against Germany, representerar världens judar i deras förhandlingar för kompensation och återbetalning till offren och deras efterlevande under nazisternas förföljelse. Claims Conference bildades i USA 1951.

Uppfattningarna i fullmäktige till ett församlingshus var delade. Den främsta invändningen var att driftskostnaderna kunde bli församlingen övermäktiga. Köpniwsky var utifrån erfarenheterna från Stockholmsförsamlingen för sin del tveksam till att, som några i Malmöförsamlingen ville, som en del av bygget starta ett pensionärshem. Det skulle enligt honom göra att priset kunde hamna kring två miljoner kronor. Som ett argument för projektet framförde flera talare att ett centrumhus skulle vara bra för verksamheten i församlingen. Josef Benjamin: *Genom ett judiskt centrum skulle judendomen i Malmö få en uppräckning*. Sammanträdet slutade med att ett en arbetsgrupp tillsattes att utreda frågan.

På Lucia 1959, enligt den kristna kalendern, hade fullmäktige ett nytt möte om ett, som det återkommande hette nu, Jewish Community Center i Malmö. Det kan kännas drygt att i efterhand läsa protokollen från de olika mötena i frågan. De är både långa, tillkrånglade och detaljerade där alla ska få ett ord med i laget. Med andra ord, ett demokratiskt men svårkonstruerat bygge detta församlingshem i Malmö. Det skulle sedan dröja ytterligare ganska precis sex månader innan ett beslut fattades att pengar skulle sökas från Claims Conference. En sådan ansökan skulle vara inne före slutet av juni, och sedan skulle det dröja ytterligare ett halvår innan Claims skulle ge något besked.

I januari 1961 stod det så klart att församlingen skulle få 350 000 kronor från Claims. Med de pengarna symboliskt i handen företogs en omröstning för eller emot ett församlingshusbygge. Den utföll med 15 ja-röster, 3 nej-röster och 3 blanka röster. I september samma år inleddes bygget på den av församlingen inköpta tomten på Kamrergatan 11, ett stenkast från Malmö synagoga. Ett år senare beviljades församlingen 100 000 kronor från Allmänna arvsfonden till de lokaler i huset som skulle användas för lekskole- och ungdomsverksamhet. Senare tillkom även medel från församlingens minnesfond för bygget, som när det stod klart bland annat innehöll tolv pensionärsbostäder fördelade på fyra tvårummare och 8 enrummare. När församlingshuset invigdes i början av mars 1963 kunde som totalkostnad för hela bygget bokföras 899 430 kronor och 60 öre. Med inredning och annat gick bygget i mål på kalkylerade 1,1 miljoner kronor. Vid invigningen av församlings- och pensionärshuset hölls högtidstalet av överrabbinen i Köpenhamn Marcus Melchior. Invigningsprogrammet avslutades med att dr Melchior spikade upp *mezuzahs* vid ingångsportarna. Den förste att flytta in i en av lägenheterna i församlingshuset var församlingens vaktmästare, Nils Lindberg.

Vad betydde det då att ha ett hus, en hel fastighet, att kunna inrymma alla möjliga aktiviteter – religiösa och profana – för judiska församlingen i Malmö? Isak Salomonsson jämförde församlingen med katolska kyrkan i Malmö som 1960 invigt ett eget församlingshus i staden. *Vi är representanter för ett gammalt kulturfolk, och det vore väl ynkligt om vi inte skulle kunna fullfölja planerna även om det kostade oss något. Under alla förhållanden borde vi försöka.* Willy Mannheimer efterlyste litet idealitet mitt i det myckna pratet om kostnaderna för bygget. Han visade på vad församlingen utträttat under de 90 år den existerat. Bland annat nämnde han begravningsplatsen och synagogan. *Idealitet innebar ekonomiska uppoffringar.* Isak Fischbein till sist: *Vi byggde inte för oss utan för framtiden.*

Fig. 2a och b. Judiska församlingen invigde 1963 sitt församlingshus på Kamrergatan i Malmö, ett stenkast från synagogan. Arkitektbyrå var Jaenecke & Samuelson. – Foto: Okänd fotograf. MSA 37840 & 37843.

Fig. 3. Målningen i trappan ner till samlingsalen är skapad av den judiska konstnären Len-nart Rosensohn. Bysten till höger föreställer kantor Israel Gordon och är gjord av sonen Willy Gordon. – Foto: Kerstin Martinsdotter.

1945 års räddade

Man skulle mycket väl kunna beskriva judiska församlingen i Malmö som en flyktingförsamling. Det var flyktingar som en gång i tiden startade församlingen, och det var framför allt med olika flyktinggrupper som den genom åren berikades med nya medlemmar från framför allt östra Europa. Vid sekelskiftet 1900 var det främst polska judar som flyttade till Malmö. Efter andra världskriget var det framför allt polska, litauiska och ryska judar som kom att stanna i församlingen, och mot slutet av 1960-talet var det åter en grupp polska judar som slog sig ned i Malmö. Till dem ska läggas mindre grupper av judiska flyktingar från ytterligare tiotalet länder.

Efter en tid i Sverige har de gamla och de nya församlingsmedlemmarna funnit sig till rätta med varandra, men inledningsvis har det vid varje ny grupps ankomst varit en del motsättningar och slitningar av olika slag. Det har uppenbarligen inte räckt, som majoriteten kanske trott, att alla varit judar. I stället var det på det viset att varje nyanländ grupp hade sitt sätt att vara judiska på. Direkt efter andra världskriget fick framförallt gruppen benämnd 1945 års räddade känna av det på olika sätt.

Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö startade sin verksamhet redan under våren 1946. De uppgav att de hade omkring 800 medlemmar vid den tiden (totalt anlände omkring 7 000 judar till Skåne 1945–1949). Föreningen hade sin föreningslokal med matsal och ett eget bibliotek på Brunnsgatan och på Föreningsgatan 3 hade de skapat Hemmet för räddade judar. För sin verksamhet ansökte de om pengar från judiska församlingen i Malmö. Det var inga stora summor – 1963 ansökte de exempelvis om 2 000 kronor – men flera av församlingens föreståndare yrkade återkommande på avslag. Just 1963 blev det till slut på nåder inte mer än 600 kronor i bidrag.

Fig. 4. Den treåriga Kerstin Mosesson sitter i knät hos överlevaren Paul Helfy från Ungern, en ingift släkting till familjen. Bilden är troligen tagen i samband med Pesach i slutet av 1950-talet. – Foto: Okänd fotograf. I privat ägo.

Den i fullmäktige och bland föreståndarna avoga inställningen till 45:orna kan utläsas av församlingens protokoll. Det kunde handla om inbetalningen av skatt/avgifter till församlingen. Det visade sig nämligen i början av 1950-talet att många 45:or låg efter med att betala sina avgifter. Församlingen hade förvisso laglig rätt att driva in oguldna skatter, men fanns det inga pengar att ta ... Det kunde också handla om bänkarna i synagogan. Användandet av dessa var på årsbasis sålda till församlingens medlemmar, men för att som nybliven medlem i församlingen komma i åtnjutande av att få köpa en bänkplats kunde det ta flera år eftersom det var anciennitets- och släktprincipen som styrde. Friplatser fanns alltid att få, men det var självklart trevligare att sitta bra och, inte minst, synligt placerad i synagogan. Det kunde även handla om rösträtten i församlingen. Den som inte betalat sina avgifter till församlingen fråntogs nämligen möjligheten att få rösta på församlingsstämorna. Någon föreslog att de skulle få sina avgifter avskrivna, men ... Det gick så långt att en föreståndare, utan att bli emotsagd, 1957 kunde påstå: *De nya invandrarna var mer hänsynslösa än de svenskfödda judarna. Det var på tiden att de upphörde med att kalla sig flyktingar och ordentligt fullgjorde sina skyldigheter till församlingen. Etiketten 1945 års räddade skulle helt slopas.*

Vad dessa meningsmotsättningar förmodligen i grunden handlade om var de olika erfarenheter de svenskfödda judarna och de av nazisternas mordiska härjningar drabbade judarna hade från kriget. De förra kunde/ville inte alltid sätta sig in i de lidanden och umbäranden 1945 års räddade hade varit med om. De ville vidare helst se att det ströks ett streck över det som varit för att sedan gå vidare. För 45:orna var upplevelserna under kriget ett trauma som de i många fall fick leva med hela livet. Ytterligare en skillnad mellan församlingens ”veteraner” och nyanlända var självklart också i vilken judendom de hade uppfostrats. Den liberala Malmöförsamlingen var för många nyanlända ett judiskt undantag som det tog tid att leva sig in i.

1968 års fördrivna

Det började med en vädjan till den svenska regeringen. Den kom i mitten av maj 1968 från de mosaiska församlingarna i Malmö, Göteborg och Stockholm. Till sammans skrev de: *En våg av förföljelse mot medborgare av judisk börd sveper idag över Polen. Denna förnyade antisemitism sanktioneras uppenbart av myndigheter och ledande politiska skikt, och den tillåter slagord, motiveringar och utrensningsförfaranden som spöklikt erinrar om nazismens upptakt. (...) Upprörda och förtvivlade över dessa skeenden vädjar vi till den svenska regeringen att allvarligt och under hänvisning till Förklaringen om de mänskliga rättigheterna uppmärksamma den polska regeringen på de reaktioner, som diskrimineringen av den judiska befolkningen i Polen väcker.*

Denna vädjan följdes upp med en personlig uppvaktning. Den 4 juni 1968 blev utrikesminister Torsten Nilsson (s) uppvaktad av Ivar Müller, ordförande i Stockholms mosaiska församling. Müller överlämnade, som representant för de mosaiska församlingarna i Sverige, en rapport om hur judarna hade drabbats i Polen.

Vis av gjorda erfarenheter under kriget startade Malmöförsamlingen tämligen omgående en insamling för att kunna bistå de polska judarna. En stor extra insamling ansågs vara ofrånkomlig. *Vår känsla för lidande judiska människor, som hårt drabbats av det politiska skeendet och som måste lita till sina lyckligare lottade trosfränders solidaritet, gör en hjälpsats självklar.* Vad som tillskapades var Flyktinghjälpen 1969 vilken totalt inbringade 36 927 kronor att användas för att bekosta särskilda åtgärder för de polska judar som lyckades ta sig till Malmö.

Zwangsmigration

Antalet polacker med judisk bakgrund som kom till Sverige från januari 1968 till april 1972 uppgick enligt forskaren Izabela Dahl till 2 666 personer inklusive 331 barn. Till dem ska läggas 450 polacker som kom från läger i Italien och Österrike och 200 polacker som kom till Sverige med politisk asyl. Det var i sin tur omkring 15 procent av det totala antalet polska judar och judinnor som vid den här tiden tvingades lämna Polen av de cirka 25 000 som levde där. Enligt Dahl bekände sig *nur ein kleiner Teil* av dessa till judendomen eller var beredda att ansluta sig till en religiös eller sekulär judisk organisation. Det hindrade inte den polska regeringschefen Gomulka att i ett tal i mars 1968 förklara att de judar som *känner Israel som sitt fosterland* lika gärna kunde lämna Polen. Det fick den av den antisemitiska polska regimen förväntade effekten. I november 1969 beviljade Statens Invandrarverk inresan för 2 300 polska judar/judinnor till Sverige.

Söndagen den sjuende december 1969 – mitt under det årets *chanukka* – hade *Sydsvenskan* en längre artikel om de *minst 1 500 polska judar* som då fanns i Sverige. ”Vi hålls alltför isolerade” var huvudrubrik på artikeln, som skildrade situationen för de flyktingar som fanns på Ronneby Brunn. Ett litet längre citat får skildra några av de där boendes situation. *Ronnebybrunn har drygt 100 flyktingar och lika många härbärgeras i Sölvesborg och Hällvik. Nästan utan undantag handlar det om intellektuella människor, ett faktum som komplicerar anpassningsprocessen och gör den plågsamt segdragen, anpassningen till svenskt liv och arbetsliv. Mellan idag och den avlägsna morgondag, då de kan göra sig själva rättvisa, står ett svårforcerat språk.*

Mottagningsapparat

Under hösten 1969 arrangerade Malmöförsamlingen och 1945 års räddade mindre mottagningar för de polska flyktingarna som fanns inkvarterade på det för säsongen stängda hotellet Ystad Saltsjöbad och Örenäs slott utanför Landskrona. Det gjorde man dels i samband med *Rosh Hashana*, dels inför *Simchas Tora*-festen. Den största festen för de nyinvandrade polackerna hölls i församlingshuset i Malmö i samband med "Chanukka". *Denna afton är speciellt arrangerad för de nyinvandrade polska judarna (c:a 150–180 pers.) som f.n. befinner sig på förläggningen Örenäs utanför Landskrona. Vi hoppas våra församlingsbor kommer att möta upp denna afton för att lära känna dessa människor, som mest av allt önskar komma i kontakt med svensk-judiska familjer.* Programmet för festen såg ut som följer: *Chanuckaljusen tänds av kantor J. Hahami, tal av rabbin Benjamin Barslai, sång och musik av våra gäster från Örenäs förläggning, Manowitz med ensemble underhåller. Efter underhållningen dans till kl. 23.* Entrén till denna begivenhet kostade 5 kronor. Något motsvarande kunde församlingen förmodligen ha gjort i samband med *Pesach* året därpå. Istället ombads församlingsmedlemmar att bjuda in till Sverige nyinvandrade polacker som gäster i sina hem den första *Seder*-kvällen. *Vi hoppas våra församlingsbor kommer att möta upp denna afton för att lära känna dessa människor, som mest av allt önskar komma i kontakt med svensk-judiska familjer.* Hur det gick med den saken förtäljer tyvärr inte protokollen. Vad man kan tänka sig är att de sekulära judarna bland de nyanlända inte kände sig helt bekväma med att hamna i en för dem religiös miljö. Det har berättats att många av de nyanlända aldrig ens besökt en synagoga.

Fester och familjära närmanden i all ära, men snart trängde sig verkligheten på för att få svar och lösningar på hur de polska flyktingarna skulle kunna etablera sig varaktigt i landet. Vid ett möte med församlingsfullmäktige i november 1969 sågs som den främsta lösningen på det att en kurator tillsattes, och att denna kunde tala både polska och jiddisch. Det var också något som församlingarna i Stockholm och Göteborg instämde i på ett gemensamt möte. Malmöförsamlingens expedition var hela tiden mycket ansträngd: *Mottagandet, hjälpen med myndigheterna, bagage och flyttsaker, korrespondens, lägerbesök, ständig kontakt med de olika lägercheferna m.m. gav ständig sysselsättning.* Vid fullmäktigesammanträdet uttrycktes en förhoppning att medlemmar i församlingen skulle bidra med hjälp och att den judiska studentklubben i Lund skulle göra det samma för de många nyinvandrade polacker som studerade i staden. *Det var värst med arbetsanskaffning för särskilt de intellektuella.*

I januari 1970 tillskrev församlingens ombudsman David Strimling European Council of Jewish Community Services där han redogjorde för situationen i Malmö för de polska flyktingar som anlänt. Han skriver att Malmöförsamlingen

tagit ansvaret för 7 mottagningsställen. I dessa bodde vid det tillfället omkring 800 nykomlingar från Polen. *40 familjer med omkring 150 individer bor i Malmö; 30 av dessa familjer i lägenheter.* Vid Lunds universitet studerade 50–60 polska studenter. *The newcomers have the best assistance from the Swedish government.* De första 10 till 12 veckorna bodde de i läger. *Där är det hälsokontroll, intervjuer och svenskundervisning. Efter några månader erhåller de svenska främlingspass.* Så dags hade mottagandet kostat församlingen 29 000 kronor.

Vid ett möte med Judiska centralrådet i september 1971 inledde fru Judith Popinski vid Malmöförsamlingen med en redogörelse för situationen i Malmöområdet. Vid den tiden hade 1 000 ”nyinvandrare” bosatt sig i området. Hon berättade att besöksfrekvensen var mycket stor bland invandrarna när det gällde föreningsaktiviteten, åtminstone vid de mer kulturella arrangemangen. Debatter och diskussioner drog däremot inte så många besökare, mycket kanske beroende på språksvårigheterna. *Beträffande anpassningen till det svenska samhället kunde fru Popinski konstatera, att flertalet av den äldre generationen hade antingen fått arkivarbete eller uppbar socialhjälp. Antalet förvärvsarbetande måste sägas vara mycket ringa.*

Fig. 5. 1969–1970 kom många judiska flyktingar från Polen till Malmö. På Malmöförsamlingen svarade Judith Popinski för deras mottagande. När det gällde föreningsaktiviteter var deltagandet stort från flyktingarnas sida. På bilden ses Judith tillsammans med sin make Abram. – Foto: Okänd fotograf. I privat ägo.

Verksamhetsberättelsen för Malmöförsamlingen ger som vanligt en bra sammanfattning ur församlingens perspektiv av vad som tilldragit sig under året. Den inleds lakoniskt: *År 1971 har varit ett synnerligen intressant och arbetsamt år. Hjälparbetet från församlingens sida bland de polska nyinvandrarna hade varit intensivt. Det spelade sedan ingen större roll att antalet nyinvandrare märkbart hade minskat under året.*

Judisk (o)medvetenhet

Ett spörsmål som oförmedlat dök upp var att de nyinvandrade polackernas judiskhet kunde diskuteras i många fall. Det tvivlet skulle bli akut när nyinvandrarna ansökte om att bli upptagna som medlemmar i Malmöförsamlingen. Enligt fru Popinski hade av de nyinvandrade *endast 50–75 personer blivit medlemmar i församlingen*. Det var något helt nytt i församlingens historia. Det gjorde att hjälparbetet inte längre enbart var inriktat på akut hjälp utan församlingen kände även ett behov av att bibringa de nyinvandrade en judisk medvetenhet. *Ett värdefullt program har lagts upp för ungdomen. Det har visat sig att en ytterst ringa del av de äldre nyinvandrarna blivit medlemmar av församlingen.*

För att sätta in det sistnämnda i ett litet större perspektiv ska nämnas att bland i synnerhet de yngre judiska polackerna judendomen spelat en mycket litet roll i Polen. Ett ofta nämnt exempel i sammanhanget är den i Poznan födde författaren och journalisten Maciej Zaremba (f. 1951). I sin bok *Huset med de två tornen* skriver han om sitt minst sagt abrupta uppbrott från Polen för att resa till Sverige: *Jag står med ett rakblad i handen när mamma kommer in. Hon ber mig sitta ned. Hon har något att berätta. Wyjeżdżamy. Jestem Żydówką. På polska blir det bara tre ord. 'Vi måste härifrån. Jag är judinna.' Det går en sekund och jag hör mig säga: 'Visst mamma lilla. Vi måste härifrån.* Det är kanske ett extremt exempel, men det säger något om det polska samhället vid den här tiden. Sin judiskhet – i den mån man ens kände till den – var inget man i onödan ville flagga för. När samma ungdomar kom till Sverige, väl att märka utvisade från Polen för sin judiskhet, blev mötet med de judiska församlingarna i Sverige till en början ganska tafatt från båda håll.

Protokollet från ett möte med föreståndarna i Malmöförsamlingen i januari 1970 ger en bra illustration till de sakernas tillstånd: *De polska ungdomarna, vilka som nyinvandrare bosatte sig i vår församling, kunde ur religiös synpunkt vålla problem. Frågan var nu vilken ståndpunkt församlingen skulle intaga, då det många gånger var ovisst om de var judar.* Ja, hur skulle man ställa sig? Hur mycket judiskhet hos den enskilde krävdes för att bli medlem? Församlingsordföranden Boris Lewinschal ville först och främst ha in de polska nyinvandrarna som medlemmar. Det ekonomiska hade han enligt egen uppgift inte alls tänkt på i sammanhanget.

Men till slut kom nyinvandrarernas medlemskap trots allt att handla om pengar. Den som inte betalade för sig kunde inte stå kvar som medlem. Samtidigt var man från fullmäktiges sida medveten om att det kunde vara svårt att efter så kort tid i landet ha råd att betala full avgift till församlingen. Man kom därför överens om en minimiavgift på 40 kronor. På frågan om den skulle gälla ett eller två år vann ettåringen med en röst vid omröstningen. I sammanhanget ska noteras att Bernt Katina, en 45:a, passade på att inflika att när han med blev medlem i församlingen det inte var något som helst tal om några minimiavgifter trots att man gärna sett det.

Till slut ett vittnesmål från en 68:a bosatt i Göteborg, Anna Grinzweig Jacobsson. Hon kom till Sverige från Polen 1969 och placerades i ett läger på Marstrand utanför Göteborg. Om sina erfarenheter som nyinvandrad polsk judinna skriver hon i boken *Flykten till Marstrand: När man byter land äger kulturkrockar rum, inget konstigt med det. Men det är intressant att den allra största tycks ha skett mellan de polska och de svenska judarna. Jag blev förvånad över den svenska okunskapen, eller med Beriths ord, aningslösheten. Hon och hennes vänner från Judiska församlingen förutsatte att alla människor som kallar sig judar känner till åtminstone de mest basala religiösa traditionerna. Tydligt förstod hon inte att i östblocket hade kommunisterna uttraderat allt religiöst liv.*

Dubbelt kulturutbud

Det bjöds både på kultur och jiddischkultur i Malmö på 1950- och 1960-talen. För kulturen i en mer allmän svensk-judisk mening stod Judiska herrklubben i Malmö. För jiddischkulturen svarade framför allt 1945 års räddade. Det kan låta som en motsättning mellan de två, som om de inte drog riktigt jämt, men det handlade nog framför allt om att de kom från olika traditioner. Herrklubben bestod nästan enbart av medelålders män; därtill judiska män födda och uppfostrade i en svensk-judisk tro och tradition. 1945 års räddade var till sitt mertal födda utanför Sverige (läs: främst då Polen) och uppvuxna i en jiddischspråkig kultur. I herrklubben fanns inga 45:or som medlemmar och, som namnet anger, inga kvinnor. 45:ornas kulturutbud torde däremot ha attraherat många svenskfödda Malmöjudar och en eller annan ”vanlig svensk”. Till det kulturutbudet ska självklart läggas det gemensamma firandet inom församlingen av ett antal traditionstunga judiska helger för hela familjen som *Chanukka*, *Purim* och *Pesach*. Om sig själva skrev 45:orna ogenerat i en bidragsansökan till församlingen 1962: *Som det är bekant i vår församling, är vi den enda judiska föreningen i Sverige som med envishet och med alla medel försöker uppehålla det judiska kulturella livet i vår församling.*

Fig. 6. Barbro Gleitman på en fest tillsammans med andra judiska barn i december 1954. Barbro, tre år gammal, syns längst ner till höger på bilden. Festen kan ha hållits i Folkets Hus på Skolgatan. – Foto: Josef Gleitman. I privat ägo.

Judiska herrklubben i Malmö höll sitt första möte den 21 oktober 1948, och det konstituerande mötet hölls en vecka senare. Vid det tillfället upptogs 31 herrar som medlemmar och en sjuemannastyrelse valdes med Isak Dessner som ordförande och Albert Berman som sekreterare. Sina möten höll klubben på Restaurang Palladium. Vid klubbens möten fick man gärna ägna sig åt sällskapsspel, men *varje art av hasard skulle uttryckligen förbjudas*. Vidare gällde att det inte skulle vara tillåtet med pengainsamlingar på klubbafnarna. Insamlingar var ju annars något Malmöjudarna återkommande gjorde för allehanda judiska ändamål.

Sitt första verksamhetsår hade herrklubben sju sammankomster och antalet medlemmar som betalade medlemsavgiften på fem kronor var 65 stycken (att bli medlem betingade 25 riksdaler). Bland teman på sammankomsterna kan nämnas att Erwin Leiser talade om Israel i stöpsleven, Harry Levithan pratade även han om Israel: Står sig den traditionella judendomen i ett modernt Israel?, och inför *Pesach* 1949 höll konsertmästaren Charles Senderowitz en gästkonsert med Fritz Ebersson vid flygeln. Under året hann man även med en bridgeturning. Herrarnas damer då, vad gjorde de? Jo, i januari fick de vara med på den årliga balen för klubbens medlemmar.

Inför klubbens årsmöte 1951 uppstod en del oro i leden. Klubbordföranden Dessner sammanfattade det så här: *Medlemmarnas intresse för klubben har visat en stark tillbakagång. Flera av klubbafnarna har varit synnerligen fåtaligt frekventerade, och den utlysta nyårsbalen fick inställas i brist på tillräcklig anslutning*. Det hade även hörts en del kritik mot föreningen från enskilda medlemmar. Men det skulle visa sig att det kanske inte var så allvarligt menat. Medlemmarna hade trots antydningar om motsatsen nämligen i stort sett trivts ganska bra på Restaurang Palladium på Södergatan. Herr Dessner igen: *Medlemmarna hade tydligen tillräckligt nöje av att kunna fördriva tiden utan större pretentioner på underhållningsprogram. Klubben måste trampa ur barnskorna, och han uttryckte sin förhoppning om klubbens fortsatta existens*.

Tio år till skulle Judiska Herrklubben i Malmö – det ska ha funnits en motsvarande klubb i Göteborg vid den här tiden – hålla ut. Antalet medlemmar blev i snitt tio färre per år, men antalet föredrag låg fortsatt kring 6–7 stycken om året. Från det att föredragen främst varit med rent judiska teman, gärna med en sionistisk anknytning, blev det med tiden alltfler allmänna resereportage om världens alla hörn. *En av föreningens största succéaftnar*, rapporterades det om i mars 1956. Den inleddes med trolleri av Mr. Tonic med partner. Till kvällens koshersupé hade fru Libbe Fränkel välvilligt ställt sig till förfogande med att laga *gefilte fisch* med, får man anta, *chrein* (pepparrotsröra). *Efter gemensamt intagen läcker koshermåltid avslutades klubbaftonen*. Här ska inte raljeras om det manligt styrda och organise-

rade judiska föreningslivet; det hade sin motsvarighet i det svenska föreningslivet vid samma tid.

Vid årsmötet 1957 fanns ett stort orosmoln på herrklubbshimlen: *Albert Berman föreslog att årsmötet skulle upptaga till diskussion herrklubbens berättigande, enär det från olika håll gjorts gällande att klubben skulle ha urartat till en spelklubb. Efter allmän diskussion där det konstaterades att allt förtal och prat bland församlingens medlemmar kom från till klubben fientligt inställda personer, konstaterades att hela frågan kunde liknas vid storm i ett vattenglas, och beslöts att låta diskussionen utgöra svar på frågan.* Men i januari 1961 tog det trots allt slut. Vid årsmötet i december 1960 hade det visat sig att det inte gick att få ihop en ny styrelse. Nedläggning visade sig vara det enda återstående alternativet. Föreningen hade gjort sitt. Om aktiviteterna i föreningen lyckats stärka den judiska medvetenheten hos medlemmarna är osäkert. Det hade Judiska Kulturella Klubben i Malmö under 1930-talet istället gjort desto mer. Däremot torde det ha spelat en inte oväsentlig roll för de deltagande medelålders herrarna med samma judiska tillhörighet att få träffas och utbyta erfarenheter från livet i Malmö. De hade mycket att tala om.

Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö bildades 1946 av judar som efter kriget på skilda vägar kommit till Malmö från olika ghetton och koncentrationsläger. De visade omgående en stark önskan att på olika sätt tala om för varandra och andra att de inte bara hade överlevt utan börjat leva på nytt. De ville visa att nazisternas utrotningsspolitik inte hade lyckats. Här följer en handfull programpunkter från föreningens första tio år.

- I oktober 1952 hade man en konsertafton med den i Danmark bosatte ungersk-ryske violinisten Max Skalka och hans hustru operasångerskan Solveig Skalka.
- I november 1953 spelade Jiddischer Dramatischer Krajs i Malmö Jakob Gordins *Kreutzer Sonate*.
- I december 1954 inbjöd föreningen *i gammal god judisk stil* till underhållningsafton med israelerna Lea Sceinfeld och Nathan Szpiro. Den senare framförde säkert sitt paradnummer *Ich Will Nischt Sain Kain Rebbe*.
- På säsongens första kulturafton i oktober 1955 höll den polske författaren Alter Trus ett föredrag – på jiddisch får man anta – i ämnet Jiddisch und Jiddischkait. Efter honom sjöng kantor Leo Grabowsky från Köpenhamn judiska och israeliska sånger.
- År 1955 firade Föreningen 1945 års räddade 10-årsjubileum. För hälsningsanförandet den dagen hade man anlitat den danske överrabbinen Bent Melchior, som var mycket aktiv i samband med att de danska judarna flydde från Danmark 1943. För det artistiska programmet denna afton stod sedan Renia Gliksman och Zalmen Kolesnikow från Paris. Vid den här tiden uppträdde de runtom i Sverige

bland annat med *Rosinckes mit Mandeln* av Abraham Goldfaden, en av grundarna till en judisk teater. Den som ändå hade fått vara med när det begav sig!

När Föreningen 1945 års räddade hade varit verksam i 20 år hade den 143 medlemmar, *med fruar 270*; det sista tyder på att det var en manligt dominerad förening. Under verksamhetsåret 1964–1965 höll föreningen hela 19 möten samt utöver det anordnade den informations- och samkvämsmöten, teater och sång. Som om det inte räckte hade föreningen startat en studiecirkel i toraläsning, varje onsdag mellan 20 och 22. *Populariteten var mycket stor*. Så stor att Malmörabbinen deltog några gånger. Föreningens rikhaltiga program bör tas som ett tydligt uttryck för det stora behov som fanns av föreningen när det av verksamhetsberättelsen framgår att det vid de olika programpunkterna deltagit 3 358 personer. I ett slutord till verksamhetsberättelsen från 1962 står vad vi redan fått veta ovan: *Idag kan vi konstatera att vår förening i Malmö är den största judiska kulturorganisationen i Sverige*.

Judinnor

I Malmöförsamlingens stämмо- och föreståndarprotokoll är kvinnorna under 1950- och 1960-talen mycket sparsamt företrädde. Vid församlingsstämman i november 1954 blev ett ärende om tillsättande av en utredning av frågan om en utbyggnad av damläktaren i synagogan bordlagt till nästa sammanträde. När det hölls i april 1955 slutade det med en ny bordläggning av frågan. Herr Salomonsson tyckte att det istället behövdes fler herrplatser i synagogan. I övrigt i den klen närvarande skaran av församlingsmedlemmar vid sammanträdet – varav en kvinna – var uppfattningen att det skulle *draga dryga kostnader att bygga om damläktaren*. En ny bordläggning av ärendet blev sedan permanent.

Istället var det den judiska hjälporganisationen Joint (American Jewish Joint Distribution Committee) som förde kvinnornas närvaro och insatser i olika judiska församlingar på tal. Det skedde i form av ett brev från Community Development Department inom Joint. Där hade man sett en *considerable variation* mellan församlingarna i åtta europeiska länder beträffande kvinnornas deltagande i olika församlingsorgan. För att om möjligt hjälpa dem som funderade på förändringar i det avseendet samlade Joint in data med hjälp av ett frågeformulär. Av Malmöförsamlingens svar på det får vi veta att det endast fanns två kvinnor bland församlingens anställda, föreståndare och fullmäktige (totalt 40 personer). Det var dels lärarinnan vid religionsskolan Pnina Ben-Baruch (f.ö. gift med kantorn Josef Ben-Baruch) och medlemmen av församlingens socialnämnd Gerda Winitsky.

Den första kvinnan att få en plats i Malmöförsamlingens fullmäktige blev Maud Lunderquist. Till den platsen hälsades hon särskilt välkommen av fullmäktiges

vice ordförande Boris Lewinschal vid fullmäktigesammanträdet den 14 januari 1968. Maud Lunderquist kom sedan, nu är vi framme vid 1985, att efter 16 år i fullmäktige bli församlingens första kvinnliga föreståndare. Tillfrågad samma år av *Judisk Krönika* varför inte fler kvinnor kandiderar till församlingens fullmäktige menade Maud att det berodde på ointresse och bristande tid på grund av yrkesarbete och barnuppfostran. *Det är ju samma problematik i samhället i övrigt.*

Fig. 7. Den första kvinnan att få en plats i Malmöförsamlingens fullmäktige var Maud Lunderquist. Det hände sig 1968. Hon kom 1985 även att bli församlingens första kvinnliga föreståndare. – Foto: Okänd fotograf. I privat ägo.

Att bli en god jude

Vem som är jude/-inna är bestämt redan vid födseln (alternativt konverteringen), men lugn i stormen, det är bara början. För att efter det bli mer än en jude/-inna till namnet behövs bildning i hemmet, vidarebildning i *chinuch* (förskolan), utbildning i *cheder* (religionsskolan), genomgången *bar/bat mitzvah* samt en inskolning i församlingslivet och i olika judiska föreningar. Det var inget nytt vid den här tiden. Istället var det något Malmöjudarna ägnat sig åt alltsedan de kom till Sverige. Anledningen är enkel: för en minoritet i Sverige finns det bara ett sätt att föra över arvet från en generation till nästa: genom en egenorganiserad bildning av olika slag. Det är ingenting judarna vill att majoriteten kan/vill/ska/bör lägga sig i på något annat sätt än att vid behov stödja ekonomiskt.

Chinuch är hebreiska och betyder utbildning. I Malmö heter förskolan, barnträdgården som den hette den första tiden, än i denna dag *chinuch*, och den har funnits i staden sedan 1954. Så här skrev barnträdgårdens styrelse i ett brev till Chinuchs vänner 1961: *Den judiska barnträdgården i Malmö har under sin sjuåriga verksamhet utfört ett gagnarikt arbete av stor betydelse för vår Judiska framtid. De små barnen har på ett trevligt sätt gjorts medvetna om sin Judendom och är stolta över den.*

Under 1950-talet huserade *chinuch* på femte våningen på Östra Förstadsgatan 5. Avgiften per månad var då 30 kronor. *Barnen handhaves av en svensk utexaminerad barnträdgårdslärlarinna och kantorn undervisar i den religiösa delen, vilken ska gå ut på undervisning av judisk religion avsett för barn i förskoleåldern.* Antalet elever 1963 var 15, året därpå var det 22. Eftersom barnen bodde på olika håll i staden fanns en deltidsanställd chaufför som hämtade och lämnade dem, alternativt blev de körda till och från med taxi.

I Ordspråksboken/*Ketuvim* står: *Vänj den unge vid den väg han bör vandra, så viker han ej därifrån, när han bliver gammal.* Det har i allra högsta grad gällt för religionsundervisningen för barn och ungdomar i Mosaiska församlingen i Malmö. Efter *chinuch* var det religionsskolan Talmud Tora, införlivad med församlingen 1929, som gällde. Om vi gör ett friskt hopp till slutet av 1960-talet stod då i läroplanen för religionsskolan: *Målet för undervisningen är att genom förmedling av en allsidig inblick i judendomens värld fostra eleverna i den judiska etikens anda till kärlek för sin judendom till respekt för sin religion och trohet mot sitt folk.* Det kompletterade skolföreståndaren Harry Rubinstein i ett upprop betitlat Religions-skolan – en skola för livet med att skriva: *Man måste veta vad det innebär att vara jude. Man måste ha kunskaper om den religion, inom vilken man blivit född. En jude som har glädje av att vara jude, blir en balanserad och 'lycklig' människa och därmed också mest värdefull som samhällsmedlem. Religions-skolan får därför inte betraktas som en andrahandsutbildning. I väsentliga avseenden är den t.o.m. viktigare än den*

vanliga skolan. Det senare skrivet av en blivande studierektor i Malmö Borgarskola.

1955 meddelade församlingens ombudsman David Strimling att undervisningen omfattade 240 barn av vilka en tredjedel hörde till gruppen 1945 års räddade. Antalet undervisningstimmar för hela gruppen var enligt samma källa 37. Året därpå var det 305 elever för att därefter successivt sjunka till 67 elever 1972, detta främst beroende på att antalet elever i grundskolan blivit färre.

Vikten för judarna att ha en egen religionsutbildning visade sig så sent som i en läroplan för den allmänna skolan läsåret 1970/71. I den byttes i en liberal och sekulär riktning ämnet kristendomskunskap ut mot orienteringsämnet religionskunskap, men, som Rubinstein genast påpekade: *Inom detta ämne är det dock fortfarande kristendomen som till alldeles övervägande del är föremål för undervisningen. På intet sätt kan det som grundskolan lär om judendomen inom ämnet religionskunskap vara tillfyllest för judiska barn. Dessutom ligger det nära till hands att judendomen behandlas utifrån kristna värderingar.* Uppropet hade slutklämmen: *Judiska föräldrar bör besinna sitt ansvar. 27 § skollagen gäller fortfarande, enligt vilken mosaiska trosbekännare äger rätt att bli befriade från ämnet religionskunskap i skolan.* Det sistnämnda är extra värt att notera detta nådens år 1970/71. Sedan 1952 gällde ju religionsfrihet i landet, men ännu 20 år senare var det möjligt/nödvändigt att som jude bli befriad från ämnet religionskunskap. Det var uppenbarligen en frihet som många fortfarande ansåg sig behöva med tanke på hur Harry Rubinstein tolkade innehållet i den obligatoriska svenska skolans undervisning i religionskunskap.

100 år i Malmö

Att fira 100-årsjubileum är inte allom givet. Av aktiva judiska församlingar i Sverige är det än så länge endast de i Stockholm, Göteborg, Norrköping, Kalmar och Karlskrona som lyckats med det (när det 2021 var dags för Malmöförsamlingens 150-årsjubileum är det i Sverige bara Göteborg och Stockholm som hållit ut lika länge).

100-årsjublet i Malmö började i församlingen förberedas ganska tidigt genom att man beslutade att ge ut en särskild skrift med olika bidrag. En läsvärd och användbar sådan blev det också med Harry Rubinstein som redaktör. Från allra första början var församlingens tidigare rabbin Elieser Berlinger påtänkt att presidera vid både gudstjänst och minneshögtid, den senare vid Holocaustmonumentet på gamla judiska begravningsplatsen. Berlinger – dåmera överrabbin i Nederländerna – inkom i slutet av augusti med ett förslag till uppläggning av högtidsgudstjänsten. Det förslaget kunde föreståndarna i Malmö inte helt godkänna. Det lät de meddela Berlinger, som sedan i mitten av oktober skrev att han skulle följa församlingens

förslag.

Själva jubileumsfirandet förlöpte sedan enligt programmet. Beträffande vilka gäster som svarade på församlingens inbjudan kan kort sägas att "alla" var där med sådana som landshövdingen i Malmöhus län Gösta Netzen, ett antal svenska biskopar, ännu fler rabbiner från Sverige och de nordiska länderna, Israels ambasadör i Sverige samt representanter från såväl HIAS som UNRRA och JOINT. Församlingen kunde med det antrända marschen till nästa jubileum år 2021. Paren­tetiskt kan nämnas att ingen av Malmötidningarna *Arbetet*, *Skånska Dagbladet* eller *Sydsvenska Dagbladet* brydde sig om att skriva om jubileet.

Religion och tradition

Frågan om relationen mellan religion och tradition liknar den man brukar ställa om hönan och ägget: Vem kom först? Den som är osäker på svaret ska nog satsa på att religionen och olika religiösa bruk kom först, men ibland kan det förmodligen vara på det viset att man lev­it i och med en viss tradition utan att vara medveten om att den har en religiös bakgrund.

Att det kristna julfirandet har en religiös bakgrund i Jesu födelse är kanske inte allom bekant. Blir man varse det på ett eller annat sätt kan det göra att man börjar fira tiden kring jul med ett annat innehåll. Bruket att hålla kosher kan man som jude hamna i av traditionella skäl – *så har min familj alltid gjort* – för att först senare förstå dess religiösa mening.

Just kosher är ett bra exempel på det i Malmöförsamlingen. När det gällde bruket av köket i församlingshuset hade rabbinen och ett antal medlemmar av fullmäktige mycket olika uppfattningar. Rabbinen tyckte inte att församlingshu­sets kök fyllde kraven på *kashrut* (tillagningsregler för kosher) och ansåg att det behövde byggas om. Rabbinen gick ett steg längre och önskade att en *mashgiach* (rituell kontrollant) skulle anställas av församlingen för att ha koll på hur köket användes. Att det stämde dåligt med församlingens ekonomi var en sak, en annan var att en majoritet i fullmäktige inte var kosher på det sätt rabbinen (och med honom en religiös praxis) skulle vilja se. Tradition mot religion således. Det ledde ett steg vidare: Vem skulle bestämma i religiösa frågor i församlingen: rabbinen eller fullmäktige? Rabbinen vann den här gången, men fanns det inga pengar att omsätta det religiösa bruket i handling, så fick det så vackert vänta.

Den som vill skulle vid den här tiden – mitten av 1960-talet – kunna skönja en brytpunkt, ett paradigmskifte med ett modernt begrepp, i Malmöförsamlingens judiska praxis. Den hade sin vardagsverklighet i vad som sades på församlingsstäm­man 1955: *Herr Benjamin framhöll att synagogan stod mest tom nu. För en minjan*

måste vi betala folk att komma hit. 1959 hördes i följande påstående i samband med valet av föreståndare i församlingen: *Herr Mannheimer uttalade att som alla visste var synagogan och det religiösa livet i församlingen inte på det högsta planet.* För att göra något åt det gällde det därför att på olika sätt modernisera församlingen, att närma religionen till församlingsmedlemmarna. Några exempel: Skulle musik tillåtas i synagogan i samband med en *bar mitzva*-fest en lördag? Skulle dans och musik tillåtas under *Omer*-tiden (en tid då våren hälsas)? Skulle dottern till en jude vars hustru inte var judinna få bli medlem i församlingen? Skulle man och kvinna i ett blandäktenskap få begravas tillsammans på den judiska begravningsplatsen?

Redan frågorna visar att en ny tid fanns inom räckhåll för judiska församlingen i Malmö.

Källor och litteratur

Källor

Malmö stadsarkiv

Mosaiska/Judiska församlingen i Malmö. Protokoll och korrespondens.

Litteratur

Dahl, Izabela A., *Anschluss und Zugehörigkeit – Polnische jüdische Zwangsmigration in Schweden nach dem Zweiten Weltkrieg.* Berlin, 2013.

Dissenterlagskommittén, *Betänkande med förslag till religionsfrihetslag m.m.* SOU 1949:20. Stockholm, 1949.

Grinzevicz Jacobsson, Anna, *Flykten till Marstrand.* Göteborg, 2020.

Zaremba, Maciej, *Huset med de två tornen.* Stockholm, 2018.

Gustaf Fröding i Malmö

AV ANETTE SARNÄS

*Fig. 1. Gustaf Fröding
från tidigt 1890-tal.
– Foto: Anna Ollson.
Värmlands museum
813-2930.*

Fredagen den 25 juli 1890 gör konstapeln nr 47 Anderberg ett ingripande på Stortorget. Klockan är runt nio denna sommarkväll när han utanför Hotell Kramer får syn på en berusad mansperson som vinglar hit och dit. Anderberg pratar med mannen som är kraftigt berusad av starka drycker, undrar vem han är och var han bor. Mannen lyckas då med viss svårighet förklara att han inte har någon bostad och inte heller några pengar till sitt uppehälle. När Anderberg vill anhålla honom och ta med honom till vaktkontoret för att han där ska få sova ruset av sig, går han gärna med på det. De kommer till 1:a vaktområdet kontor omkring kvart över nio.

Den som har vakten på kontoret är biträdande överkonstapeln Ola Brunkvist. Han är vid den här tiden 37 år gammal och har varit polis i nio år. När Anderberg kommer in med den berusade antecknar Brunkvist händelsen i vaktdistriktets kladd. Den arresterande konstapeln, Nils Andersson Anderberg, är vid tillfället 34 år gammal, f.d. korpral och polis sedan nio år tillbaka.

1889 hade distriktspolisen indelats i tre vaktdistrikt. Vaktdistrikt I omfattade staden inom broarna med fängelse- och hamnområdena. Vaktkontoret låg i rådhusets källare. Distriktskommisariern var chef för distriktet som hade tre överkonstaplar och 24 konstaplar. En av konstaplarnas vanligaste sysselsättningar var att ta med sig *av starka drycker berusade* personer till vaktkontoret för tillnyktring. Arrestkorridoren i rådhuset hukade under byggnadens gamla runda valv.

Nästa dag när mannen i cellen nyktrat till, berättar han att han är litteratören Gustaf Fröding, född den 22 augusti 1860 och hemmahörande i Karlstad i Värmland, att han är härstädes utan bostad och för tillfället utan medel till sitt uppehälle.

Fröding var vid den här tiden inte i bästa form. Han hade varit i Görlitz i Tyskland i nästan ett år och behandlats på en nervkuranstalt. Han hade där kunnat avsluta sin debutdiktsamling *Guitarr och dragharmonika*, som han skickat in till Bonniers förlag i Stockholm. När Fröding lämnat kuranstalten i Görlitz mötte han

Fig. 2. Frimurarkällaren på Stortorget. Bild troligen från 1880-talet. – Foto: C.V.Roikjer/MSA bildsamling/bild nr 17045.

sin syster Cecilia i Dresden. Men han drabbades igen av oro och depression och försvann spårlöst in i Dresdens undre värld. Efter en dryg vecka återkom han till Görlitz igen men reste slutligen därifrån den 21 juli 1890. Efter några dagar dök han upp i Malmö, i miserabelt skick, förmodligen med färjan från Köpenhamn. Han tog in på Frimurarkällaren vid Stortorget och skrev därifrån ett brev till sin kusin Carl Agardh, då löjtnant vid Kronprinsens husarregemente sedan 1882. Agardh och hustrun Sigrid (och pigan Alma) bodde vid den här tiden på Norregatan. Agardh var son till Frödings morbror.

Min bästa kusin!

Du har kanske hört om min sjukdom - svår alkoholism. Jag kommer nu från Tyskland och har druckit upp alla mina pengar. Jag vill därför be dig låna mig 100 kronor – jag skall betala dig inom en månad. Min adress är Stortorget 7 (sju).

Gustaf Fröding

Du kanske ville besöka mig för släktskaps skull, men jag ville helst slippa ett sådant besök, emedan jag är föga presentabel.

D.S.

Några pengar kom inte till honom på hotellet, och därför verkar de ha avhyst honom. Det var således anledningen till att konstapel Anderberg hittade honom raglande på Stortorget och en natt i buren följde. På morgonen, fortfarande kvar på vaktkontoret, skrev Fröding nu ännu ett brev till sin kusin Agardh. Det var verkligen ett rop på hjälp:

... jag måste ännu en gång upprepa min begäran att få låna 100 kronor. ... I min förtviflade ställning var jag nödsakad att öfverlemna mig sjelf till polisen och har tillbragt natten på vaktkontoret. Som du ser är jag i högsta nöd och måste verkligen göra anspråk på din hjälpsamhet ... Om du finner tillfälle att bistå mig, så måste jag be dig adressera brefvet till Poliskontoret.

Kusinen hörsammade nödroppet, men inte med pengar. Istället verkar han ha ordnat så att Fröding kunde få vård. På eftermiddagen samma dag, den 26 juli 1890, togs Fröding in på Allmänna sjukhuset med diagnosen *Alcoholism Chron.* Den som garanterade betalningen för sjukhusvistelsen var just Frödings kusin, Carl Arvid Agardh.

Sjukhuset låg vid den här tiden på Slottsgatan. Det hade öppnat 1857 och var nu både ganska slitet och ofta fullbelagt. Chefläkaren Bergstrand hade sedan många år försökt förmå sjukhusdirektionen att bygga ett nytt sjukhus. Men det skulle dröja sju år till.

Senare skrev Fröding brev till kusinen och tackade:

Tack för det goda handtag du gifvit mig i min bedröfliga situation. 'Blod är tjockare än vatten' sade gamla menniskor förr i verlden och jag tror det ligger viss sanning i det. ... Lebe wohl! wünscht ergebenst Gustaf Fröding.

Agardh betalade 3 kr om dagen för Frödings sängplats. Förmodligen var det i ett ensamrum (annars var den normala legosängsavgiften 75 öre). Under 39 dagar behandlades han med *stryknininjektioner*, *chloral*, som det står i patientrullan. Chloral var den tidens populära sömnmedel. Den behandlande läkaren var sjukhusets lasarettsläkare, Anders Bergstrand. Liksom Fröding var han värmlänning och det är möjligt att de två fann varandra även på andra plan. Bergstrand hade blivit lasarettsläkare vid sjukhuset redan 1879. Han hade stor fallenhet för vetenskaplig verksamhet, stor intellektuell rörlighet och påtaglig journalistisk färdighet. Hans penna har efterlämnat ett stort antal artiklar, föredrag och skrivelser. Han var också intresserad av hypnotism och hypnotisk behandling. Förutom flitigt medicinskt författarskap skrev han reseskildringar och uppsatser i dagspressen om skilda aktuella ämnen. Fröding å sin sida var före sitt insjuknande skribent på en tidning i Karlstad.

Fig. 3. Löjtnant och senare ryttmästare Carl Arvid Agardh, Gustaf Frödings kusin. – Foto: J. Petersen & Co. Malmö Museer / PA 1507.

Fig. 4. Anders Bergstrand, lasarettsläkare på Allmänna sjukhuset i Malmö 1879–1898. – Källa: Bild ur Malmö Allmänna sjukhus 100 år av Otto Gröné.

Så under en vecka i juli, hela augusti och ett par dagar in i september var rummet på sjukhuset Frödings hem. Kanske vågar man gissa att han hade ett rum med utsikt över Kungsparken. Varje dag fick Fröding en dos stryknin, som hade *en underbar verkan på mig – med undantag af en viss nedstämning och slapphet känner jag mig nästan frisk – äter, sofver och blir fet*. Under denna tid skrev han åtminstone en dikt, den långa *Parken*. Det är inte omöjligt att den åtminstone till viss del handlar om just Kungsparken.

I ett brev den 12 augusti skrev Fröding från sjukhuset:

Jag kladdar och skrifver fortfarande och umgås med allehanda planer att starta på offentlighetens kapplöpningsbana. En besynnerlig hypokondrisk komedi är för närvarande i mina tankar. ... Mina tidningsplaner får jag väl uppskjuta på obestämd tid.

Fröding hade en brevväxling med Albert Bonnier om manuskriptet han skickat. Bland annat skriver han att om Bonnier inte vill befatta sig med hans verser, ber han honom returnera dem till honom på sjukhuset i Malmö, där han befann sig på grund av ett *öfvergående illabefinnande*. Han frågar också om Bonnier kunde ge honom något översättningsarbete, till exempel på franska, tyska och engelska. *Jag är nämligen i starkt behof af en lindrigare sysselsättning och den pekuniära sidan af saken har också för mig en viss betydelse, sedan jag på min helse offrat icke så litet*. Så man får nog tänka sig Fröding på sitt rum på sjukhuset, där han skriver brev till vänner, bekanta och sin förläggare. Mellan varven läser han och gör utkast, anteckningar och noteringar till verser, skådespel och andra litterära alster. Han verkar ha varit full av idéer.

Efter några dagar fick Fröding svar från Bonnier, som inte verkar ha varit direkt positiv till manuskriptet. Han ville dessutom skjuta på publiceringen till våren 1891 på grund av tryckeriets ombyggnad. Fröding bad nu Bonnier att skicka manuskriptet till honom, till Malmö, Allmänna sjukhuset. Han bad honom också att *med något sorts kors, eller annat tecken ville brännmärka de stycken som väckt Edert synnerliga missnöje, på det att jag må bannlysa dem ur den förbättrade samlingen*.

Den 23 eller 24 augusti anlände manuskriptet till Fröding på hans rum på Allmänna sjukhuset. Han skrev då till Bonnier och tackade för hans påpekanden. Fröding höll också med om att de stycken Bonnier menade borde utgå var de som han själv haft sina tvivel om. Problemet, tyckte diktaren, var att om dessa verser ströks skulle boken bli för tunn. Därför ville han lägga till saker han skrivit efter det att han skickat manuskriptet den 8 juli. Det kan kanske betyda att någon dikt som kom att ingå i *Guitarr och dragharmonika* skrivits i Malmö. Fröding skrev också: *Jag hade annars för en tid ämnat lägga versmakeriet åsido, emedan jag är sysselsatt med andra literära planer. Det är ju föga värdt att skrifva poesiböcker, när ingen läser dem*.

Fig. 5. Vykort på Kungsparken från 1912. – Foto: Okänd fotograf. MSA / Åke Jörlebyggs samling 20480.

Kungsparken hade öppnats 1872 (under namnet Slottsparken). Restaurangen i schweizerstil invigdes 1881 av kung Oscar II, varpå parkens namn blev Kung Oscars park, eller Kungsparken i dagligt tal. Kungsparkens hjärta är den praktfulla gjutjärnsfontänen som uppfördes mitt i parken 1882. Strax intill anlades Grottan. Den är mycket typisk för den romantiska parkstil som parken representerar. Längs Slottsgatan och vägen mot Malmöhus fanns ett staket, som i nordost och sydost hade bevakade ingångar. De andra sidorna gränsade till kanalen. Från början var parken öppen från klockan 6 på morgonen till klockan 10 på kvällen. Små barn hade inte tillträde till parken, *såframt de icke af äldre person åtföljas*. Förutom fontänen och grottan fanns vid den här tiden en skulptur, ”Diana i badet”, också i parken. Annars var parkens stora behållning de många olika arterna av träd och

andra växter. Som nöje fanns även musikpaviljongen. År 1885 anmälde emellertid doktor Bergstrand till sjukhusdirektionen att han fann musiken och bullret under sommaren i Kungsparken verka skadligt på patienterna.

Men Fröding verkar inte ha störts. Istället skrev han dikten *Parken* med 48 strofer. Den publicerades dock inte förrän 1911. Han skickade den till Svenska Akademien som hade utlyst en litterär pristävling. Att dikten kanske inte var något mästerverk insåg skalden väl, men han tänkte sig att Akademien skulle imponeras av dess längd. Något pris fick han emellertid inte, däremot ett hedersnämmande. Några strofer som troligen beskriver Kungsparken får avsluta:

”Min slottsfasad står ljus i aftonsolen,
det plaskar sakta i fontänens vatten
och hyacinten, rosen och violen
till mötes dofta mig ifrån rabatten.

Tulpanen flammar och magnolian blommar
bland hundra tropiskt ättestolta fränder
och hvilken färgprakt! hvilka rikedomar!
och hvilken symfoni af doft från alla länder!

...

Det är dock härligt, är dock mäktigt skönt
– de tusen stammarna, som bära taket,
och dessa massorna af lummigt grönt,
som täckt och höljt det väldiga gemaket!

Det är ett mörkgrönt sakta vindrördt haf,
som i sin svala famn ett tempel fångar
och lagt sig lent om fris och arkitraf
och öfversvämmat vida pelargångar.

...

Igenom löfven spridda strålar bryta
och kasta glimtar på den tysta dammen
och öfver vattnets näckrosprydda yta
akasier och askar luta stammen.

Och öfver dunklet simma hvita svanor,
från hvarje linje strömmar den förtrollning,
som är ett arf ifrån förnäma anor,
som left sitt lif af makt och ädel hållning.”

Noter

- ¹ Polisvaktdistrikt I.
- ² Han blev ryttmästare 1892.
- ³ Gustaf Frödings brev I, sid. 201.
- ⁴ Gustaf Frödings brev I, sid. 202.
- ⁵ Gustaf Frödings brev I, sid. 210.
- ⁶ Han fick avsked 1896 efter en konflikt med sjukhusdirektionen. Då hade han i många år argumenterat för att ett nytt sjukhus behövdes. Det invigdes det följande året.
- ⁷ Gustaf Frödings brev I, sid 203.

Källor och litteratur

Otryckta källor:

Malmö Stadsarkiv.

Poliskammaren i Malmö. Tjänsterullor D2A.

Polisvaktdistrikt I i Malmö. Kladdar/Dagjournaler AI:12.

Malmö sjukvårdsstyrelse/Allmänna sjukhuset. Styrelsens/Direktionens protokoll med bilagor A1A:4; Patientrullor för Allmänna sjukhuset D1A:2; Sjukjournaler över lasarettets patienter D3A:29; Specialbokföring över patientavgifter, Dagböcker G3A:1.

Litteratur:

Fröding, Gustaf, *Gustaf Frödings brev 1: 1877–1891*. Utgiven av Germund Michanek och Ingvald Rosenblad. Stockholm, 1981.

Gröné, Otto, *Malmö Allmänna sjukhus 100 år – drag ur sjukhusvården i Malmö fordom och nu*. Malmö, 1957.

I säkert förvar

– en tullkista från 1600-talet

AV NINA WIKLUND

I kungsvåningen på Malmöhus slott står en kassakista från 1600-talet skänkt till museet av Malmö Hamnförvaltning år 1902. Kistan minner om en tid då bägge sidor om Öresund var danskt. Den har en gång använts som tullkista för förvaring av bl.a. Öresundstullen; en av den danska kronans största inkomstkällor under 1600-talet.

Kistan som förvaringsmöbel

Under medeltiden var kistan den vanligaste förvaringsmöbeln. Den spelade en viktig roll för förvaring av kläder, husgeråd och värdeföremål men i modern tid har kistan nästan helt förlorat sin betydelse till förmån för lådor och skåp.

I många kyrkor finns dessa gamla förvaringskistor ännu kvar att beskåda på sin ursprungliga plats. Kraftigt järnbeslagna kistor av ek ofta försedda med tre eller flera lås en gång använda för förvaring av kyrkans mynt, räkenskapsböcker och dess liturgiska skrifter. I de järnbandade kyrkokistorna är beslagens uppgift främst att skydda det dyrbara innehållet mot åverkan.

Järnbandade kistor användes också som resekistor och kassaskrin. Det bruk som levde kvar längst är möbelformens användning som kassakista.

Fig. 1. En fältherre omgiven av kanoner, kistor och tunnor med krut och kuler samt en kasakista. Handkolorerad teckning ur Christian 3:s Krigs Memorial, en pergamenthandskrift och en handbok i krigskonst. – Källa: Det Kongelige Bibliotek. Gl. kgl. Saml. 1855.

Tullkistan från Malmö

Tullkistan från Malmö är daterad 1645 och försedd med både den danske kung Christian IV:s 1588–1648 och den skånske krigskommissarien Tage Thotts monogram. På lockets ovansida finns två myntinkast i vilka kommissarietullen respektive kungens tull skulle läggas men den mellanvägg som en gång delade kistans inre i två fack finns inte kvar.

Kistan är av ek och försedd med järnbeslag som bär spår av röd färg. Beslagens uppgift är dels att vara gångjärn dels att förstärka kistans konstruktion i botten och hörn för att skydda dess innehåll mot åverkan.

Kassakistan hade en gång tre fasta och invändiga lås så kallade överfallslås vilka vart och ett låstes med en vridnyckel via de tre utvändiga nyckelhålen. Idag finns endast ett inre lås bevarat.

Kistans låsanordning kompletterades med tre haspar av järn fästa med gångjärn i lockets band. I den andra änden av varje hasp finns hål för den märkla som är fastgjord i kistan. Kistan låstes dessutom med tre hänaglås vars bygel trädde igenom var och en av de tre märklorna. Två av från början tre haspar är intakta. Inget av de tre hänaglås som en gång skyddade kistans innehåll finns kvar. Kistan är dessutom försedd med två bärhandtag av järn.

Fig. 2. Tullkista, 1600-tal. Gåva till Malmö Museum från Hamndirektionen i Malmö 1902. Höjd 69,5 cm, längd 172 cm, bredd 56,5 cm. (Inventarienummer MM 2449) – Foto: Matso Pamucina!© Malmö Museer.

På den vänstra delen av kistans långsida syns Christian den IV:s krönta namnchiffer målat tillsammans med begynnelsebokstäverna till hans latinska valspråk *R F P, Regina Firmat Pietas*, vilket betyder *Fromhet Stärker Rikena*.

I nästa fält på kistans långsida finns bokstäverna H T T O, som står för Herr Tage Ottesen Thott till Eriksholm, den danske kungens och centralmaktens representant i området och tillika länsherre i Malmöhus län under åren 1632 till 1651. I det sista fältet på kistan läser vi Anno 1645.

Fig. 3 och 4. Detaljer av Tullkistan. – Foto: Matso Pamucina/© Malmö Museer.

Kung i Skåneland – länsman på Malmöhus slott

Tage Ottesen Thott 1586–1658 herre till Eriksholms slott i Skåne, riksråd och länsherre i Malmöhus län 1632–1651, var en nyckelfigur i dansk politik efter 1625. Detta år utnämndes han tillsammans med det skånska riksrådet Anders Bille till en av landets två krigskommissarier och fick på så sätt kontroll över landets militärbudget. Härefter uppbars delar av den danska tullen inte längre av räntekammaren utan den administrerades istället av de två skånska krigskommissarierna.

Under 1600-talet bedrev Malmös invånare en omfattande handel med utlandet något som genererade betydande tullintäkter vilka i normala fall tillföll staten. Dessa intäkter skulle efter år 1645 i stället användas för att förstärka Malmö stads befästningar. Beslutet får ses i ljuset av ett par års eskalerande stridigheter mellan Sverige och Danmark vilka slutade med att den danske kung Christian IV fick avstå både Jämtland och Härjedalen till Sverige samt att svenska skepp som seglade genom Öresund befriades från tull i samband med freden vid Brömsebro. Kanske har tullkistans datering ”Anno 1645” ett direkt samband med den nya ordningen? År 1645 när Herr Tage Thott på Eriksholms slott i Skåne var länsman i Malmöhus län vajade Dannebrogen över länsmanens residens på Malmöhus slott. Som Danmarks störste godsägare ägde Tage Thott åtta slott och herrgårdar alla i den östra delen av Danmark vilket renderade honom epitetet ”kung i Skåneland”.

Nya bestämmelser

Den 12 januari 1632 samma år som Tage Thott tillträdde sitt ämbete som länsman i Malmöhus län utfärdade Christian den IV en ny tullordonans, en kunglig förordning, ett nytt centralt regelverk för bokföring och redovisning av uppbörden. Bakgrunden till den nya lagtexten var att intäkter från tullar och acciser inte flöt in till statens kassa i den mängd man önskade.

I den kungliga förordningen fastställdes att det skulle finnas en tulltjänsteman och en tullskrivare vid varje större tullställe i det danska riket samt att tulltjänstemannen och tullskrivaren skulle tillsättas av ståthållaren i Köpenhamn.

De två tulltjänstemännen skulle var och en för sig föra var sin nummerad räkenskapsbok som inte fick omnämnas eller visas för någon och som skulle förseglas av respektive läns länsman.

Tullen ”kastas ned” i kistan

Den danska lagtexten berättar i flera paragrafer om tullställets tullkista dess användning och utseende. Christian IV:s tullrulla är mycket detaljerad. Här fastslås att tullavgiften skulle ”kastas ned” i tullkistan i direkt anslutning till att avgiften hade beräknats och att betalningen av tullavgiften ägde rum i närvaro av tullställets två tullofficerare tillsammans med den skeppare som skulle erlägga tullavgiften. Tullavgiften skulle därtill betalas i den myntsort den hade uppburits i.

Överst på tullkistan skulle enligt förordningen finnas två inkast och inuti kistan skulle det finnas två separata utrymmen. I det ena hålet kastades kommissariernas tull och i det andra den tullavgift som tillföll danska kronan, Sankt Anna och båtsmännens bodars tull.

Benämningen båtsmännens bodar innefattar troligen ett historiskt radhusdistrikt i Köpenhamn senare benämnt Nyboder, bostäder för flottans manskap som Christian IV började bygga för att tillgodose ett behov av bostäder för personalen och deras familjer i den snabbt växande kungliga flottan.

Sankt Annatolden som infördes 1627 var en skeppstull avsedd att finansiera uppförandet av Köpenhamns fästningar vid Sankt Annæ Bro som levde vidare fram till det danska enväldets införande 1660. Den inbringade betydande belopp och var vissa år bortarrederad.

Eftersom Christian IV:s namnchiffer finns målat i anslutning till det vänstra myntinkastet på malmötullkistan och länsherren och krigskommissarien Otto Thotts namnchiffer finns vid det högra myntinkastet får man förmoda att det var i dessa respektive myntinkast som de olika tullandelarna hörde hemma.

Tre lås och tre nycklar

En annan nyhet i 1632 års tullordonnans var att länsmanen och tullofficerarna skulle vara närvarande när tullkistorna öppnades. Enligt tullbestämmelserna öppnades tullkistorna två gånger varje år, den första maj och den elfte november. Vid dessa tillfällen skulle pengarna i kistans två fack räknas samman och summorna stämmas av med uppgifterna i de båda tullofficerarnas tullräkenskapsböcker. Mot kvitto till tullmännen tog länsmanen sedan hand om de influtna tullmedlen för leverans till räntekammaren respektive till de två krigskommissarierna. Om kungens länsman var förhindrad att närvara på grund av andra plikter gav bestämmelserna möjlighet att utfärda en fullmakt till en ersättare.

För att säkerställa att kistorna endast kunde öppnas i länsmanens närvaro fastslog den nya tull-ordonnansen vidare att tullkistorna på landets tullställen skulle förses med tre lås. Tulltjänstemannen skulle ha nyckel till ett lås, länsmanen till det andra och tullskrivaren till det tredje. Att olovligen öppna en kista resulterade i stränga straff.

Två dagar om året

De två dagar om året som kistan fick öppnas fastslogs i lagtexten till den första maj och den elfte november. Dessa datum sammanfaller med praxis för annan bokföring och hantering av skatter. Om man tittar i gamla jordeböcker från 1500- och 1600-talen ser man att räkenskapsåret inleddes vid Philippi Jacobi dag som inföll den första maj. Dagen hade fått sitt namn efter apostlarna Jakob och Philip. I många skattelängder inleddes texten med frasen *från Philippi Jacobi dag år XXXX till Philippi Jacobi dag år XXXX*. Den trettionde april markerade på detta sätt slutet på räkenskapsåret och den första maj markerade början på ett nytt. Man får anta att april och maj var en period under året när länsmanen på Malmöhus slott hade mycket att göra. Skatten skulle samlas in och skatteunderlaget för det nya året förberedas. I Sverige firades Philippi och Jacobi dag med gudstjänst till åminnelse av Jesu bägge apostlar ända fram till år 1772. Dagen sammanfaller än idag med den tid på året när deklarationerna ska vara inlämnade.

Martindagen eller Mårten Gås den elfte november som sammanfaller med den andra dagen på året när tullkistan öppnades var av tradition den dag då tiondet inkrävdes. Det var också den dag eller den tid på året som många byar i Skåne och Danmark bytte älderman och hade ett så kallat äldermansgille.

Det har säkert varit en högtidlig ceremoni under de dagar när tullkistorna öppnades och pengarna transporterades bort med länsherren i spetsen eskorterad av ett följe med soldater.

Två roller – krigskommissarien och kronan

Tullväsendet i Danmark sorterade på 1600-talet under länet och länsherren vilket utgjorde den högsta myndigheten näst efter kronan. Det fanns ett antal län och länsherrar i det danska riket och i varje län fanns ett flertal tullställen.

Länsman Tage Thott var tillsammans med länsherren i Landskrona län en av de två krigskommissarier som administrerade krigsbudgeten. Under 1628 var han med och organiserade det generalkrigskommissariat som fråntog kungen dispositionsrätten över skatterna. Detta år utnämndes en generalkrigssoldkommissarie som hade ansvar för uppbörden av en särskild krigsskatt. Länsmän, tullare och accismästare fick nu order att sända de uppburna medlen till krigskommissariens högkvarter i Malmö istället för till räntekammaren.

I rollen som en av de två krigskommissarierna med ansvar för krigsbudgeten har Tage Thott alltså tagit emot och administrerat den kommissarietull som beskrivs i tullordonnansen och som redovisades och skickades in till krigskommissarierna via länsherrar från landets alla län.

Vad gäller de olika tullar och acciser som erlades i tullboden i Malmö har läns-herre Tage Thott som länsman på slottet Malmöhus i Malmöhus län dessutom varit den som enligt Christian IV:s tullordonnans levererade in de delar av intäkterna i tullkistan som utgjordes av den tullavgift som tillföll danska kronan, Sankt Anna och båtsmännens bodar till räntekammaren.

Flera tullkistor

Alla tullställen i riket Danmark-Norge lydde från 1632 under Christian IV:s nya tullordonans. Vad gäller den beskrivna tullkistan på Malmö Museer var den antagligen inte unik i sin samtid. Christian den IV:s utrikespolitik hans flottberedskap och krig krävde mycket pengar vid sidan av den kostsamma hovstaten och förvaltningen. Tullen blev i detta sammanhang en av de inkomstkällor som kom att utnyttjas systematiskt för kronans utgifter.

Vid Drammens Museum i Norge återfinns en snarlik tullkista av ek från 1600-talet som den i Malmö men utan kungligt namnchiffer och med tre myntinkast i locket istället för två. Drammenkistan låstes liksom malmökistan med tre separata lås. Det enda som är känt i övrigt om denna kista vilken inkom till Drammens museum 1911 är att den överlämnades av Drammens tullkammare.

Under 1600-talet utgjorde Drammen en knutpunkt för bl.a. handel med timmer. Tullboden i Drammen hade stor betydelse för upptagning inte bara av utrikes tullar utan även för upptagningen av acciser d.v.s. inrikes tullavgifter. Detta kan möjligen förklara varför kistan från Drammen hade tre myntinkast i locket istället

för de två som beskrivs i tullordonnansen, där det tredje sannolikt har använts för de inrikes tullavgifterna. Det var helt enkelt praktiskt att hålla de olika beloppen åtskilda.

Ytterligare en tullkista från samma tid är känd. Den står idag på Akershus slott i Norge, en del av Forsvarsmuseet. Kistan har en gång använts vid Drøbaks tullbod belägen på östra sidan av Drøbaksundet vid Oslofjorden. Den är liksom de andra två kistorna tillverkad av ek och i likhet med malmökistan med två myntkast i locket. Drøbakkistan har tre fasta och invändiga lås, samtliga bevarade och hade när den kom till Akershus slott genom en testamentarisk gåva år 1976 fortfarande sina tre hänglås i behåll. Christian IV:s namnchiffer är inristat i träet på lockets vänstra sida i likhet med malmökistan som har Christian IV:s namnchiffer målat i anslutning till det vänstra myntinkastet. På lockets högra sida finns ett enkelt bomärke ristat. Detta kan jämföras med krigskommissarien Otto Thotts namnchiffer vid det högra myntinkastet på malmökistan.

Dessa tre kistor är så lika till storlek och utseende att tanken på en standardisering ligger nära till hands. Det finns dock inga uppgifter om hur många tullkistor av denna typ som en gång har funnits i kung Christians rike.

Fig. 5. Tullkista, 1600-tal. Använd vid Drammens tullbod i Norge. Gåva till Drammens Museum 1911. Höjd 70 cm, längd 128,5 cm, bredd 56,5 cm. – Foto: © Drammens Museum.

Fig. 6 och 7. Tullkista, 1600-tal. Använd vid Drøbaks tullbod i Norge. Testamentarisk gåva 1976 till Forsvarsmuseet i Norge, med placering i Akershus slotts föremålsamling. Höjd 70 cm, längd 131 cm, bredd 57 cm. Kistan har Christian IV:s namnchiffer inskuret på det brutna locket. – Foto: Anette Reiersen/© Akershus slott.

Trohetsförklaring till svenska kronan

I enlighet med Roskildefredens bestämmelser övertog den svenska kronan tulluppbörden i Skåne den 1 maj 1658. Redan i mitten av september 1658 hade sju tullmän i Malmö undertecknat sina trohetsförklaringar till den svenska kungen. I samband med att Skåne och därmed Malmö blev svenskt inrättades en ny tullkammare i Malmö 1660.

Hamndirektionen i Malmö

Det har inte påträffats några uppteckningar som rör den gamla kassakistan bland tullkammarens äldre bevarade handlingar men malmötullkistan omnämns i hamndirektionens protokoll från den 4 mars 1902. Här kan man läsa att styrelsen för Malmö museum hade fått uppgift om att hamninrättningen hade deponerat en kassakista på Kulturhistoriska museet i Lund *hvilken numera borde ega sin plats i stadens museum, särdeles som den genom sin ålder, idet den vore märkt med Kristian IV:s namnchiffer, hade ett för staden ej ringa historiskt värde*. Museets styrelse ingav med anledning av denna ståndpunkt en skrivelse till Hamndirektionen med en förfrågan till Hamndirektionen om att överlämna kassakistan till Malmö museum. Ur protokollet framgår att kistan hade deponerats på Kulturen i Lund redan den 7 augusti 1892 samt att Kulturhistoriska museet i Lund inte alls betraktade kistan som en deposition utan som en gåva. Med anledning av det senare, uppvisade hamnkassören i Malmö ett kvitto för Hamndirektionens styrelse underskrivet av föreståndaren för Kulturhistoriska museet i Lund med texten:

Lund d. 7 Aug. 1892. Af Malmö Hamndirektion har Kulturhistoriska museet i Lund som deposition (författarens understrykning) mottagit en gammal jernbeslagen kassakista med årtal 1645 samt Kristian IV:s krönta namnchiffer, hvilket härmed tacksamt erkännes. Lund som ofvan. G. J:son Karlin / Museets föreståndare.

Sedan kvittot uttraderat alla tveksamheter kring på vilka premisser kistan hade överlämnats till Kulturen i Lund hemställde Malmö Museums styrelse att hamndirektionen skulle hämta kassakistan i Lund för placering på stadens museum. Härefter och fram till idag har tullkistan haft sin plats i en av salarna i de kvarvarande delarna av slottet Malmöhus.

Källor och litteratur

Arkiv

Drammens Museum, verksamhetsarkiv
Hamndirektionens arkiv, A1A:51, Malmö stadsarkiv
Malmö Museer, verksamhetsarkiv

Bilder

Drammens Museum, Norge (DM)
Försvarets museer, Norge/Akershus slott (AS)
Malmö Museer, Fotoenheten (MM)
Det Kongelige Bibliotek, København

Internet

Föremålsdatabas, Carlotta, Malmö Museer
Föremålsdatabas, Norsk Folkemuseum/DigitaltMuseum

Tryckta källor

Christian den Fjerdes Ordinans om Toldens Oppebørsel af 12 januar 1632. Originaltryk i faksimile: Transskriberet fra fraktur til antikva og omskrevet til nyere dansk av Kaj Nielsen, Notex Offset a.s., Søborg, 1982.

Litteratur

Bengtsson, Rickard, *Ombytta roller – om malmötullare som lurendrejare och tullförsnillare 1658–1850*, Gryps, Elbogen, Malmö Fornminnesförenings skriftserie Nr 1, 1990.
Bengtsson, Rickard, ”Lokala tullar i Öresundsstäderna” (i: *Öresunds Told – Tull i Öresund I krig och fred – på godt og ondt*, Utgivare: Told- og Skattestyrelsen og Tullverket), Midt, 2000.
Bengtsson, Rickard, ”Från danskt till svenskt tullsystem. Några studier i Skånes tullhistoria 1650–1660 ur ett Malmöperspektiv” (i: *Elbogen 2016*. Malmö Kulturhistoriska Förenings Årsskrift, Red. Rita Rohlin, Malmö, 2017).
Davidsen, Øyvind, ”Christian IV:s tollkister” (i: *Aftenposten 19 okt 1957*).
Deign, Ole, *Toldarkiver før 1969 Vejledning og nøgle til toldarkiverne i landsarkiverne*, Statens Arkiver, København, 1993.
Heiberg, Steffen, *Christian 4 - En europæisk statsmand*, Lindhardt og Ringhof forlag A/S, København, 2017.
Hvidegaard, Torben, ”Øresundtolden på Christian 4.’s tid – Sundstoldens betydning 1613–1645 for forholdet mellem Danmark, Sverige og Nederlandene” (i: *Fortid og Nutid*, september 2020).

Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, Red. John Granlund, Allhems förlag, Malmö, 1965.

Schultz, von Gösta, *Kistor*, Nordiska museet, Nordisk Rotogravyr, Stockholm, 1949.

Tomner, Lennart, "Stadens historia 1500–1658" (i: *Malmö Stads Historia del 2*, Red. Oscar Bjurling, Allhems förlag, Malmö, 1977).

En skärskådning av historiska fakta om belägringen av Malmö 1644

AV ANNA-MI WENDEL

Ibland fastnar det en detalj ur något man läser, några ord som sticker ut och skaver och de lämnar en ingen ro. Som när Agneta Horn skriver om kriget hon var med om utanför Malmö:

Men sedan kongen i Danmark kom och gjorde sitt läger emot vårt och de begynte till att spela så starkt med styckena på varannan i lägren, efter de låge så när ihop, och skuto så kulorna trilla in i tältet till oss och efter min styvmor skulle ligga i barnsäng, sände min herr far henne till Landskrona.¹

”trilla in”? – Varifrån sköt danskarna?

Det är den vuxna Agneta, född 1629 och död 1672, som i efterhand berättar om olika upplevelser och händelser hon erfarit under sitt liv. Här ovan från när hon 1644 som 15-åring följde med sin far, den svenske fältmarskalken Gustaf Horn, på härjningståg till utlandet, till Skåne. Efter att ha intagit ett antal orter på vägen ner slog fältherrens armé slutligen läger utanför Malmö, i juni månad. Hären, omkring 10 000 soldater,² med sin militära utrustning, hästar och vapen, medföljdes sedvanligt av familjer, vagnar med olika sorters redskap och förnödenheter, tälten och vad som idag skulle kallas servicepersonal. Men också allt annat som ingick i en tross på den tiden och då även det kvinnliga klientel som ansvariga brukade förneka närvaron av och som fick rida själva sist i karavanen.

Denna trögrörliga anhopning slog en halvmåne runt Danmarks viktiga andra stad där de från Hyllie till Östra Skrävlinge med huvudlägret i Västra Skrävlinge förstörde tillvaron för landsbygdens redan hårt prövade befolkning. Om dessa plågor skrev kyrkoherden Jens Jenssön Aars i Husie ett gripande brev till sin kung Fredrik III 1649. Detta bevarade brev jämte dito detaljerad bokföring i socknar och stad ger prov på förstörelse som det tog decennier för de drabbade socknarna runt

Fig. 1. Gustaf Horn, porträtterad av David Beck, nederländsk porträttmålare och hovmålare, verksam i Sverige åren 1647–1651.

Fig. 2. Del av porträtt av Agneta Horn, av David Klöcker Ehrenstrahl.
– Foto: Fig 1 och 2, [wikipedia.commons.org](https://commons.wikimedia.org/).

Malmö att kurera sig från.³ År 1677 var det förstås danskens tur att belägra den då svenska provinshålan Malmö i ett försök att återerövra Skåne, varvid Malmös omkringliggande hemman ännu en gång fick återuppleva fasorna.

Bärande anledning för Drottning Kristina, eller snarare hennes förmyndarregering,⁴ att belägra Malmö 1644, verkar ha varit att tvinga dansken till förhandlingsbordet gällande Öresundstullen. Det sistnämnda var en avgift Erik av Pommern 1429 införde för alla fartyg passerandes genom Öresund. Tullavgiften var kostsam för svenska staten som nu ville få slut på en då över 200-årig pålaga, (föga anade man att Danmark skulle lyckas med konststycket att uppbära avgiften i dryga 200 år till). Planen var att klämma in den danska huvudstaden i en rävsax med ett av Horns trupper erövrat Malmö och en annan svensk här som tänktes hotfullt avancera till strax väster om Köpenhamn. En situation Sverige tydligen trodde skulle få Danmark medgörligt angående Öresundstullens varande eller inte. Det är självklart helt möjligt det fanns andra bevekelsegrunder för de militära planerna vilka måhända genom att inte kunna ha förverkligats, har bleknat bort ur historien.

En annan av Sveriges högsta militära befälhavare, fältmarskalk Lennart Torstensson, hade i vilket fall, enligt order, lämnat Tyskland och 30-åriga kriget som

rasade där och med sina trupper, på en enligt uppgift sammanlagd styrka av 15 000 soldater,⁵ begett sig upp i Jylland. Men sen kom han inte längre. Krigssituationen mellan Sverige och Danmark 1644 kallas i Sverige för Horns krig. På motsvarande sätt benämns den i Danmark som Torstenssons krig, men vedervärdigheterna var desamma för den på Jylland belägrade befolkningen. Efter att Torstensson erövrat halvön i januari 1644 inväntade befälhavaren, enligt historien, att isen skulle lägga sig så att armén kunde marschera över till först Fyn och sen Själland. Men vintern fortsatte vara mild det året så projektet kunde aldrig realiseras. I stället anropades, först den holländska och sedan den svenska örlogsflottan för att försöka transportera hären vidare, men på grund av stridigheter och sjöslag nådde skeppen aldrig fram. Lennart Torstensson fastnade således ohjälpligt med hela sin armé och till slut, långt om länge, gav han sig ner till Tyskland igen. Vill inte säga att fiaskot väl var ett faktum, men det hjälpte till att den här krigsoperationen, en av flertalet då mellan Sverige och Danmark, inte har blivit den mest ryktbara, tror jag.⁶

Väntan blev således lång och oviss för Horns armé. (Förgäves väntade de även på bistånd från svensk flotta som på grund av ”fel” vindar fastnat på ostkusten.)⁷ Enligt Agneta Horns självbiografi hade den svenska hären anlänt till Malmös sydliga utkanter den 27 juni (andra historieskrivare har datumet den 18 juni),⁸ och de såg nu veckorna bli till månader. Utan Torstensson på plats på andra sidan sundet kunde ingenting göras som var till gagn för expeditionen. Traditionsenliga plundringar av omkringliggande gårdar på spannmål och boskap upprätthölls förstås, armé och tross behövde överleva, men annars var det kanske mest bara Olof Hansson Örnehufvud som, i samråd med fältherren, var upptagen med att se över den mer militära planeringen. Olof Hansson, som adlats Örnehufvud, ansvarade för hur marscher, beläringar och befästningar i praktiken skulle organiseras och genomföras. Hans titel var generalkvartermästare och han var rikets första chef för den inom krigsmakten sedan 1641 självständiga enheten Fortifikationen. Bland arbetsuppgifterna ingick att rita kartor⁹ och Olof Hansson Örnehufvud gjorde en sådan också över Malmö.

På belägringskartan har Örnehufvud ritat in var de olika svenska officerarna slagit sig ner med sina trupper, var förskansningar och vaktposter, ”Corde Garde”, är utplacerade i landskapet samt märkt ut en del höjder.¹⁰ Fältmarskalkens generalstab är placerad runt kyrkan i Västra Skrävlinge by med en reservpostering av två kompanier ryttare precis väster om lägret. Värt att notera är även dels ryttarvakten på 100 hästar strax norr om huvudlägret, dels en likadan längre norrut, strax söder om Hohögarna, nära nuvarande Sallerupsvägen. Dessa båda vaktposter torde ha upplösts när danska rikets kung kom. För det gjorde han till slut.

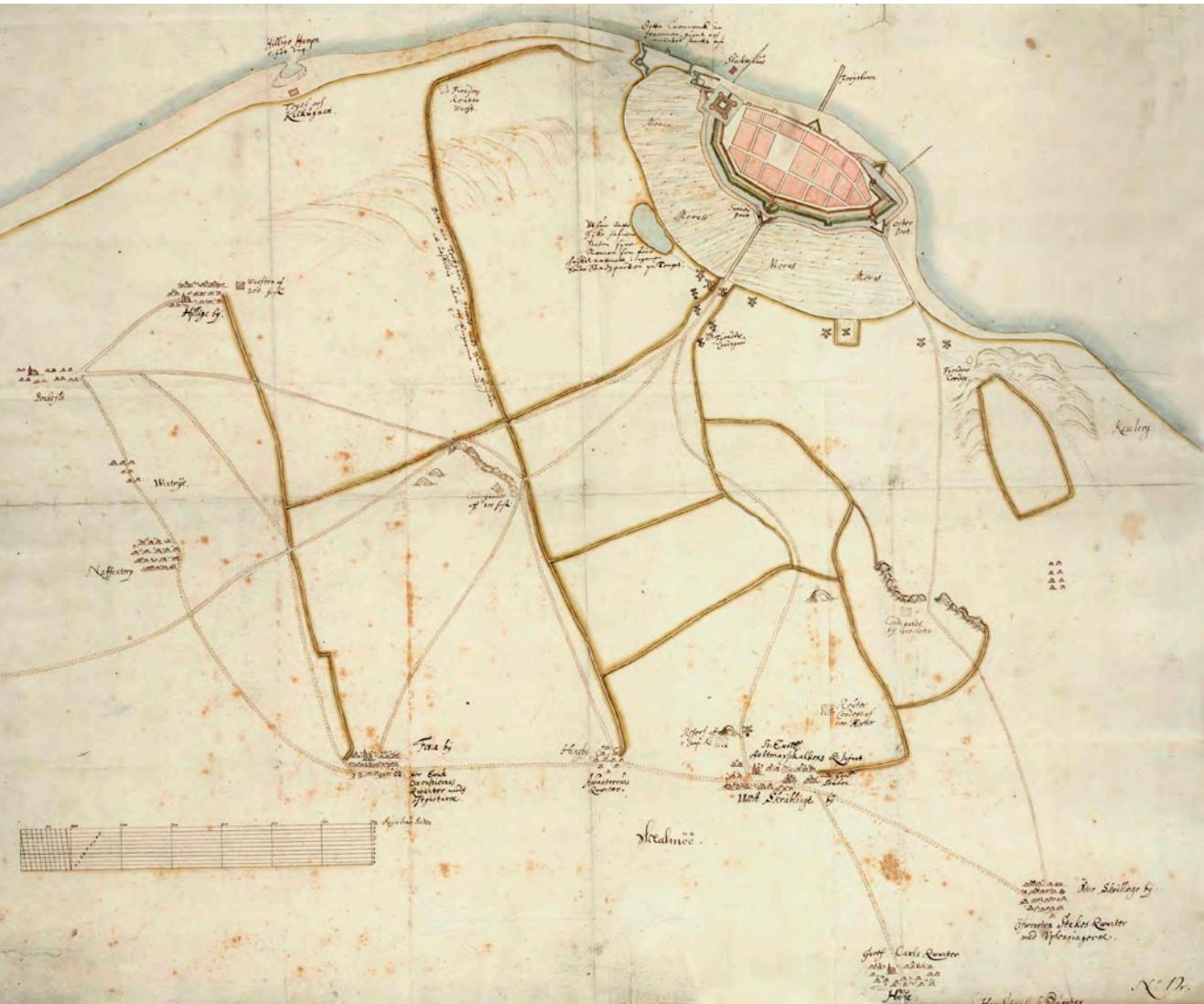

Fig. 3. Olof Hansson Örnebuhvuds karta över den svenska belägringen av Malmö sommaren 1644.
– Foto: Krigsarkivet, Sveriges Krig 4:169.

Lokalthistorikerna Janne Agri och Helge Andersson berättar båda, i var sin artikel i Malmö Fornminnesförenings Årsbok för 1940 respektive 1966, att när Kristian IV i september tog sig i land efter överfart från Köpenhamn så ska han omedelbart ha gått till anfall. Janne Agri skriver:

Då fältmarskalk Horn intog en avvaktande hållning dröjde det, innan kriget kom igång. Omsider fick Malmö förstärkning från sjösidan, och den 6 september anlände den danske konungen Kristian IV dit. Denne tog strax befälet över trupperna och ryckte ut mot förskansningarna vid Västra Skrävlinge, bakom vilka Horns läger var förlagt. Danskarna fullföljde emellertid icke anfallet, på grund av ett häftigt oväder, som det sades, utan drogo sig tillbaka till trakten av Ulricedal. Härifrån besköto de svenskarna men utan att göra dem stor skada.¹¹

Berättelsen avslutas med en redogörelse för hur situationen för Horns läger till slut blev ohållbar på grund av härjande sjukdomar varvid fältmarskalken beslöt att bryta upp lägret den 27 september och tåga norrut för ett nytt befäst läger vid Uppåkra. (Den stora hären hade då att ta sig på broar över Segeå vid först Kvissle och sen Önsvala.¹²)

Janne Agris bisats ”som det sades” står utan förklaring, men Agri anger annars löpande i sin text direkta källor till det som han skriver om i artikeln ”Västra Skrävlinge i gamla dagar”. Bland annat berättas var man kan läsa Horns rapport från den 14 augusti året efter, då denne, förmodligen till bybornas förnyade fasa, hade återvänt med trupperna till samma trakter som året innan med avsikt att genomföra ännu en belägring av Malmö¹³. Men den här andra gången räddades civilbefolkningen efter några veckor av att Horn ånyo bröt upp lägret; kriget var slut och fredstraktatet undertecknat. Det senare innebar bland annat att Sverige skulle slippa betala tull för sin trafik genom Öresund, den befrielsen tog först slut efter 75 år, men det är en annan historia.

Helge Anderssons berättelse 26 år senare fördjupar detaljerna. Helge Andersson skriver:

Christian IV ryckte med fotfolk och rytteri ut mot det svenska lägret vid V. Skrävlinge kyrka, men ett häftigt oväder med storm och regn tvingade danskarna att dra sig tillbaka till trakten av den nuvarande Ulricedahlsgården, där de gick i fördelaktig ställning på några kullar. De båda härarna låg här över fjorton dagar mitt emot varandra utan att någon vågade gå till direkt anfall. Danskarna besköto häftigt det svenska lägret, där man besvarade elden.¹⁴

Helge Andersson fortsätter även han med att redogöra för sjukdomar i det svenska lägret och därpå följande uppbrott, etc. Andersson hänvisar till Agris artikel för den som vill läsa mer om det svenska lägret samt har en fotnot angående Gustaf Horns belägring av Malmö se vidare i Vilhelm Vessbergs Bidrag till Historien om Sveriges krig med Danmark 1643–1645, från 1895. Vilhelm Vessberg skriver där:

Ett par dagar senare kom Kristian själf till Malmö. I gryningen påföljande dag drog konungen med 4,000 man fotfolk och 4,000 ryttare och dragoner ur staden och fram på ett kanonhålls afstånd från svenska lägret mot en höjd vid Västra Skrävlinge kyrka, där Horn hade en förskansning. Horn stod då i begrepp att rycka ut, för att skydda denna plats, då ett häftigt oväder med regn och storm förmädde danskarna att tåga tillbaka. Konungen lägrade sig sedan d. 10 sept. i en fördelaktig ställning på kullar midt emot svenska lägret i nordlig riktning om detta och drog till sig förstärkningar från Halmstad och Kristianstad.¹⁵

Hos Vessberg finner vi en annan källangivelse för den nu delvis välkända berättelsen ovan: förmyndarregeringens brev till Horn av den 18 september och 2 oktober 1644. Mer om dessa senare.¹⁶ Storleken på danska rikets fälthär diskuteras hos uppgiftslämnarna vilket jag lägger en utvikning om i följande fotnot:¹⁷

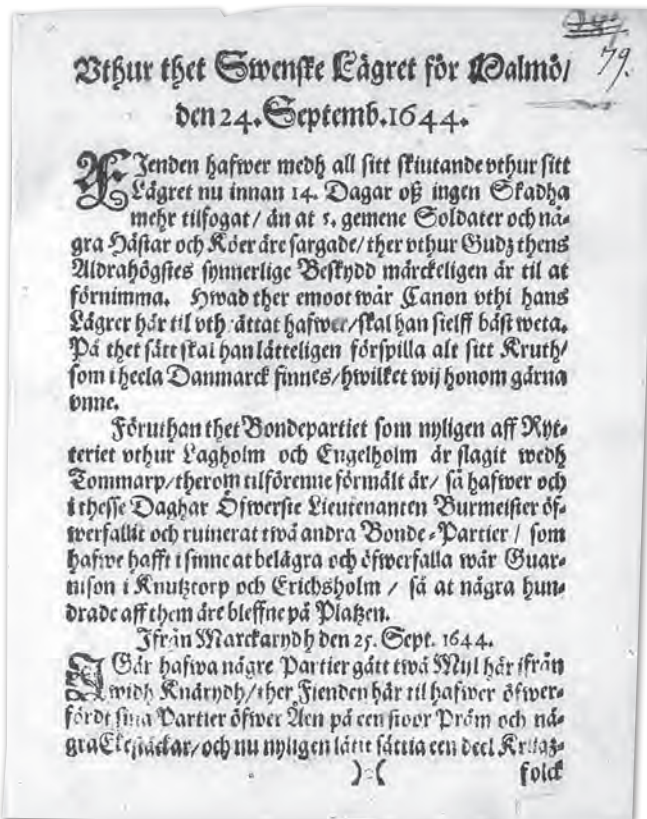

Fig. 4. Tryckt rapport från det svenska fältlägret utanför Malmö, daterad 24 september 1644. Här lämnas även information från Markaryd daterad 25 september. – Foto: KB.

En fjärde berättelse om vad som hände i september 1644 åstadkommer Hjördis Bjurling i Malmö och de skånska kriget, utgiven 1977. Bjurling nämner den fortlöpande rapportering som gjordes från det svenska huvudkvarteret i Västra Skrävlinge till mottagare i Stockholm vilka såg till att redogörelserna trycktes och Bjurling skriver:

I följande rapporter - daterade kungliga svenska fältlägret vid Malmö den 9, 19, 24 och 30 september- berättas bara om några smärre skärmytslingar. Till någon större strid kom det aldrig. Danskarna hade fört över stora förstärkningar till staden och hade på så vis blivit numerärt överlägsna. De förskansade sig på några kullar ganska nära det svenska huvudlägret men så att de hade staden som ryggsköld. Ingen av parterna gick till anfall, utan man nöjde sig med att ömsevis beskjuta varandra med artilleri.¹⁸

Hjördis Bjurling bekymrar sig inte om något oväders inverkan utan beskriver, ganska prosaiskt stilla i jämförelse, hur skeendena har sin gång ändå. Som källa för uppgifterna om Horns vedermödor med läger och krig hänvisar hon även till Arthur Stilles ”Öfversikt av fälttåget i Skåne år 1644”, från 1910¹⁹. Stille skriver så här i sin översikt som var framtagen för ett föredrag som professorn höll hos Kungl. Krigsvetenskapsakademien den 27 september 1910:

Den 6. september anlände Kristian IV själf, och han dröjde att rycka fram. Han förde sina trupper ut ur staden och ryckte an mot en förskansning vid Skrävlinge, hvilken skall hafva varit på kanonhålls afstånd från Horns egentliga läger. Danskarna afstodo emellertid från anfallet, som det säges, på grund av regn, och Kristian IV slog läger utanför Malmö. Platsen för detta läger är att söka på de höjdräckningar, som ligga vid Ulriksdal och där bredvid. Detta bestyrkes bland annat däraf, att Horns dotter, som vid denna tid var i Landskrona, i sin lefvernesbeskrifning omtalar, att man från Landskrona kunde se röken af kanonaden mellan de båda lägren.²⁰

Återigen kommer regnet på tal, som orsak till danske kungens beslut att upphöra med anfallet, i ”som det säges”.

Far och dotter Horn jämte Olof Hansson Örnehufvud står mitt i händelsernas centrum och rapporterar själva om läget i brev, dagboksform och karta. Dessa urkunder går än idag, i den mån de inte förkommit, att ta del av på olika sätt. Lika viktiga är handlingarna som sändes till Gustaf Horn från myndigheterna i Stockholm, vilka också är bevarade.²¹

Ovan nämnda källor är dock framsprungna vid olika tider och med olika syften.²² Gustaf Horn rapporterar i realtid till sin chef som inte är vem som helst utan rikskansler Axel Oxenstierna, tillika far till Horns framlidna maka Kristina Oxenstierna och morfar till hans dotter Agneta Horn. Agneta Horn i sin tur nedtecknar först många år senare sin självbiografi, där hon erinrar sig händelser när hon som tonåring upplevde kriget i ett tätläger utanför Malmö. Gustaf Horn hade gift om sig med Sigrid Bielke och enligt Agneta Horn följde även Sigrids syster med den svenska armén.

Örnehufvuds karta från sommaren 1644 visar å sin sida ett tillstånd som förmodligen kom att ändras i september, då skarpt läge inträdde. Liksom det här regnet som används flitigt av sentida historiker, kanske för att kunna förklara och förstå varför det danska anfallet med kungen i spetsen så märkligt och plötsligt bara avbröts?

Fig. 5. Axel Oxenstierna, porträtterad av David Beck (jfr. fig.1.). – Foto: wikimedia.commons.org.

Rapporten nämner därefter hur det inledande anfallet avbröts och att fienden vände tillbaka till staden: *Aus man aber in der motion aus dem Lager gewesen / vnnd alle Ordre zur Batallie gestelt/ hat sich der Feind wiederumb zurück nach der Stadt gewendet.* Rapporten säger också att kungen inte verkade sig riktigt lik, han förhöll sig passiv och hade därtill hängt ett tygstycke över ena ögat: *Der König ist von dem Schlag, so er auff dem Schiff bekommen / noch nicht gantz heil / Wie er dann ein Taffeten fleck vbers Auge hangen hat: Ert hat sich nun in 2 Tagen ziemlich still gehalten.* Den iakttagelsen stämmer med att Kristian IV hade sårats av svenskt bombardemang under sjöslaget i Kolberger Heide den 1 juli samma år och där förlorat ena ögat. Kanske kungens hälsa spelade med i att angreppet mot det svenska lägre avbröts? Att plötsligt vara enögd sen två månader tillbaka, och det vid 67 års ålder, kanske inte heller är det bästa utgångsläget för att till häst under regn och rusk leda och genomföra ett militärt anfall? Om detta talas det inte i de

I en av de tidigare nämnda rapporterna från det svenska krigsläget utanför Malmö, den från den 9 september 1644, står det:

*Vachdem der feind/ meinem jüngen vermelden nach / sich etliche Tage so still gehalten/ vnd man die geringeste kundschafft nicht haben können / ist es endlich heraus kommen was er aussgebrühtet; In dem er nemblich etliche Tage mit herüber setzung seiner Trouppen aus Seelandt zugebracht / welches dann gar schwer her gegangen/ nachdem er stetigs grossen Sturm gebabt / wie dann etliche Völcker 2. Tag und Nacht zwischen Kopenhagen vnd Malmö auff der See gewesen.*²³

Svår storm gjorde alltså överfarten av dansk militär från Köpenhamn till Malmö besvärlig, men den genomfördes ändå och det här skedde några dagar innan själva anfallet.

genomgångna historieverken, uppgiften stämmer kanske inte med bilden av hur en kung förväntas att alltid vara just kung över sina trupper, därav kanske att själva vädret i stället målas upp allt värre och värre?

Fig. 6. Kristian IV, målning som visar det ögonblick då kungen just skadats ombord på skeppet Trefoldigheden under sjöslaget vid Kolberger-Heide 1644. Kungen blev under striden träffad av en granatskärva och förlorade synen på sitt högra öga. Han uppmanade dock till fortsatt strid. Danmarks kungssång "Kong Christian stod ved højen mast" handlar om denna händelse. – Foto: Väggmålning i Roskilde Domkyrka, 1866, av den danske konstnären Wilhelm Marstrand/ wikipedia.commons.org.

Gustaf Horns eget, undertecknade, brev till Axel Oxenstierna av den 19 september tar upp hur den danske kungen, efter att ha anlänt med en "zimblichen force", slog läger utanför Malmö och om skärmytslingar som därefter inträffade ute på landsbygden.²⁴ Horn inleder rapporten med att nämna sin tidigare skrivelse av den 9 september, vilket en fotnot i Axel Oxenstiernas i tryck utgivna brevsamling, omtalar som saknad.²⁵ Inte otänkbart att den rapporten, jämte andra

saknade rapporter från svenska fältherrar från den här tiden, försvann redan när det gamla slottet Tre Kronor i Stockholm brann 1697 och stora delar av dåvarande Riksarkivet då gick upp i rök. Men Kungl. Maj:ts svarsbrev till Gustaf Horn av den 18 september 1644, (som Vessberg ovan åberopat som källa), finns bevarat och i detta återges, som brukligt i alla dylika svarsbrev, delar av innehållet i Horns senaste brev. Kunglig Maj:t skriver:

Wår synnerlige ynnest, nådige willie och benägenheet medh Gudh Alzmechtigh. Wij see aff eder Skriffuelse Wthur Feldtlägrret för Mallmö, aff den 9 hujus, Her Feldt Marskalck, dett kongen i danmarck är effter sin ankompt till Malmö, wthbrykt medh sin heela force till häst och foot, och haffuer synts att wela draga sigh ett Canoneskott ifrån edert Läger på den högden där som I till edert advantage haffue något wärck låtit Wppkasta och medh wacht försedt, hwarföre I och haffue resolverat att gåå wthur Lägrret be:te Platz till att maintenera; Däruppå sedan Konungen widh infallande rågn och wäder som honom gick i ögonen, intet haffuer tenterat, wthan straxt wändt tillbakars.²⁶

Här har vi förmodligen källan till vädrets betydelse för senare historieskrivare. Belysande är också beskrivningen av den från lägrret närbelägna höjden där ett försvarsverk ska ha varit anlagt. Uppgiften stämmer med Örnehufvuds karta där det vid en inritad kulle som ligger strax intill huvudlägrret i riktning mot staden anges stå en reserv av två kompanier ryttare. Den här höjden passar in med var vattentornet i Rosengård idag finns. Avståndet mellan den höjden och huvudlägrret kan också karaktäriseras som hur långt kulor skjutna ur en fältkanon på 1600-talet på ett mer verkningsfullt sätt förmådde ta sig: 400–600 meter.

Inför byggandet av Almgården i Malmö i början av 1970-talet utfördes en arkeologisk utgrävning av området vilken resulterade i en rapport i Malmö Fornminnesförenings Årsbok för 1972. Utgrävningsledare Göran Winge konstaterade i rapporten att hela Västra Skrävlinge by hade bränts ner en gång och det omkring tiden för mitten av 1600-talet.²⁷ Utgrävningen kunde även uppvisa fynd av föremål av militärt ursprung. Detta stärker historieskrivningen att Gustaf Horn 1644 dels hade haft sitt läger där, dels att han inför uppbrottet den 27 september samma år hade låtit bränna ner så gott som hela byn. Göran Winge, som i sin rapport ovan också hänvisar till dels tidigare nämnda verk av Agri, Andersson och Vessberg, dels till de rapporter från lägrret som Bjurling också använder sig av, åberopar även rent allmänt som källa L Wson Munthes Kongl. Fortifikationens historia II, från 1906.

Munthe skriver att svenskarna blivit varse att en stor mängd farkoster var på väg över sundet från Själland till Malmö. Horn ska då ha ansett det vara bäst att kalla på truppförstärkning från Ystad och Markaryd samt organisera om sitt eget läger. Det senare kom inte att göra någon återverkan på Örnehufvuds karta över belägringen eller att någon ny karta ritades; Örnehufvud hade avlidit i lägrret den

27 augusti vilket uppmärksammades av Axel Oxenstierna som i brev till Gustaf Horn den 7 september 1644 skriver:

*Wthj dedh öffrige, hafwe Wij ogierna förnummit Oloff Hanssons afflijdande, och effter Wij wäll wette, huru nödigt dedh ähr, att hans platz måtte medh ett Capabelt subiecto åther ärsättias, och lickwäll wthj een hast oss icke på-minna kunne, hwem som där till kan för nämbligest komma i Consideration;*²⁸ Det ”kapabla subjekt” som dock inom året kom att efterträda Örnehufvud var Johan Wärnschiöldh och därefter, från 1674, var det dags för Erik Dahlberg att bestiga ämbetet.

Fig. 7. Brev från Kungl. Maj:t till Gustaf Horn den 14 september 1644. Breven inleddes alltid med: *Christina medh Gudz nåde, Sweriges, Giöthes och Wändes wthkorade Drottning och Arffurstinna, Storfurstinna till Finland, Hertiginna wtj Estland och Carelen, Fröken öffuer Ingermanneland.* – Källa: Bielkesamlingen, Riksarkivet.

Munthe skriver vidare, i en fotnot: ”Den 31 aug. och 2 sept. skref Horn till K.M. att han ville kvarstanna i sitt retrancherade läger, på en höjd bredvid hvilket han äfven uppkastat ett verk”.²⁹ De brev från Horn som nämns har gått förlorade,

däremot finns Kungl. Maj:ts svarsbrev av den 14 respektive 18 september bevarade. I dessa två kan vi i tur och ordning läsa:

.. Kongen ähr i egen Person medh Printzen, gången till Malmö i förledne Lögerdagh som war den 7 hujus; Wthan twiffuel att formera ett Corpus emot Edher, och sedan till äffuentyrs sökia alla medell att wpreetha Landet, förhindra att I Magaziner därwahr Landet icke skola stärke kunna. Sedan så låte I oss och wthj dett förre breffuet i wnderdånigheet förstå, dett I wele bliffua wthj edert retrancherade läger bestående, som liggande wthj dett bästa Landet och haffuande den ypperste deelen baak ryggen på sigh:³⁰

Till nådigt swar, såsom Wij förnimme, dett fienden intet haffuer emot den högden som I medh något wärck haffue låtit försäkra, tenera: Altså apporbera Wij och finne godh den resolution I haffue tagit att maintenera be:de Platz, så wäl som orsakerne, hwarföre I haffue achtadt att bliffua för Malmö bestående,³¹

I brevet från Kungl. Maj:t av den 2 oktober,³² som är ett svar på två brev: det ovan här nämnda av Gustaf Horn undertecknade från den 19/9, och ett ej undertecknat från det svenska krigsläget av den 24/9,³³ fördjupas bilden av tillvaron (lägg gärna märke till den effektiva postgången...):

Wår synnerlige ynnesth. Eder skrifvelse sub dato Skräflinge den 19 nästförleden Septembris, är oss medh ordinarie Posten wäll kommen tillhanda, her feltmarskalck. Och förnimme Wij deraff huruledes kongen i danmarck, hafuer gådt uthur Malmö, slaget sitt Lager emellan staden och siön på sidan in åth Landz Chrona, sampt skutet in i edert läger, jämwäll huadh orsaker Eder hafue beweekt at stå i lägret quarr, så wäll som den lyckan I hafue haftt at Wnder General Majoren Wachtmeister slå fiendens partir.(...) Eder resolution at stå quar och hålla kongen i Danmarck på den sijdan, kunne Wij icke annars ähn at berömma, och drage dertill att gott äthnöije, see och gerne så länge eder nogonsin möjjeliget ähr, at I subsistere der quarr, och sökia at trängia honom där, så at han förorsakas at wijka Eder, till hwilket Wij förhoppas at han skall blifua drifwen och necessiterat, förmedelst den diversion, som Wij hafue achtat göra medh Wår flotta, som i nästförledne Lögerdagh, Gudh gifue till lycka, gick till siös, effter som Wij och, der fiendens flotta är tillbakars gången, hafue anbefallet Öfuer Commendanten och General Majoren Carll Wrangell, at göra honom ett infall på Fyen och Siäländh, och dermedh causera at draga sigh tillbakars igen, så at i det stället han på den sijdan hafuer giordt sigh aldeles säker, warandes i den tillförsicht, det hans Öijar skulle förmedelst feltmarskalcken her Linnardt Torstenssons afmarche ifrån Holstein stå uthom fahran, at han skall finna sigh deruthj bedragen. Kunne I nu hålla saken gående, så at han inthet kan uthrätta, så kan landet bringas till mindre hopp om ytterligare adsistence af danmarck och mehre desperation, och I hafue det Eder så mycket bättre tillhanda, och lydes at fatta deröfuer fullkombligh disposition, sampt bekomma där winterquarteer, och kunne således fordra inrättandet af Magazinen till armeens tarf och tjenst.

En chef uppmuntrar sin utsände med strålande framtidsutsikter för det egna företaget när den senare upprepade gånger akut begärt förnödenheter som salt och kläder till armén. Men myndigheterna svarade också på det den 2 oktober: *Elliest kläderna för armeen angående, så wele I låte hämpta till Eder ifrån grentzen, dee Pels-ser, skoor, skiortor och strumpor, som Wij hafuer förmådt Almogen till at uthgiöra samt angående begäran om salt: ... I måtte blifua der medh effter nödtorfften försedde; Efftersom och alleredo een post af 1000 tunnor är fördh ifrån Norköpingh och till Jönköpingh, sådan at öfuerföras till grentzen.*

När det gäller lägren så finns det således belägg för var dessa var etablerade genom dels en arkeologisk undersökning i Västra Skrävlinge avseende det svenska lägret, dels av samtida rapporter om var danskarna slog läger. Läger vi till de kartor som Fortifikationen därefter i samtid producerade för att dokumentera nästa belägring av Malmö, den danska av år 1677, styrks platsen för det danska lägret 1644 vilket på ovannämnda kartor är uttrit. Fynd av två kanonkulor bekräftar kanske också lägrens placeringar.

Under Göran Wings undersökning av lämningarna efter 17 nedbrunna hus i Västra Skrävlinge, påträffades bland annat en kanonkula³⁴. En kanonkula har senare också kommit i dagen på en villatomt på Pärongatan i Malmö, alltså beläget inom det på de senare 1600-talskartorna utritade område för det danska lägret 1644. Villaägaren råkade gräva upp järnkulan vid trädgårdsarbete. Som synes på fotografiet uppvisar tingesten tecken på att ha blivit avskjuten: den är konkav på en sida.³⁵ Detta skulle kunna vara en kula som avfyrats av en svensk kanon i syfte att skada det danska försvaret. Fyndplatsen torde dock inte vara nerslagsplatsen, mer om det senare, men här långt bak i det danska lägret kan ett samlingsställe för järnskrot som skulle återvändas ha legat.³⁶

Fig. 8. Avskjuten kanonkula funnen på villatomt i Hohög, Malmö. – Foto: Sören Örtman.

Vi vet således i stort sett var de båda lägren fanns vid krigshandlingarna 1644. Detta ställer till det angående var artilleriet var uppställt, för det finns orimligheter i att man besköt varandra direkt från "lägren" såsom vi hittills förstått dessa platser, åtminstone vad det gäller det danska artilleriets placering.

Nu var man dock i det svenska krigslägret måttligt imponerad av de danska kanonaderna, så osvuret kan ju vara bäst för så här står det i rapporten den 24 september 1644 från Horns läger i Västra Skrävlinge: *Fienden hafuer med all sitt skiutande*

uthur sitt läger nu innan 14 dagar oss ingen skadha mehr tilfogat, än at 5 gemene soldater och några hästar och köer äre sargade, theruthur Gudz thens Aldrahögstes synnerlige beskydd märckeligen är til at förnimma. Hvad ther emoot vår canon uthi hans lägrer här til uhrättat hafver, skall han sielff bäst veta. På thet sätt skal han lätteligen förspilla alt sitt kruth, som i hela Danmarck finnes, hvilket vij honom gärna unne.³⁷

1600-talets artilleri bestod av gedigna pjäser i brons eller järn och för fälttåg tog man ogärna med sig tyngre kanoner än vad som kallades 12-pundare, redan det var betänkligt. Kanonernas storlek angavs efter vikten på den passande kulan och medelvikten för kulan till en 12-pundskanon, omräknat till modern viktenhet, var omkring sex kilo. Den upphittade kulan i Hohög är just en sådan. Tillhörande eldrör kunde då väga halvtannat ton och med vagn det dubbla. Upp emot ett dussin hästar behövede spännas för ett sådant ekipage för att det skulle komma någon vart. Hur det kunde gå till att transportera dessa eldvapen berättar Anders Fryxell om i sitt historieverk från 1850, notera här hur många beridna soldater som ansågs nödvändiga för att kunna hämta ett tyngre artilleri och föra det säkert genom fiendeland:

På de trånga vintervägarna hade Horn icke kunnat medföra gröfre kanoner. Nu behöfdes dock sådana för belägring af Landskrona eller Malmö. Han sände derföre Klingsporre med 800 ryttare att hämta belägringsartilleriet från Jönköping och tilllika att tukta de oroliga bönderna. Uppdraget verkställdes. På återvägen kom det till en häftig strid, och många bönder föllo och deribland Bengt Månsson sjelf, hvarefter Klingsporre med sina kanoner kom segrande till Lund. Bönderna gifvo sig ändå icke till freds. För att hålla stora vägen fri måste Horn låta på båda sidor om densamma fälla och afbränna skogen till ett muskötthålls bredd.

Sedan kanonerna numera framkommit, skyndade Horn mot Landskrona. Fästningen var stark, men besättningen blott 26 soldater och 274 bönder. Staden blef genast intagen, sedermera af Horn än starkare befästad och försedd med en besättning af 1,000 man. Landskrona med fästning och hamn blef svenskarnas stödjepunkt i Skåne under hela detta krig.³⁸

Gustaf Horn berättar mer i sin undertecknade rapport från den 19 september om var fienden hade logerat sig: *Alss nun der König mit obgemelter seiner force unterschiedlich gesucht, einige post zu gewinnen, dardurch er unss von Ystet, undt consequenter von dem besten theil des landes, abschneiden möchte, solches aber ihme nicht angehen wollen, so hatt er am vergangenem 10 dises, morgens vor tag, sich auf einige höhen, so unss auf der rechten handt zwischen hier undt der statt gelegen, gezogen, daselbsten er sich eines alten erdenen zauns zu seinem vortheil gebraucht, auch sonstens alsobaldt sein lager zu retrengiren angefangen, undt auff die hügel seine stückhe gepflanzt, auss welchem er dise tag her unser lager beedes mit glüenden undt kalten kugeln canonirt.*

Mitt i den idag tämligen svårförståeliga prosan står det talas om ”alten erdenen

zauns” något som väl bokstavligen kan utläsas som ”gammalt jordstaket”, men ordet ”zauns” kan också betyda ”gårdsgård”. Horn omtalar även en höjd eller kulle där ”styckena”, alltså kanonerna, är placerade: ”undt auff die hügel seine stückhe gepflanzt”. Sammantaget berättar således Horn i det citerade stycket ovan att den danske kungen drog nytta av avgränsningar mellan markområden och placerade ut sitt artilleri på en kulle varifrån han besköt det svenska lägret. Och det är här Örnehufvuds karta blir intressant på ännu ett sätt; de kraftiga linjer som är dragna över kartans område och som kan tas för vägar visar en annan sorts konstruerade

Fig. 9. I bilden visas längst till vänster det uppstickande tornet på Västra Skrävlinge kyrka, till höger syns rondellen vid Amiralsgatan och där bakom i fonden skymtar mellan träden vattentornet i Rosengård, Malmö. Jämför med Örnehufvuds karta! – Foto: Anna-Mi Wendel.

anordningar. I en text längs med en sådan linje, som väl Örnehufvud själv skrivit, förklaras strecken: ”Detta äre Torffgårdar gjorde med små dijken att åtskillie åker och Engarne medh.” Kan Örnehufvuds ”torffgårdar” och Horns ”gammalt jordstaket/gårdsgårdar” beteckna samma sak? Svårt att se något som talar emot.

Om vi nu tittar på Örnehufvuds karta och riktar blicken mot norr så ser vi en ”torffgård” dragen från väster till öster mellan det svenska huvudlägret i Västra Skrävlinge och de uttridade Hohögarna. Strax söder om denna linje har Örnehufvud angett platsen för en vaktpostering med 100 ryttare. Utposten har ingen markering på kartan av att befinna sig på en kulle. Men om man jämför 1600-tals kartan med nuvarande topografi så sträcker sig en än idag skönjbar ås från väst till öst i höjd med 1600-talets ditritade ryttarvakt. Det går här också att se att området för vaktposteringen kan ha varit beläget vid den idag befintliga mindre rondellen på Amiralsgatan, (den rondell som är anlagd strax väster om den större rondell som leder trafiken ner till och upp från inre ringvägen), och ett stycke norrut.

Rondellen i fråga har därtill en avfart norrut till Thomsons väg, en väg som i en cykelbana fortsätter hela sträckan förbi Ulricedahlsgården och fram till det som idag är kvar av Hohögarna.

Svenskarnas närmaste nordliga ryttarvakt hade en strategiskt fördelaktig position och det som var en lämplig plats för en utsocknes anfallare och belägrare att sätta upp en vaktpost på kunde också vara ett gott ställe för en inhemsk försvarare att rulla fram sitt artilleri till. Och det sistnämnda är vad jag undrar om det inte är vad som blev fallet när kung Kristian slog läger efter sitt inledande angrepp på inkräktarna.

Gustaf Horn skriver om hur han ryckte ut för att försvara förskansningen på höjden väster om huvudlägret, men han och Kungl. Maj:t nämner ingenstans i sin brevväxling under aktuell tid³⁹ vad som hände med de tre andra vaktposteringsarna: den vid dagens Söderkulla, den vid ovannämnda rondell samt den längre bort vid Hohögarna. När danskarna ryckte ut för att försvara sitt Malmö flydde säkert dessa ryttarvakter; de hade spelat ut sin roll då. Varför nämner Horn inte detta? Tja, berättar vi själva om allt, särskilt om sådant som vi finner är av negativ, men underordnad vikt, för chefen hemma på kontoret när vi är på tjänsteresa? Förlusten av ovannämnda tre bevakningsställen innebar ingen omedelbar fara för det svenska huvudlägret, posteringarna befann sig inte inom något kraftfullt kanonskotts avstånd till lägret, till skillnad från kullen vid den inledande striden.

Hohögarna intog naturligt ett strategiskt läge för det danska lägret, men det kan inte vara på dessa som Horn anger att de danska kanonerna anbringades för att riktas mot de svenska belägrarna; avståndet är för stort för att kulorna ens skulle nå utanför danskarnas eget läger. Från Hohögarna och fram till Västra Skrävlinge kyrka är det två kilometer eller mer. Så de kullarna kan alltså uteslutas.

Enligt återgivna uppgifter⁴⁰ ska 500–600 meter vara så långt en 12-punds kanonkula år 1690 i bästa fall nådde när den med siktet inställt var avfyrad horisontellt, ett så kallat kärnskott. Dubbla längden kunde erhållas om kanonen i stället riktades snett uppåt så att kulan gick i en båge, ett så kallat visirskott, men då var träffsäkerheten mer åt det försumbara hållet. Lättare artilleri nådde motsvarande kortare sträckor. I praktiken var skottlängden än knappare beroende på hur ett antal villkor uppfylldes och det här torde även gälla för ett antal år tidigare: år 1644.⁴¹

Vad det gäller den ovan nämnda rondellen, vid mynningen av Thomsons väg, så från den och området däromkring och ner till det svenska lägrets förstärkta kulle i väster, till kyrkan och till platsen för var byn Västra Skrävlinge låg, är det mellan dessa frontlägen 600–700 meter. Det här stämmer bättre med Horns berättelse om var Danmarks kung placerade sitt artilleri. En avskjuten kanonkula kunde från ovannämnda position vid höjdsträckningen bättre utgöra ett hot mot fienden.

Men det ändå utan större förödande framgång vilket den raljanta beskrivningen i brevet från det svenska krigsläget till Kungl. Maj:t av den 24 september omtalar. Till sist trillade väl dock en och annan kula in under tältduken hos någon...

Jag tänkte ge sista ordet till Anders Fryxell om detta numer ganska bortglömda krig:

Så slutades detta fälttåg. Med undantag af Malmö och Kristianstad hade svenskarna eröfrat hela Skåne. Kristian hade länge fruktat ett sådant anfall och derföre också föreslagit att ståndsätta de andra fästningarna. Men skånska adeln hade vägrat skatter dertill; den byggde häldre på sina egna praktfulla herresäten. Nu blefvo likväl dessa nästan alla af svenskarna intagna och plundrade.

Detta krig, som efter en trettioårig fred härjade hela landet, och som genom böndernas indragande deri blef mer förstörande än eljest, lemnade långvarigt minne hos folket. Det kallades Gustaf Horns krig, och ännu hundrade år derefter beräknade allmogen från denna tidpunkt de märkligaste, tilldragelserna i sin och sina fäders lefnad.⁴²

Noter

¹ Horn, *Agneta Horns Leverne*, Stockholm, 1961, s.66.

² Bjurling anger i *Malmö och de skånska krigen*, Malmö, 1977, s. 12, att Horns här bestod av två hela kavalleriregementen, Västgöta respektive Smålands ryttare, två skvadroner ryttare, från Upplands och Östgöta ryttare, samt 51 kompanier fotfolk med ett mindre antal kanoner. Vessberg uppger i *Bidrag till Historien om Sveriges krig med Danmark 1643-1645*, 1. Gustaf Horns fälttåg, Stockholm, 1895, s. 12ff samma uppgifter förutom att han uppskattar antalet kompanier till 43, och att infanteriet vid utskrivningen i Värnamo i februari 1644 omfattade 7700 man och kavalleriet 3100 man. Vessberg tillägger att regementena inte var fulltaliga vid den hastigt påkomna mönstringen utan att det manskap som felades skulle tillkomma senare. Vessberg uppskattar antalet trepundskanoner i Horns krigshär till 22, samt att artilleriet även utgjordes av ”2 små fyrmörsare”, s. 14. Vessberg redogör vidare för hur regeringen senare lovar Horn förstärkning av fler trupper inför belägringen av Malmö, s. 32 och bilaga s. 66. Munthe återger i *Kongliga Fortifikationens historia II*, Stockholm, 1906, s. 47ff, vad han menar är generalkvartermästarens marschordning i februari 1644 för den svenska styrkan som beskrivs omfatta bland annat 52 kompanier fotfolk, varav 16 fotkompanier som skulle gå efter trossen, ”Pagagien”, och sex ”Tolffpundige stycker” och åtta ”Regements stycker”, de senare ett annat namn för trepundskanoner. I likhet med Fryxell, *Berättelser ur svenska historien*, sjunde delen, Stockholm, 1850, s. 255, berättar Munthe också att Horn mönstrade 8 000 man i Värnamo, s. 47.

³ Se Andersson, ””Jeg fattige mand”, Några anteckningar kring ett brev från 1649”, MFÅ 1966 samt Bjurling, s. 23ff.

⁴ ”Då Kristina fyllde 18 år den 8 december 1644 blev hon myndig och regerande drottning.” (Wikipedia).

⁵ Fryxell, s. 274.

⁶ Munthe, s. 46, s. 64f, Fryxell, s. 241ff.

⁷ Kungl. Maj:ts brev till Gustaf Horn 9 oktober, 1644, Bielkesamlingen/Horn-Bielkesamlingen/

- Riksmarsken Gustaf (Carlsson) Horns papper, Riksarkivet. Stort tack till Anne-Marie Nilsson, Minneri arkivtjänst, såsom varandes ett synnerligen ”Capabelt subiecto”, för att tala med Horn och Oxenstierna, när det gäller att transkribera handskrivna brev från 1600-talet!
- ⁸ Horn, s. 63. Agri, ”Västra Skrävlinge i gamla dagar”, MFÅ 1940, s. 67, Fryxell, s. 258, och Munthe, s. 64, anger datumet 18 juni. Vessberg skriver på sidan 36 att Horn bröt upp från Landskrona ”den 18 juni och slog läger vid Skrävlinge utanför Malmö.”
- ⁹ Lundström, *Officieren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet*, Uppsala universitet, 1999, s. 35ff. ”Vidare skulle de rita marsch- och rekognosceringskartor och i bild dokumentera bataljer och slag. Det senare var särskilt viktigt under stormaktstiden, då teckningar från större slag och belägringar ofta graverades och användes i nyhets- och propagandasyfte.”, s. 36.
- ¹⁰ Hur gjorde Örnehufvud när han tog fram sina kartor? Maria Gussarsson Wijk och Bo Lundström berättar om Fortifikationens arbetsmetoder i ”Militär kartering till lands”, *Med kartan i fokus. En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet, Stockholm*, 2013. ”Örnehufvuds kartor stödde sig visserligen inte på uppmätningar. Däremot tog han polhöjd och longitud och byggde också sina kartor på iakttagelser på fältet med ögonmåtsrekognosceringar och uppskattning av väglängder.”, s. 244.
- ¹¹ Agri, s. 68.
- ¹² Vessberg, s. 44.
- ¹³ Enligt Agri, s. 68, i *Ordinari Post Tijdender* för den 27 augusti 1645.
- ¹⁴ Andersson, s. 52f.
- ¹⁵ Vessberg, s. 42f.
- ¹⁶ *Ibid.* s. 42.
- ¹⁷ I rapporten från det svenska krigsläget av den 9/9 1644 står det: ”Den 6. Dito abends / ist der König selbst mit noch mehrern Trouppen in Malmö angelangt / auch selbige Nacht mit all seinen Leuten / als nemblich 25. Comp. zu Ross vnd 4000 Man zu Fuss / sampt etlichen Stücken heraus gegangen /”, *Kongl. Bibliotekets samling av samtida berättelser om Sveriges Krig, Stockholm, 1888-1891, post 414a, Aus dem Königl. Feldt-Lager bey Malmö vom 9. Septemb. 1644. Den danska fälthären utanför Malmö ska enligt Johannesson, ”Skånelandskapens försvar under dansk tid II”, Ale, Nr.4, 1990, s. 16, i slutet av september ha bestått av omkring 10000 man fotfolk och 4000 ryttare. Fryxell, s. 258 och Vessberg, s. 37, skriver båda att staden till sitt försvar hade en besättning av 3000 man. Fryxell fortätter med: ”I slutet af Augusti kommo från Köpenhamn 6,000 krigare till Malmö, och straxt derefter den gamla konungen sjelf”. Samma antal soldater anger även Vessberg följde med kungen över sundet, men Vessberg pekar även på andra källor som uppger att förstärkningar tillkom kung Kristian i efterhand så att: ”I slutet af okt. hade han 14-15,000 man. Kernkamp, s. 103.”, s. 42.*
- ¹⁸ Bjurling, s. 17f.
- ¹⁹ *Kungliga Krigsvetenskapsakademiens tidskrift* nr 23, Stockholm, 1910.
- ²⁰ *Ibid.* s. 569.
- ²¹ Örnehufvuds karta, som finns återgiven i många sammanhang, är bevarad i original på Krigsarkivet i Arninge, en del rapporter från det svenska krigsläget i Västra Skrävlinge under aktuell tid är utgivna i Axel Oxenstiernas tryckta brevsamlingar och även Agneta Horns dagbok är utgiven i bokform, se litteraturlistan. Andra rapporter från det svenska krigsläget går att ta del av på mikrofilm på Kungliga Biblioteket i Stockholm medan Riksregistraturets förteckning och kopiering av brev från Kungl. Maj:t till fältmarskalk Gustaf Horn finns att tillgå hos Riksarkivet på internet. Bielkesamlingen på Riksarkivet i Marieberg, Stockholm, innehåller avsända brev från förmyndarregeringen till Riksmarsken Gustaf (Carlsson) Horn.

- ²² Karin Milles skriver i *Agneta Horn* på s.188ff om självbiografins bakgrund och olika bevekelsegrunder för dess tillblivelse.
- ²³ Sveriges Krig, KB, post 414a: Aus dem Königl. Feldt-Lager bey Malmö vom 9. Septemb. 1644.
- ²⁴ *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling*, Senare afdelningen, Åttonde bandet, Kongl. Vitterhets- Historie- och Antiquitets-Akademien, Stockholm, 1897. S. 171ff.
- ²⁵ Ibid. s. 171. I en fotnot på s. 169, samma verk, står även att: ”Alla bref saknas för året 1643 samt för första hälften af 1644.”
- ²⁶ Kungl. Maj:ts brev till Gustaf Horn 18/9 1644, Bielkesamlingen, Riksarkivet.
- ²⁷ ”Mycket talar för och intet emot, att de 17 nerbrunna husen i Västra Skrävlinge har samband med Gustaf Horns belägring av Malmö 1644.”, Winge, ”Härläger i bondby, En arkeologisk undersökning av 17 nedbrunna hus i Västra Skrävlinge”, MFÅ 1972, s. 104.
- ²⁸ Kungl. Maj:ts brev till Gustaf Horn 7/9 1644, Bielkesamlingen, Riksarkivet.
- ²⁹ Ibid. s. 71. Fotnoten fortsätter: ”(K.M. till Horn den 14 sept.: jmfir också K.M. till Horn den 18 sept. 1644, R.r.).” Anmärkning: ”Rr” = Riksregistraturen.
- ³⁰ Kungl. Maj:ts brev till Gustaf Horn, 14/9 1644, Bielkesamlingen, Riksarkivet.
- ³¹ Kungl. Maj:ts brev till Gustaf Horn, 18/9 1644, Bielkesamlingen, Riksarkivet.
- ³² Kungl. Maj:ts brev till Gustaf Horn, 2/10 1644, Riksregistraturen, Riksarkivet, (se: SE/RA/1112.1/B/224 (1644), riksarkivet.se). Anmärkning: Originalbrevet som finns i Bielkesamlingen är till stora delar krypterat medan kopian i Riksregistraturen är i klartext.
- ³³ Det finns två olika brev från det svenska krigsläget daterat den 19/9. Det ena är undertecknat Gustaf Horn och är publicerat i *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling*, s. 171ff medan det andra, som är utan angiven personlig avsändare, finns i Sveriges Krig, KB, post 415a: Extract-Schreibens aus dem Königl. Schwedischen Feldt-Lager bey Malmö den 19. Sept. 1644. Det ej undertecknade brevet från läget daterat den 24/9, är dels infört i *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling*, s. 316ff, dels i Sveriges Krig, KB, post 416, Vthur thet Swenske Läget för Malmö, den 24 Septemb. 1644.
- ³⁴ Winge, s. 104. Kanonkulan visas på foto i Bjurling, s. 22.
- ³⁵ Tack till Anders Rejnert för artilleristisk assistans.
- ³⁶ Stort tack till Ingerd och Sören Örtman som berättat om och fotograferat den på deras tomt upphittade kanonkulan. Om återanvändning av järnskröt i det svenska läget skriver Winge s. 104. Motsvarande torde gälla även för danskt vidkommande.
- ³⁷ *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling*, s. 316f.
- ³⁸ Fryxell, s. 258. Anmärkning: Vessberg återger samma händelse, s.19f, och skriver att kanonerna som skulle hämtas var så kallade halva kartauner, något som räknades till att vara ett för en belägring nödvändigt grovt artilleri.
- ³⁹ Den brevväxling som avses är det totala antal brev som finns från relevant tid mellan det svenska krigsläget, beläget utanför Malmö eller i Uppåkra, och myndigheterna i Stockholm: Från Kungl. Maj:t. till Gustaf Horn, från 4/9 till 9/10 1644, i Bielkesamlingen på Riksarkivet, rapporterna från det svenska krigsläget från 1/8 till 24/9 1644, i *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling*, samt extraktskrivelserna från samma läger daterade från 9/9 till 7/10 1644, i Sveriges Krig, KB.
- ⁴⁰ http://www.hhogman.se/artilleriet.htm#xl_Art-Skottvidd.
- ⁴¹ Mårtensson, Handbok artilleripjäser och eldrörsvapen 1800-2000, s. 24 och s.141ff.
- ⁴² Fryxell, s. 258f. Mer om böndernas indragande i detta krig och civilbefolkningens utsatthet står att läsa i Jeppsson, ”Det småskaliga kriget. Från krigsutbrottet i Skåne 1644”, ALE, Nr. 2, 2007, s.1ff.

Källor och litteratur

Arkiv

Kungliga Biblioteket

Kongl. Bibliotekets samling av samtida berättelser om Sveriges Krig, Stockholm, 1888–1891.

Riksarkivet

Bielkesamlingen/Horn-Bielkesamlingen/ Riksmarsken Gustaf (Carlsson) Horns papper.

Internet

Högman, Hans, ”Artilleriet i Sverige (1)”, (se: *Militaria*, hhogman.se).

Mårtensson, Leif, *Handbok artilleripjäser och eldrörsvapen 1800–2000*, Statens Försvarshistoria Museer, Skrift nr 11, 2006, (se: sfhm.se och där under Verksamhet/ Utgivna skrifter och böcker/ SFHM:s skriftserie).

Riksregistraturet, Riksarkivet, (se: riksarkivet.se).

wikimedia.commons.org , wikipedia.commons.org

Litteratur

Agri, Janne, ”Västra Skrävlinge i gamla dagar”, (i: *Malmö Fornminnesförenings Årsbok 1940*).

Andersson, Helge, ”Jeg fattige mand, Några anteckningar kring ett brev från 1649”, (i: *Malmö Fornminnesförenings Årsbok 1966*).

Bjurling, Hjärdis, *Malmö och de skånska krigen*. Malmö Museum Småskrift nr 1, Malmö, 1977.

Fryxell, Anders, *Berättelser ur svenska historien*, sjunde delen, Stockholm, 1850.

Gussarsson Wijk, Maria & Lundström, Bo, ”Militär kartering till lands” (i: Gussarsson Wijk, Maria, Höglund, Mats & Lundström, Bo, *Med kartan i fokus. En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet*, Stockholm, 2013).

Horn, Agneta, *Agneta Horns leverne*, Stockholm, 1961.

Jeppsson, Gert, ”Det småskaliga kriget. Från krigsutbrottet i Skåne 1644”, (i: *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*, Nr. 2, Lund, 2007).

Johannesson, Gösta, ”Skånelandskapens försvar under dansk tid II” (i: *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge*, Nr.4, Lund, 1990).

Lundström, Bo, *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet*, Uppsala universitet, 1999.

Milles, Karin, *Agneta Horn*, Stockholm, 2015.

Munthe, L Wson, *Kongliga Fortifikationens historia II*, Stockholm, 1906.

Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling, Senare afdelningen, Åttonde bandet, Kongl. Vitterhets- Historie- och Antiquitets-Akademien, Stockholm, 1897.

Stille, Arthur, *Öfversikt av fälttåget i Skåne år 1644*, Kongl. Krigsvetenskaps-Akademiens Tidskrift, Nr 23, Stockholm, 1910.

Vessberg, Vilhelm, *Bidrag till Historien om Sveriges krig med Danmark 1643–1645*, 1. *Gustaf Horns fälttåg*, Stockholm, 1895.

Winge, Göran , ”Härläger i bondby, En arkeologisk undersökning av 17 nedbrunna hus i Västra Skrävlinge”, (i: *Malmö Fornminnesförenings Årsbok 1972*).

Nytt från Malmö Stadsarkiv 2021

AV ANETTE SARNÄS

Pandemin har påverkat stadsarkivet på många sätt under året. Vi började året med att ha stängt för besökare helt och hållet. Vi öppnade igen den 29 mars men med begränsningar i antal besökare och tillgång till datorer. Vi erbjöd inte heller studieplatser i det läget och hade bara öppet på vardagar. Först efter sommaren började vi åter ha lördagsöppet.

En stor förändring infördes som påverkar besökare till arkivet. Tidigare hade de som ville forska i arkivhandlingar för hand fyllt i en enkel beställningslapp och lämnat till personalen. Denna typ av beställning kunde endast göras på plats hos oss. Under hösten införde vi en ny beställningsrutin för arkivhandlingar, i enlighet med det system som införts på Riksarkivet i sin helhet. Det är en digital beställningsrutin, vilket gör att beställningen kan göras hemifrån via den Nationella Arkivdatabasen. Den kan förstås också göras på plats hos oss, via dator. Beställaren skickar in sin beställning med önskat besöksdatum och får sedan vänta på ett bekräftelsemeddelande från oss att materialet finns tillgängligt. Den nya rutinen ger oss också möjlighet att på ett bättre sätt få överblick över vilka volymer som hanteras mest och därför kan behöva konserveringsinsatser.

En del av stadsarkivets personal har arbetat under året med text och bildmaterial till Malmö stads webbsatsning om Malmös historia, där det finns artiklar om platser, händelser, personer och företeelser ur historien.

Nya arkiv

Under året fick stadsarkivet 61 leveranser av arkiv från statliga och kommunala arkivbildare, som tillsammans utgör 144 hyllmeter. En stor del av leveranserna var från olika skolor och gällde betyg och skolhälsovårdsjournaler. Andra leveranser var från kommunfullmäktige i Malmö, familjerättsbyrån och olika stadsområdesnämnder. Två leveranser som stod ut var omkring 500 originalaffischer från Folkets Parks evenemang och ett antal tusen kartor och ritningar från Gatukontoret från tiden sent 1800-tal tom 1970-tal. Kartorna och ritningarna rör allt möjligt ifrån gatunät och avlopp till parker.

Fig. 1. Några av de originalaffischer från Folkets Park som levererades 2021. – Foto: Anette Sarnäs.

Stadsarkivet fick även in en del arkiv från enskilda arkivbildare. Det var omkring 23 hyllmeter handlingar från 13 olika arkivbildare. Bland dem kan särskilt nämnas sju hyllmeter från Stiftelsen sjömanskyrkan i Malmö, omfattande åren 1930–2005. Ett annat intressant nytt arkiv är handlingar från Bf Håkan, med drygt sex hyllmeter från åren 1901–2005.

Sjömanskyrkan grundades i början av 1900-talet och hyrde först in sig i lokaler på Jörgen Kocksgatan. Man växte ur utrymmet och 1965 upplät Malmö stad en tomt med två befintliga byggnader till den då nybildade stiftelsen Sjömanskyrkan i Malmö. 1968 började man bygga den nya Sjömansgården, ritad av arkitekt Klas Anselm. 1969 invigdes gården och det nybyggda S:t Nicolaikapell. De två gamla byggnaderna är Väktaregården, byggd 1850 som bostad åt hamnens väktare och deras familjer, ritad av arkitekt Carl Georg Brunius; samt gårdens västra länga, som byggdes 1908 och till en början var lagringsplats för fisk. Fiskehamnen låg vid den här tiden framför gården. Arkivmaterialet utgörs av protokoll, verksamhetsberättelser, korrespondens, gästböcker, räkenskaper och mycket mer.

Bf Håkans fastighet ligger på Tågmästaregatan. Den byggdes 1899–1901 som tjänstebostäder för anställda vid Statens Järnvägar. På 1910-talet bodde drygt 100 familjer i huset. Lägenheterna hade för sin tid tämligen hög standard med kakelugnar för uppvärmning och järnspisar för matlagning. Toaletterna var dock på gården i separata bås. 1918 sattes elektriska taklampor in. När avloppsledningar sattes in installerades först en toalett per våning, så att två eller tre lägenheter fick dela. Först på 1960-talet fick alla lägenheter avlopp. Huset ritades av arkitekten Alfred Arwidius. Arkivmaterialet innehåller en mängd olika handlingar som rör fastigheten och hyresgästerna, liksom räkenskaper, kvitton och verifikationer.

Nytt tryck från stadsarkivet: Kartguider

Under året producerade stadsarkivet två kartguider. Den första heter ”Judiskt liv i Malmö”. Kartan gjordes i samarbete med Judiska Församlingen Malmö och Judiska Kulturföreningen 1945 i Malmö, samt Arne Järtelius, författare och forskare i ämnet svensk-judisk historia. Den är en del av Öppna Malmö - stadens satsning för att lyfta frågor om diskriminering och rasism. Malmö Förskönings- och planteringsförening och Malmö Kulturhistoriska Förening gav bidrag till produktionen. Kartans fina illustrationer gjordes av Jakob Warg.

Kartguiden innehåller ett 40-tal platser i staden. Varje plats anknyter till en byggnad, person, verksamhet eller händelse som speglar Malmös judiska liv under drygt 100 år. Materialet har hämtats från arkiv och litteratur, men också via samtal med nu levande personer. Kartan har getts ut med text på svenska, engelska och

Fig. 2. Malmö Stadsarkivs kartguide om Judiskt liv i Malmö. Den har tryckts på svenska, engelska och jiddisch. Kartan finns digitalt på hemsidan och i hopvikt och bärbart skick bl.a. på stadsarkivet. – Foto: Anette Sarnäs.

jiddisch. Vår förhoppning är att kartan ska väcka nyfikenhet och en djupare förståelse för stadens judiska liv då som nu.

Den andra kartan heter "A Ride to Pride". Hbtqi-personers liv är en del av Malmös historia som länge varit osynliggjord. Det är en mångfacetterad historia om makt och övergrepp, kamp och frigörelse, upprättelse och identitet, mod och stolthet, gemenskap och kärlek. En historia som också rymmer utsatthet och utanförskap, rädsla och skam.

Kartguiden "A Ride to Pride" beskriver ett 40-tal platser som speglar Malmös hbtqi-historia under drygt 100 år. Guiden belyser delar av denna historia och baseras på arkivmaterial, litteratur och samtal med människor som delat med sig av sina minnen.

Kartguiden är framtagen av Malmö Stadsarkiv i samarbete med RFSL Malmö, RFSL Rådgivningen Skåne, Institutet för studier i Malmös historia (IMH) vid Malmö Universitet och appen "Be Here Then". Kartans illustrationer gjordes av Linn Persson och Erika Weiland.

Filmer från stadsarkivet

När stadsarkivet fick stänga och sedan begränsa sina publika aktiviteter försökte vi oss på att nå ut med arkivet, vår verksamhet och våra arkivhandlingar på ett annat

sätt, genom att göra små filmer med olika innehåll. Under året kom vi att publicera åtta olika filmer av skiftande längd, som finns tillgängliga på vår hemsida och vår Facebooksida. En serie av fyra filmer fick ersätta ett planerat föredrag. De handlade om sockerbagaren Lorentz Stenfelt, som var verksam i Malmö 1680–1726, och förekommer i många rättshandlingar. Bland annat skildrades vad som hände när skraddarmästaren Daniel Plagman fick ”ett litet hohl i hufvudet och vart bijten i fingren” och vilka varor sockerbagaren levererade till Karl XII. En film skildrade den pampiga och kungliga invigningen av Nyhamnen år 1903 där tittarna har möjlighet att följa kungens väg genom staden. Sportintresserade fick sitt lystmäte i filmen om Malmö IP. Filmen skildrade Malmö IP – en plats där legender har fötts, guld har skördats och besvikelser delats. Tittarna kan följa med på en rafflande resa genom idrottsplatsens första 50 år.

Något helt annat skildrades i filmen om Sjömansmonumentet. Utanför Malmös gamla centralpostkontor stod i 60 år ett monument, som är så anonymt att det inte har ett riktigt namn. För de flesta av nutidens Malmöbor är det kanske till och med helt okänt. Det restes till minne av de sjömän från Malmö med omnejd som offrade sina liv för att trygga Sveriges försörjning under krigsåren 1939–1945. Filmen handlar om monumentets historia och skildrar också några av de fartyg och besättningsmedlemmar som finns med på det.

En film handlade om Malmös första chokladfabrik. År 1861 startade Malmös första chokladfabrik. Den blev startskottet på Malmös tid som det söta Malmö. Många andra chokladfabriker skulle följa i dess spår. Men var låg den, vad hette den och vad hände med den? Den här lilla filmen ger svaret...

Gå en tipspromenad med stadsarkivet

Under året provade stadsarkivet för första gången på att göra tipspromenader. Två promenadquiz sattes upp, på Kirseberg i mars och på Kulladal i maj. De som ville kunde försöka svara på klassiska 13 frågor om Malmöhistoria, med viss platsfokus på området i fråga. I Kirseberg fick vi in ca. 60 svar med en blandad skara tävlande, vänner, par, familjer...och i Kulladal lite över 40 svar, också med personer i olika konstellationer. Tre vinnare i varje promenad fick välja mellan några olika boktitlar från vår shop. Exempel på frågor var: ”Köpcentret Mobilia invigdes 1968 i kvarteret Bohus vid Per Albin Hanssons väg och Stadiongatan. Lokalerna som Mobilia tog över hade tidigare inhyst en fabrik. Vilken inriktning hade verksamheten vid fabriken? A: tillverkning av plåtförpackningar; B: textilproduktion; C: tillverkning av räknemaskiner; D: färgframställning. Ett annat exempel var: Kirsebergs vattentorn stod färdigt 1879. Vattnet till tornet leddes från nybyggda Bulltofta vattenverk. Men redan i samband med första världskriget byggdes vattentornet om

och fick fr. o.m. 1916 tjäna ett nytt syfte. Vilket? A: som spannmålmagasin; B: som nödbostäder; C: som cellfängelse; D: som sockerbruk.

Instagram

Stadsarkivets Instagramkonto såg en klar pandemieffekt med allt fler följare. Innan årets slut kom drygt 15 000 personer att följa kontots skildring av Malmös historia, stadsarkivets bildarkiv och handlingar ur stadsarkivets magasin. Det var en ökning med drygt 3 300 följare under året.

Den bild som gav upphov till flest gilla-markeringar var en bild på Södergatan i färg från 1950-talet. Den gillades av 1475 konton. Flest kommentarer fick vi för en bild på Föreningsgatan från början av 1900-talet, där vi bad följarna gissa vad bilden föreställer. Den bilden renderade 36 kommentarer. En följetong med en serie inlägg om Malmönen Leif ”Smoke Rings” Anderson gav upphov till många kärleksförklaringar till denne legendariska radioman och hans tydliga mycket saknade program.

För barn och unga

På grund av rådande pandemi har stadsarkivet utökat sitt utbud av digitala lektionspaket för barn och unga i skolan. Stadsarkivet har under delar av året tagit emot skolklasser men under 2021 har elever kunnat ta del av följande workshops utan att besöka arkivet: *1600-talets Malmö, Skolan förr* samt *Fosie Fattiggård, en övning i Källkritik*. Även under sommarlovet erbjöds utöver ett antal fysiska aktiviteter också det digitala alternativet *Äpplen och Potatis – en tidsresa*. Denna aktivitet bestod av film och historiska recept.

I slutet av året blev också stadsarkivets barnbibliotek slutligen officiellt invigt. Det fick också sitt officiella namn: Tidsmaskinen.

Föredrag:

På grund av pandemin blev antalet föredrag som hölls för en publik på plats begränsat. Det första hade titeln ”Damkomiker, böggörare och äkta kärlek.” Det var ett föredrag med Jens Rydström om en många gånger hård tillvaro men också om rum för äkta kärlek. Homosexuella handlingar var förbjudna fram till 1944, både för kvinnor och män. Inga kvinnor åtalades i Malmö men ett stort antal män. Föredraget tog fasta på hur könsöverskridande uttryck var en del av den tidiga homosexuella subkulturen, och hur prostitution, utpressning och Köpenhamnsresor också ingick i bilden. Det var en hård tillvaro och många led svårt av omgivningens fördömande, men det fanns också rum för äkta kärlek.

Jens Rydström är professor i genusvetenskap vid Lunds universitet och har forskat i queerhistoria under 1800-talet och 1900-talet.”

Nästa föredrag hade titeln ”Fotbollens kuriosakabinett”. Torbjörn Andersson, fotbollsforskare på Malmö Universitet, föreläste om sin senaste bok. I boken har Torbjörn Andersson och Edvard Koinberg dokumenterat fotbollens roligaste och mest spännande föremål. Här visas landslagets klenoder och en mängd föremål från landets alla storklubbar och småklubbar, från herr- och damfotbollen. Kungliga Biblioteket har bidragit med sin fantastiska samling av affischer och Svenska Fotbollförbundet med sin unika samling föremål. Högt och lågt blandas: konst, affischer, matchprogram, skämt-teckningar, design, kuriosa, tröjor, skor, musik, politik, vykort, pokaler, spel, leksaker, supporterprylar, hejaramsa-blad med mera.

På hösten hölls föredraget ”Judar och andra Malmöbor 1933–1951”. Utifrån sin nya bok berättade Arne Järtelius om utvecklingen av ett rikt allmänjudiskt liv i Malmö under 1930-40-talet. Det började med mottagandet av enskilda judiska flyktingar från Tyskland, och slutade med att Sverige 1952 fick religionsfrihet och att judarna med det fritt kunde välja om de fortsatt ville tillhöra en judisk församling eller inte. Under den tiden hände i Malmöförsamlingen sådant som hela tre byten av rabbin, inrättandet av ett permanent ungdomsläger i Tjörnarps, mottagandet av flera tusen judiska flyktingar, bildandet av ett stort antal judiska föreningar i staden med idrottsklubben Hakoah, Judiska kulturella klubben och Judisk ungdom som de livaktigaste; alltsammans inramat av en ständig kamp mot olika nazistiska och antisemitiska inslag i gatubilden och i tidningarna. Sammantaget var 1930- och 1940-talen för judarna i Malmö och för judiska församlingen en tid då den tidigare djupt ortodoxa församlingen tog ett stort steg från konfession till kultur, och från exklusiva samlingar i synagogan till ett rikt allmänjudiskt föreningsliv. Arne Järtelius är författare med ett 30-tal böcker bakom sig sedan debuten i slutet av 1970-talet. Om judarna i Malmö har Järtelius skrivit ett antal längre uppsatser som täcker tiden från 1860-talet till 1970-talet.

Årets sista föredrag var ”Lika rätt till toalett.” Vår möjlighet att röra oss fritt i staden begränsas när offentliga toaletter saknas. Vid 1900-talets början väckte socialdemokratiska kvinnor förslag om ”bekvämlighetsinrättningar” för kvinnor i flera städer. En av dem var Anna Stenberg, den första kvinnliga representanten i Malmö stadsfullmäktige. Resultatet blev ”de Stenbergska villorna”, men vilka argument använde hon och hur blev hon bemött? Föredragshållarna var Malin Arvidsson, historiker verksam vid Avdelningen för mänskliga rättigheter, Lunds universitet och Andrés Brink Pinto, historiker verksam vid Genusvetenskapliga institutionen, Lunds universitet. Föredraget arrangerades av Centrum för Arbetarhistoria och Malmö Stadsarkiv.

Utställningar:

För första gången försökte sig stadsarkivet också på att göra en helt digital utställning. Den handlade om ”Östra kyrkogården 100 år”. Östra Kyrkogården, som invigdes 1921, är Malmös största begravningsplats och sträcker sig som en grön lunga mellan Håkanstorp och Rosengård. Utställningen visar arkitekt Sigurd Lewerentz originalritningar som förvaras på arkivet, samt gamla och nya bilder, och berättar om kyrkogårdens utveckling sedan 1915. Utställningen finns tillgänglig via stadsarkivets hemsida.

Årets första fysiska nya utställning var på plats i april, nämligen vandringsutställningen ”När Finland kom till Sverige – Kun Suomi Ruotsiin muutti”. Den bestod av intervjuer och fotografier. Under 1960- och 70-talen flyttade fler än 320 000 personer från Finland till Sverige och för femtio år sedan nådde flyttvägen sin kulmen. Utställningen gav kunskap om sverigefinnarnas historia och om den stora arbetskraftsinvandringen från Finland till Sverige i slutet av 1960- och i början av 1970-talet. Syftet var att öka kunskapen om sverigefinnar och belysa den gemensamma historia som Finland och Sverige har. Intervjuerna hade sammanställts i en utställningskatalog som gjorde det lätt att följa utställningen. Katalogen finns på både finska och svenska. Utställningen var en vandringsutställning som tagits fram av Sverigefinska Riksförbundet med stöd av Statens Kulturråd. Den visades som en del av Öppna Malmö - stadens satsning för att lyfta frågor om diskriminering och rasism.

Några utställningar skedde som ett samarbete mellan stadsarkivet och andra aktörer. Det var till att börja med en filmhistorisk utställning i fönstren till Scandinavian Modern Gallery på Helmfeltsgatan. I anslutning till Pilstorpsparken kunde man i juni-juli ta del av en filmhistorisk utställning, skapad i samarbete mellan Malmö Stadsarkiv och Färgochfilm, Filosofilm, Lejoni produktion/Jessica Nettelblatt, Scandinavian Modern Gallery, Filmcentrum Syd, Forum för visuell praktik och Institut Lumière. Utställningen berättade om de första filmvisningarna i Malmö, vad som ledde fram till filmens uppfinning och filmhistoriens tidiga pionjärer. Det var i nuvarande Pilstorpsparken i Malmö som det visades film för första gången i Sverige, den 28 juni 1896.

Ett annat samarbete skedde med Malmö Konstmuseum. Det var i anslutning till utställningen (In)visible. (In)visible utgick från Malmö Konstmuseums samlingar och presenterade konstverk från tidigt 1900-tal till nutid och gav inblickar i uttryck för queerhet, men öppnade också upp för en mångfald av tolkningar. En mindre del av konstutställningen ställdes ut på stadsarkivet och på konstmuseet fanns det så kallade arkivrummet där handlingar som i vanliga fall förvaras på stadsarkivet visades upp. De utvalda handlingarna utgjordes av fragment från

Malmö hbtqi-historia. Stadsarkivet och RFSL Malmö hade också ett samarbete i form av två visningar i arkivrummet.

Två miniatyrbilder avslutade året och visades tillsammans: ”Demokratin och du” och ”Stämplad”. ”Demokratin och du” var en interaktiv miniatyrbild som innehöll texter, bilder, filmer och dilemmafrågor. Den är producerad av Forum för levande historia, liksom ”Stämplad”. Den senare, i samma form, handlade om vårt behov att kategorisera människor och vad konsekvenserna av detta kan bli.

Arkivens Dag digital

På grund av pandemin fick årets Arkivens dag genomföras som en helt digital aktivitet. Temat för Arkivens dag 2021 var ”Röster i arkiven” - Om den långa kampen för rösträtt, om de som banade väg, om stora och små beslut och om arkiven som ett sätt att få insyn i den demokratiska processen. Temat Röster i arkiven kan också ha flera andra betydelser. Det handlar också om berättelserna, de som var där när något hände, de som deltog eller stod bredvid, de som levtt ett långt liv eller de som försvann för fort. Deras röster finns i arkiven och vill gärna bli hörda. Malmö Stadsarkiv erbjöd två förinspelade föredrag, ett förinspelat samtal, samt en kortare och en längre film.

Föredragen handlade om Elma Danielsson och Anna Stenberg. Sommaren 2022 kommer Malmö få sin första staty över en namngiven, historisk kvinna, nämligen Elma Danielsson. Elma Danielsson (1865–1936) var journalist, politiker och pionjär inom den svenska arbetarrörelsen. Eva Bonde, chefredaktör för historietidningen ”Historiskan”, berättar om Elma Danielssons liv och gärning genom en digital guddad tur till några av de platser i Malmö där Elma Danielsson levtt och verkat.

Tio år innan kvinnor fick rösträtt till riksdagen blev kvinnor med viss inkomst valbara till stadsfullmäktige. Socialdemokraten Anna Stenberg valdes i och med detta in i Malmö stadsfullmäktige. I denna presentation har Andrés Brink Pinto, docent i historia verksam vid den genusvetenskapliga institutionen på Lunds universitet, lyft fram några av de frågor som Stenberg drev under sin tid som fullmäktigeledamot.

Ett förinspelat samtal mellan redaktörerna professor Roger Johansson och professor Inger Lindstedt om innehållet och tillkomsten av Malmö stads historia volym 9 1990–2020 fanns också på programmet. En stad befinner sig i ett ständigt vardande och kommer därför också – när vi försöker beskriva den – att förstas och definieras vid varje given tidpunkt och kanske också utifrån flera samtida föreställningar om vad vi ser. Det är i samtalet om förvandlingen och stadens resa genom de trettio åren från 1990 över millennieskiftet till Malmö 2020 som böckerna förhoppningsvis kommer spegla förhållandet till historien genom två volymer.

Stadsarkivet hade också producerat en liten film om två pionjärer i Malmöpolitiken. Att Anna Stenberg var den första kvinnan i Malmös stadsfullmäktige är kanske bekant. Men vilka kom efter henne? I filmen berättade arkivarierna Olle Nordquist och Anette Sarnäs om Anna Herslow (borgerliga partiet) och Kristina Frank (de frisinnade), som var andra och tredje kvinna i stadsfullmäktige. Det handlade om deras liv och några politiska frågor som låg dem varmt om hjärtat. På köpet följde också en liten skildring av Malmö på 1910- och 1920-talet.

Avslutningsvis publicerade stadsarkivet en film ur arkivsamlingarna. Den har titeln Kampen mot glömskan och handlar om Informationsgruppen Förintelsens Ögonvittnen, och hur denna grupp med överlevande arbetat under åren 1992–2006 med att ge närmare 80 000 skolelever del av Ögonvittnenas berättelser. Varje föreläsning de hållit var cirka 90 minuter lång och genomfördes oftast i klassrum med cirka 25–30 elever. De besökte främst elever i årkurs 9 och gymnasieskolor. Stadsarkivet förvarar gruppens arkiv med inspelade vittnesmål. Filmen Kampen om glömskan finns tillgänglig på stadsarkivets hemsida.

Dawit Isaak-biblioteket

Den 23 september 2021 var det 20 år sedan Dawit Isaak fängslades i Eritrea. Det uppmärksammades av bl.a stadsarkivet och Dawit Isaak-biblioteket (DI-b) med ett samtal om arbetet för att få Isaak frigiven och om journalisters villkor i olika delar av världen. I samtalet på stadsarkivet deltog Tsegay Mehari, poet och journalist från Eritrea som liksom Dawit suttit fängslad på grund av sina ord, samt Esayas Isaak, bror till Dawit. Med på länk fanns även Evan Williams, journalist och producent för dokumentären ”Eritrea – det ofria landet”.

I november tilldelades DI-b Hedeniuspriset för deras arbete för främjandet av fri åsiktsbildning och yttrandefrihet. Förbundet Humanisterna delar varje år ut Hedeniuspriset till en person eller organisation som verkar i filosofen Ingemar Hedenius anda. Motiveringen löd bl.a: *Dawit Isaak-Biblioteket uppmärksammar hur det fria yttrandet har förbjudits och censurerats genom tiderna och fram till idag. Dawit Isaak-biblioteket är unik i världen med sitt fokus på yttrandefrihet. I sina hyllor har biblioteket tusentals exempel från hela världen på litteratur och musik som förbjudits och censurerats.*

I december fick Dawit Isaak-biblioteket 350 000 kr från Region Skåne, för ett projekt som ska stärka kunskaperna och engagemanget för demokrati, yttrandefrihet och konstnärlig frihet hos barn och unga i Skåne. I projektet ska man utforska möjligheterna att erbjuda klassvisningar även till andra årskurser på högstadiet och gymnasiet, än de man hittills har.

Nytt från Malmö Museer 2021

Ledtrådar – Ny historisk basutställning på Malmö Museer

AV YVONNE MAGNUSSON

2021 är ett år som återigen har dominerats av coronapandemin och Malmö Museer hade i början av året stängt för allmänheten och återöppnade sina utställningslokaler från och med den 1 april. När museet återöppnade, var det med restriktioner och vissa utrymmen, bland andra Ubåten och Båtlekrummet förblev stängda.

Malmö Museer införde under den här tiden ett nytt biljettsystem med förbokade biljetter och tre slot-tider om dagen med en halvtimmes sluss mellan varje slot, där museibygnaderna tömdes. Varje slot-tid hade ett maxantal och under en dag kunde som mest 180 personer besöka Slottsholmen och Teknikens- och Sjöfartens hus.

Även om utställningslokalerna var stängda, så skedde det ett intensivt arbete bakom kulisserna. Bland annat pågick utställningsarbete, pedagogiskt arbete och arbete med museets samlingar. Mycket arbete lades på att få ut information om museets verksamhet och samlingar via Malmö Museers olika digitala kanaler.

I samband med återuppöppnandet av Malmö Museer stod museets nya historiska basutställning, ”Ledtrådar” färdig.

Malmö Museers tidigare forntidsutställning plockades ner 2012. En av anledningarna var att utställningen, som invigdes 1978, inte omfattade resultaten från de senaste 30 årens omfattande arkeologiska undersökningar med bland annat grävningarna kopplade till byggandet av Öresundsbron och Citytunneln.

Fig. 1. Översiktsbild från utställningen Ledtrådar. – Foto: © Andreas Nilsson / Malmö Museer.

Därmed omfattade inte heller den tidigare utställningen den nya kunskap man erhållit från dessa grävningar och ej heller de omtolkningar som skett av tidigare forskning. De arkeologiska föremål som påträffats på dessa utgrävningar visades inte heller.

För att vara relevant var museet angeläget om att ta fram en ny forntidsutställning för den lokala och regionala historien. Skolorna hade ett behov av att Malmö Museer skapade en ny forntidsutställning, eftersom den tidigare utställningen användes i undervisningen. Museets stora samling med arkeologiska föremål är viktigt att använda för att berätta om de människor som levde och bott här före oss och för att kunna dra paralleller till vår egen tid.

Utställningen ”Ledtrådar” handlar om människorna som levde här långt före oss och de spår de lämnade efter sig, från äldsta stenålder för 14.000 år ända till slutet av järnåldern för ungefär 1.000 år sedan. Via olika teman såsom *Mat*, *Boende*, *Kontakter* och *Döden* får besökarna ta del av vardagslivet för de människor som levde under helt andra livsvillkor än idag.

I den delen av utställningen som kallas *Labbet* så får museibesökarna information om hur vi kan veta det vi vet idag om förhistorien.

Trådar och paralleller dras tills nutiden bland annat genom temat Designklassiker där föremål från idag visas jämte sina föregångare från forntiden.

Här nedan kommer ett par exempel från utställningen att beskrivas, men för att få en helhetsbild av utställningen ”Ledtrådar”, så rekommenderas det att göra ett besök på Slottsholmen och Malmö Museer!

Utställningen inleds med en uppbyggd tidslinje där utvalda föremål ska ge besökarna en uppfattning om vilken tid som ”Ledtrådar” omfattar och om hur relationen mellan sten-, brons- och järnålder ser ut.

Ett av föremålen på *Tidslinjen* är en strutformad mjärde som använts vid fiske. Den påträffades vid utgrävningar 2007 strax norr om Malmö Centralstation inför City-tunnelbygget. Mjärden påträffades av arkeologerna långt nere i gyttjan och visade sig vara väldigt gammal och unik. Mjärden C-14 daterades till äldre stenåldern, ca. 5 500 f.Kr. och vid upptäckten var de vidjor som mjärden var gjord av helt elastiska, precis som om den var nyttillverkad.

Den 7 500 år gamla mjärden är ett av de äldsta fiskeredskapen som man funnit i Skandinavien och den är otroligt välbevarad. Den är tillverkad av vidjor från pil och en och hopbunden med vass. I anslutning till mjärden har man även funnit fiskben från bland annat abborre, gädda och ål.

Fig. 2. Mjärden under konserveringsprocessen (MK 282:100841). - Foto: © Andreas Nilsson / Malmö Museer.

Mitt emot *Tidslinjen* är *Designklassiker* placerad. Inom detta lekfulla tema visas föremål från vår forntid sida vid sida med sina betydligt yngre efterträdare. Här får besökaren ett väldigt påtagligt belägg för att vissa föremål tidigt har hittat sin ultimata form och funktion.

Bland annat kan man se den nutida porslinskoppen från Kockums direktionsmatsal bredvid en kopp som grävdes upp 1998 i samband med arkeologiska utgrävningar i Fosie. Koppen från Fosie är daterad till någon gång mellan 1100 f.Kr. och år 0 och den ser i princip likadan ut som den yngre koppen i sitt formspråk. Det enda som egentligen skiljer dem åt är åldern.

Ett pedagogiskt grepp som vi använt oss av för att tydliggöra hur en forntida bostad kunde sett ut, var att låta tillverka en modell av ett treskeppigt långhus från äldre romersk järnålder (10–200 e.Kr.).

Fig. 3. Koppen från Kockums direktionsmatsal (MSM 1999.527) i jämförelse med den forntida koppen från Fosie (MHM 9128:2). – Foto: © Andreas Nilsson / Malmö Museer.

Modellen byggdes i skala 1:30 av modellmakaren Björn Ahlström. Modellen är gjord utifrån ritningarna från utgrävningarna vid Öresundsbron, 1996–1997, av ett långhus som påträffades vid Lockarp i södra Malmö.

Underlaget är från ett ca. 40 meter långt och ca. 5,5 meter brett treskeppigt långhus. Huset är rektangulärt med något konvexa långsidor. Huset är benämnt Hus III på utgrävningen Lockarp 7B och av vedartsanalysen att döma har man i byggnadskonstruktionerna främst använt sig av ek. Att ek föredragits till de bärande konstruktionerna kan förklaras av ekens goda beständighet mot röta.

Undersökningen av Hus III har gett en mängd ny kunskap om hur ett långhus under äldre järnålder kunde vara uppdelat. Utifrån bland annat jordkemiska och makrofossila analyser som utförts på material som fanns i stolphålen, har det visat sig att byggnaden kan ha haft upp emot sju olika rum eller aktivitetsytor. I den västra delen av huset har bostaden med kök och sovplatser legat. Stallet låg i husets östra del. Grovköket låg längst i öster bredvid stallet. Här har man troligen tillrett gröpe eller liknande till djuren.

Strax norr om gården har en ekonomibygnad varit placerad i direkt anslutning till en hägnad som kan ha omgärdat gården. Utanför gårdsplanen fanns ytterligare hägnadsrester, vilka kan ha omgärdat gårdens åkrar och bildat fågator ut till utmarkerna strax norr och nordväst om byggnaderna.

Fig. 4. Modell över långhuset från äldre romersk järnålder. Hus III från Lockarp 7B. Tillverkad av Björn Ahlström (MM 63364). – Foto: © Andreas Nilsson / Malmö Museer.

Gården övergavs i samband med en brand och byggdes inte upp igen.

I temat *Döden* visas bland annat skeletten från en dubbelgrav.

1976 genomfördes en arkeologisk utgrävning i det vikingatida gravfältet Ljungbacka som är beläget i Lockarp i södra delen av Malmö. I en grav påträffades kvarlevorna efter en person i en mycket märklig position ovanpå en redan befintlig grav och som tyder på att personen hade begravts i all hast. Kvinnan, som var ca. 55–75 år vid sin död, hade begravts på mage med ansiktet nedåt och med armarna utspridda och med böjda ben i en något för liten grav. Med sig i graven hade hon fått med sig en kniv och ett skifferbryne som gåva.

Den märkliga begravningen var ett mysterium fram till alldeles nyligen när en grupp forskare upptäckte att kvinnan bar på smittkoppsvirus. Kan smittan vara förklaring till att hon begravts på ett så uppenbart annorlunda vis?

Tidigare har forskare kunnat spåra smittkoppor till 1500-talet, men de nya studierna visar att viruset var utbrett i Skandinavien redan under vikingatiden.

Ett internationellt forskarlag har under drygt fem års tid tagit dna-prover och arbetat med analyserna från över 1800 skelett från Skandinavien och norra Europa. Man har hittat spår av smittkoppor i elva av individerna. Fyra av dessa skelett är från Sverige, varav ett från Ljungbackagravfältet. De övriga tre var individer från Öland.

Undersökningen visar att det vikingatida smittkoppsviruset tillhör en annan virusstam än det som drabbade mänskligheten under 1900-talet då uppemot 500 miljoner människor dog.

Fig. 5. Dubbelgraven från Ljungbacka gravfält. Det övre skelettet har påvisats med smittkoppsvirus (MHM 6031:4a-c). – Foto: © Andreas Nilsson / Malmö Museer.

Ett av utställningens mest spektakulära föremål återfinns under temat *Kontakter* och är ett dräktspänne av förgyllt silver som påträffades under utgrävningar 2002 vid Lunnebjär, i närheten av Oxie.

Spännet är från övergången mellan Folkvandringstid (400–50 e.Kr.) och Vendeltid (550–750 e.Kr.) och är en så kallad relieffibula som är tillverkad av karvsnittsortamentik och ornamentiken på huvudplattan och fotplattan utgörs av skarpvinklig bandflätning. Huvudplattan avslutas med ett djurhuvud där det ena ögat har en röd sten, möjligtvis en granat, medan det andra ögat saknas.

Fibulan är inte av skandinavisk typ, utan är sannolikt tillverkad på kontinenten, någonstans i mellersta Rhen-området. Denna typ av fibulor är knutna till kvinnodräkten och brukar förekomma parvis. Spännet är tämligen unikt för Sverige, men liknande spännen har hittats vid utgrävningar i Sandby borg på Öland. Där har man hittills hittat sju spännen av denna typ. Den möjliga kopplingen till Sandby borg gör detta fynd extra spännande!

Fig 6. Relieffibulan från Lunnebjär (MK 14:65). – Foto: © Andreas Nilsson / Malmö Museer.

Men hur hamnade spännet i Lunnebjär? Föremålets höga kvalitet kan tyda på att det legat en storgård i närheten. Kanske kom spännet dit som en gåva i samband med giftermål, via diplomatiska kontakter eller genom handel. Exklusiva råmaterial såsom flinta, glas eller metaller var viktiga handelsvaror, men kan även kommit hit som stöldgods från kontinenten!

I utställningens *Labb* så kan besökaren fördjupa sig i delarna *Hitta*, *Datera* och *DNA-analys*. I en av montrarna under *DNA-analys* ligger det en svart klump med ett tydligt tandavtryck. Klumpen som vi idag kallar tuggummi, påträffades vid utgrävningar vid Segebro 1976.

Tuggummit är mer än 7500 år gammalt och består troligtvis av harts eller björkbeck. Båda materialen är klibbiga och sega. Forntidens människor använde dem till för att täta saker eller limma ihop verktyg med. För att mjuka upp klumpen tuggade man på den för att göra materialet mer smidigt. I Segebro-materialet finns ett par flinteggad benspetsar där hartsen är bevarad i fårorna och som använts för att fästa vassa flintspetsar med.

Fig 7. "Tuggummit" från Segebro innan prov-tagning (MHM 5218). – Foto: © Andreas Nilsson / Malmö Museer.

Tuggandet har även kunnat fylla en funktion som lindring vid tandvärk. Björkbark innehåller betulin, som är ett ämne med antiseptiska egenskaper, men även kåda från barrträd är inflammationshämmande och bakteriedödande.

Avtrycken i tuggummit som utgörs av bettmärken från en människa är så tydliga att en bestämning av de enskilda tänderna har varit möjlig. Tänderna är inte särskilt slitna och med hjälp av tandavgutningar från idag kan man se att tolvårstanden precis börjat komma fram, vilket gör att vi kan dra slutsatsen att personen som tuggade var i 12 årsaldern.

Det fanns förhoppningar om att det skulle finnas bevarat DNA i tuggummit, vid ivägskickandet för provtagning. Detta för att få reda på mera om tuggummituggaren, men tyvärr visade det sig att DNA saknades. Avsaknaden av DNA kan bero på flera olika saker. Tuggummit kan till exempel ha förvarats för varmt, DNA tål inte värme. Eller så kan det ha legat på en fuktig plats med sura ämnen i marken, som gör att DNA lättare bryts ner.

Nytt från biblioteken i Malmö 2021

AV JOHAN BJÖRKWALL

2021. Året började högst ovanligt på stadens bibliotek. Vi kände inte riktigt igen oss, det var något som inte stämde. Biblioteken var stängda. Jo, visst även vi tar ledigt ett fåtal dagar under jul och nyår, men när helgdagarna var förbi ekade det fortfarande tomt bland bokhyllorna. Ljudet av prat, pyssel och människor som letar böcker att hinna läsa innan ledigheten är över var frånvarande. Redan den 19 december 2020, efter rekommendation från regeringen och Folkhälsomyndigheten, stängde biblioteken sina lokaler för besökarna. Man kunde fortfarande reservera böcker och hämta upp dem utanför Stadsbiblioteket, men utöver det var dörrarna igenslagna.

Det visade sig snart att rekommendationen stred mot bibliotekslagen och redan den 7 januari öppnade biblioteken igen. Känslorna var splittrade. Vissa kände en stolthet över att biblioteken anses vara så viktiga som demokratisk institution att inte ens en pandemi kan stänga dem, andra kände en rädsla för att fortsätta utsätta sig för smittorisk. Och många upplevde såklart båda dessa känslor samtidigt. Det var en kaotisk start på ett år som återigen kom att präglas av pandemin, restriktioner och en begränsad tillgång till biblioteken.

Men även om det är mer eller mindre omöjligt att författa en sammanställning av 2021 utan att nämna p-ordet eller något av de två c-orden i var och varannan mening, så gör vi ett tappert försök och fokuserar på allt det där andra som faktiskt hände under året. För det är mer inspirerande att läsa om när vi får besök av en av litteraturens världsstjärnor, mer actionfyllt att föreställa sig hur tegelfisorna yr när släggor slås i väggar och bereder vägen för nya bibliotek, mer rörande att återuppleva upphissningen av barnens gigantiska Prideflagga, och absolut väldigt mycket roligare att tänka på att alla förskolebarn trots allt fick chansen att, kanske för första gången, uppleva sina lokala bibliotek, om än på ett annorlunda vis.

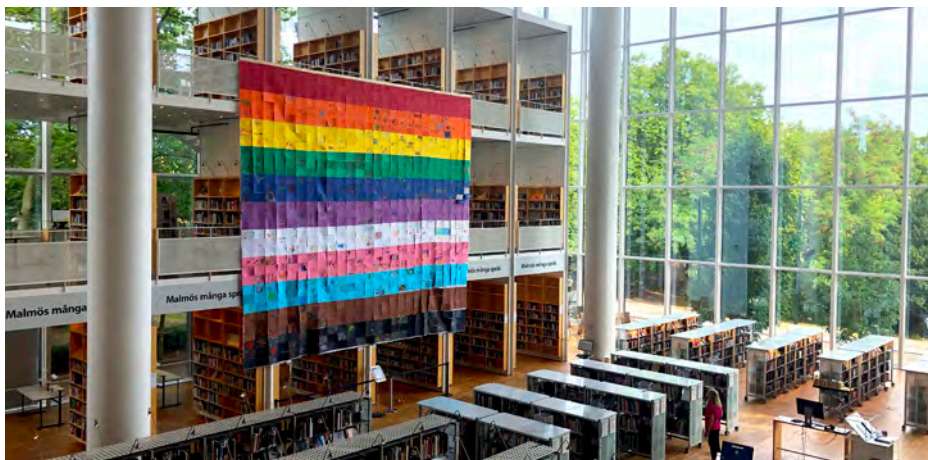

Fig. 1. Förskolebarn i Malmö skapade en gigantisk Prideflagga som visades på Stadsbiblioteket under WorldPride. – Foto: Biblioteken i Malmö.

Bygg om, bygg ut, bygg nytt, bygg grönt

I Malmö satsar man på biblioteken. Det har blivit något av ett mantra som upprepas. Om man slår sig för bröstet på det här viset är det såklart viktigt att backa upp orden med handling. När Katrin Stjernfeldt Jammeh satte släggan i tegelväggen på gamla Rosengårdsbiblioteket så att flisorna yrde vid en pressträff den 13 april, förklarade kommunstyrelsens ordförande därmed även bygget påbörjat.

Fig. 2. Katrin Stjernfeldt Jammeh satte släggan i väggen på gamla Rosengårdsbiblioteket i april. – Foto: Biblioteken i Malmö.

I ett inhägnat område utanför Rosengårdsbiblioteket, hälsade stadsbibliotekarie Torbjörn Nilsson välkommen i ett opålitligt väder som växlade mellan solsken och regnskurar. Det nya biblioteket kommer att vara 2,5 våning med takterrass. Där kommer barn och vuxna inte längre behöva trängas om samma utrymme – de får nästan varsin egen våning. Med över 200 000 besökare om året, är det populära biblioteket i behov av större lokaler och därför kommer ytan att fördubblas. Tyvärr har bygget försenats något och förhoppningen är att Rosengårdsborna ska få inviga sitt nya bibliotek i början av 2023.

Sveriges första romska folkbibliotek kommer att finnas i Malmö, redan till hösten 2022 är förhoppningen. Det glädjande beskedet kom i samband med Malmö internationella forum för hågkomsten av Förintelsen och bekämpande av antisemitism. Det romska biblioteket ska ingå i Stadsbibliotekets verksamhet, och ska bestå av litteratur på romska dialekter, litteratur skriven av romer samt litteratur om romsk kultur. Redan under 2021 började flera av stadens bibliotek profilera sig inom romsk litteratur genom att bli romska läsambassader. Initiativet kommer från Sveriges läsambassadör, som utses av Kulturrådet, Bagir Kwiek. En romsk läsambassad är ett folkbibliotek som har utvecklat sin verksamhet och sitt bestånd kring minoriteten romer. I början av året utsågs Oxiebiblioteket till romsk läsambassad, och i maj följde biblioteken i Bellevuegården och Lindängen.

Ett område som växer så det knakar är Hyllie. Där går utvecklingen snabbt och befolkningen ökar. I dagsläget saknas det dock ett bibliotek. Men ett nytt kommer att byggas i det spektakulära kvarteret Embassy of Sharing. Ett kvarter med fokus på delningsekonomi, låg klimatpåverkan och grönska – perfekt för ett bibliotek helt enkelt. Här kommer man att snegla på tidigare innovativa satsningar som Garaget och ungdomsavdelningen Krut på Stadsbiblioteket. Planen är att biblioteksverksamheten ska starta i Hyllie under första kvartalet 2024.

Hållbarhetstänket var på tapeten även i andra delar av staden. På Sofielund prunkade grönskan både inne på och utanför Garaget under året. Med projektet Gröna biblioteket inspirerade Garaget, tillsammans med Växtvärket, Malmöbornas intresse för odling och hållbarhet. Runt biblioteket mjukades miljön upp med mobila grönytor – blomsterlådor, kryddor, grönsaker och träd. Lekfulla och inkluderande sittplatser byggdes för att bjuda in till häng, samtal och aktiviteter. Bänkar, bord och sittplatser gjordes i återbruksmaterial. Växthus och odlingssystem inomhus byggdes upp på plats. För att väcka intresset för odling och hållbarhet lånade biblioteket ut sticklingar, fröer, utepedagogiska kit – eller gröna medier som man gärna kallar dem.

Världsstjärnor och debutanter

När publiken äntligen var tillbaka på plats framför Författarscenen den 13 augusti var det ingen mindre än Jamaica Kincaid, en av samtidslitteraturens giganter, som gästade scenen. Intresset var enormt för att få lyssna till den amerikanska författaren, född och uppvuxen under det brittiska kolonialväldet på den karibiska ön Antigua. På grund av ett visst virus var antalet som kunde uppleva samtalet på plats begränsat. 240 biljetter fanns tillgängliga. De tog slut på 20 minuter. Förväntningarna var påtagliga när Kincaid, iklädd en svart t-shirt med orden "I can't breathe" på (ett ställningstagande kopplat till Black Lives Matter-rörelsen), slog sig ner i den traditionsenliga orange fåtöljen. Samtalet med journalisten Raket Chukri tog avstamp i Kincaids författarskap, men täckte in allt från trädgård och Trump ("I'm sure I'll send him a bouquet of plastic flowers in jail") till kolonialism, skandinaviska deckarserier och Carl von Linné ("I admire what he did with plants, I don't like that he dressed up as a Laplander").

Tidigare under året hade samtliga författarsamtal skett digitalt, bland annat med den belarusiske poeten Dmitrij Strotsev, som kidnappades och fängslades av regimen hösten 2020, Lydia Sandgren med sin Augustprisade debutroman "Samlade verk" i bagaget, och serietecknaren och författaren Henrik Bromander. Under sommaren besökte författarna Mats Kolmisoppi, Eija Hetekivi Olsson och Anna Järvinen scenen inför riktig publik i ett gästspel på borggården vid Malmö Museer, i ett samarbete med Sommarscen. Och hyllade Douglas Stuart drog fullt hus under WorldPride-veckan. Den palestinska författaren Adania Shibli och sverigefinska Susanna Alakoski avslutade årets program, också de inför sittande publik.

Det var inte bara på den anrika Författarscenen som de litterära samtalen ägde rum. En ny scen såg dagens ljus den 1 februari. Debutantscen Malmö lyfter förstlingsförfattare och djupdyker i den skånska litterära myllan. Fyra tillfällen hanns med under året, med debutanter som Betlehem Isaak, Ali Derwish och uppmärksammade Amanda Romare, vars debut "Halva Malmö består av killar som har dumpat mig" var den mest utlånade boken på Malmös bibliotek under november månad. Som värdar för scenen stod Malmöprofilerna Maria Maunsbach och Marthina Elmquist. Tillsammans penplade de mellan det viktiga, utbildande uppdraget och publikfest. Debutantscenen har även ett samarbete med regionala skrivartbildningar och vid varje tillfälle fick minst en aspirerande författare från någon av dessa utbildningar möjlighet att läsa ur ett pågående projekt.

Förskolebarnen på besök – trots allt

Varje år får förskoleklasserna i Malmö besöka sina lokala bibliotek för en guidad tur. För många barn är det första mötet med bibliotekens förunderliga värld. Barnens bästa bibliotek, som initiativet kallas, är uppskattat av såväl barnen och pedagogerna som barnbibliotekarierna. Det vore sorgligt att låta ett illasinnat virus sätta käppar i hjulet för årets besök. Så biblioteken tänkte till. Tillsammans med en produktionsbyrå tog de fram ett substitut för de traditionsenliga besöken. Istället fick eleverna följa en bibliotekarie som guidar dem runt på deras bibliotek i en film.

Fig. 3. Malmö's förskolebarn fick träffa bibliotekarier digitalt under 2021. – Foto: Biblioteken i Malmö.

Kameran rörde sig framåt genom biblioteket och registrerade upplevelsen utifrån en sexårings synvinkel – allt för att skapa en känsla av att vara på biblioteket. Under rundvisningen stannade kameran till vid intressanta, lustfyllda och spännande ställen där bibliotekarien visade och förklarade. Efter att eleverna tittat på filmen fick de träffa en bibliotekarie i ett videomöte för frågor, samtal och sagostund. Målet med Barnens bästa bibliotek och filmerna är att lägga grunden för biblioteket som en trygg och självklar plats för läslust och kulturupplevelser i vad som förhoppningsvis blir ett livslångt lärande. Det var en spännande utmaning att få till dessa digitala möten, men det gick väldigt bra och barnen var superengagerade.

Ska artificiell intelligens ta över biblioteken?

Det var frågan på många läppar i början av året. Men nej. Vi säger det direkt så det inte ska råda några tvivel – artificiell intelligens (AI) ska inte ta över biblioteken. Men varför pratades det om AI och biblioteken i Malmö då? Jo, i januari annonserade biblioteken att man ska införa ett nytt mediasystem. Det heter Intelligent Material Management System (IMMS). Detta är man först med i Sverige. Kort innebär det att biblioteken kommer att ha en mediasamling styrd av algoritmer. Systemet kommer att styra runt böcker och andra medier till de bibliotek där de efterfrågas eller behövs mest.

När medierna plockade upp nyheten började det istället pratas om AI. AI skulle ta över bibliotekarierollen. AI skulle köpa in litteraturen. AI skulle till och med ta död på yttrandefriheten. Men IMMS är inte AI. IMMS är ett system för algoritmstyrd mediehantering. Vad innebär det och varför är det viktigt att påtala skillnaden? Jo, det innebär att det är bibliotekarier som sätter och styr algoritmerna i systemet. Det är fortfarande deras kompetens som är viktigast, och det är fortfarande de som köper in nya medier. IMMS underlättar deras arbete och sparar tid. IMMS kommer att skapa en mer jämlik tillgång till böcker och medier på stadens bibliotek, hantera reservationer snabbare, minska manuell hantering och därmed belastningsskador, och ge mer tid för mötet med Malmöborna. I januari 2022 kommer Malmöbiblioteken börja använda IMMS.

Sommar med WorldPride, antirasism och läsning, läsning, läsning

Sommar på biblioteken är synonymt med Sommarboken, en 32 år gammal tradition på biblioteken, och en uppskattad sådan. Konceptet är enkelt – läs tre böcker, skriv vad du tycker om dem, och få en gåvobok. Men även gamla traditioner kan må bra av en ny skrud. Därför fick Sommarboken i år ett helt nytt utseende med

hjälp av elever från Kungshögsskolan i Oxie. Utifrån budskapet "Läs överallt" – exempelvis i trädet, på bryggan, i rabatten, på filten – spånade ungdomarna fram ett nytt grafiskt manér, kommunikationsmaterial och recensionsblanketter tillsammans med biblioteken. Trots farhågan att inte nå ut i dessa speciella tider, var 2 540 barn och unga med i Sommarboken.

En av anledningarna till att Sommarboken kunde nå ut, med de begränsningar som rådde på biblioteken, var att man samarbetade med en annan återkommande satsning på biblioteken – Läsambassadörerna. I Läsambassadörerna jobbade 37 ungdomar från Ung i sommar, med stöd av sju handledare, med att söka upp barn och unga på platser runt om i hela Malmö. Under tre månader planerade och genomförde Läsambassadörerna 79 aktiviteter för 1 273 barn och unga, samt gav bort 557 böcker. Ambassadörerna var uppdelade

i två grupper. Den första gruppen var duktiga på att planera, administrera och organisera aktiviteter. De skapade skyltar och affischer, organiserade böcker i olika kategorier och lärde sig nya pysselaktiviteter. Deras största utmaning var att ta kontakt med andra barn och unga. Men efter tre veckor hade blygseln minskat och till slut kunde alla, även de med svår dyslexi, ha högläsning för barn. Den andra gruppen läsambassadörer var raka motsatsen till den första. De var sociala och hade lätt för att ta nya kontakter, men hade sina utmaningar i planering och organisering. Att se en ungdom som aldrig har läst en bok sitta med ett dussin barn och läsa högt om Gruffalon var magiskt, vittnade en handledare om.

Ungdomspraktikanter från Ung i sommar deltog även i det antirasistiska projektet KOLL. Under fyra veckor fick de ta del av seminarier, workshops, studiebesök och uppgifter för att bredda sina kunskaper om rasism och antirasistiskt engagemang. Ungdomarna träffade kommunstyrelsens ordförande Katrin Stjernfeldt Jammeh för att diskutera rasism i ett samtal som bland annat handlade om undervisning om rasism i skolan och hur den kan förbättras. Det ledde till att deltagarna skrev en insändare i Sydsvenskan som publicerades den 12 juli.

Fig. 4. Elever från Kungshögsskolan i Oxie hjälpte till att ge Sommarboken ett nytt utseende. – Foto: Biblioteken i Malmö.

Som hbtq-certifierade var bibliotekens närvaro under WorldPride 12–22 augusti självklar. Biblioteken bidrog till festligheterna med boktips på tema hbtqia+¹, såväl i lokalerna som i sociala medier och på Biograf Spegeln, tipsrunda där vuxna fick testa sina kunskaper om hbtqia+ i litteraturen i Oxie, pysselverkstäder med regnbågstema och en internationell Drag Queen Story Hour med sagoläsare från Navajo Nation, Mexiko och USA. Författarscenen gästades av hyllade Douglas Stuart i ett fullsatt Ljusets kalender. Mest spektakulär var Barnens Prideflagga – en gigantisk regnbågsflagga gjord av förskolebarn i Malmö – som hissades upp i Ljusets kalender på Stadsbiblioteket. Flaggan mätte hela 11 gånger 7 meter och väckte stor beundran både på plats i biblioteket som i sociala medier.

Fängslade författare, demokrati och källkritik

Den 23 september var det 20 år sedan den svensk-eritreanske journalisten Dawit Isaak fängslades i Eritrea. Där har han sedan dess hållits fången, utan anklagelser eller åtal. Sverige har ytterligare en samvetsfånge som sitter fängslad enkom för att ha använt sin rätt att få uttrycka sig fritt, Gui Minhai. Den svensk-kinesiske förläggaren fördes den 17 oktober 2015 bort från sin semesterbostad i Thailand och har sedan dess hållits fängslad i Kina. Förra året dömdes han till tio års fängelse. Att två svenska medborgare sitter fängslade för att ha uttryckt sig fritt i skrift är en påminnelse om att vi aldrig kan ta press- och yttrandefrihet för given. För att hedra Isaaks och Minhais gärning, påminna om vilket pris de har betalat för sitt arbete och att vi måste fortsätta kräva deras omedelbara frigivning, hissade Stadsbiblioteket upp två stora porträtt av Isaak och Minhai. Porträtten kommer att hänga på biblioteket tills författarna är frisläppta. På invigningen den 23 september läste författarna Torbjörn Flygt, Naeimeh Doostdar och David Zimmerman verk av sina fängslade kollegor.

Under året prisades två av bibliotekens digitala tjänster, Digiteket och Världens bibliotek. Digiteket, en lärplattform för digital fortbildning framtagen för de som jobbar på bibliotek, tilldelades Internetstiftelsen och Källkritikbyråns utmärkelse Det gyllene förstoringsglasat. Priset fick Digiteket för sina insatser för källkritik och kritiskt tänkande på nätet. Digiteket drivs på uppdrag av Kungliga biblioteket och har byggts och driftas av Biblioteken i Malmö. Den 13 oktober meddelade Svensk biblioteksforening att e-bokstjänsten Världens bibliotek får Greta Renborgs pris. På Världens bibliotek finns e-böcker och ljudböcker på några av Malmös stora språk som arabiska, persiska och polska. "[...]Att skapa rikstäckande åtkomst till dessa språkliga tillgångar främjar läsning och kunskap, det ger ökad möjlighet att verka i samhället på lika villkor och det gör bibliotek till en än mer relevant resurs för människor som bor i Sverige. I Greta Renborgs

anda har Världens bibliotek breddat, demokratiserat och ökat tillgängligheten till angelägen litteratur” löd motiveringen.

Världens bibliotek drivs av Biblioteken i Malmö och finansieras av Kungliga biblioteket, Nasjonalbiblioteket i Norge och Kulturrådet.

*Fig. 5. Porträtt för att hedra samvetsfångarna Gui Minhai och Dawit Isaak sattes upp i Ljusets kalender.
– Foto: Biblioteken i Malmö.*

Biblioteken som mötesplatser – en avslutning

I september började vi att åter känna igen våra bibliotek. Ljudet av människor som letade böcker, vänner som snickesnackade och studenter som knappade på tangentbord var tillbaka. Om än inte i samma utsträckning som förr. Fram till dess hade biblioteken det uttalade budskapet att de för tillfället inte var mötesplatser. Sitt- och studieplatser var borttagna, flera rum stängda, ett maxtak på antal samtidiga besökare, och en begränsning på 30 minuter för besök. Även öppettiderna var förkortade. Den 29 september tog regeringen bort många av de restriktioner som gällt under pandemin. Biblioteken började successivt återgå till något som liknade ett normalläge – med flera sittplatser, mer programverksamhet, ordinarie öppettider, inga begränsningar i hur länge besökare fick stanna. Biblioteken började så sakteliga bli mötesplatser igen. Vi skulle fortfarande hålla avstånd och stanna hemma om vi var sjuka, och vissa rum och utrymmen var fortsatt stängda för att undvika trängsel, men med små steg gick vi mot en ljusare framtid. Så fortsatte det under hösten. Men så började smittspridningen öka igen. Strax innan jul kom nya restriktioner. I skrivande stund är biblioteken fortfarande mötesplatser, men vi vet att det snabbt kan komma att ändras. Så det är med en känsla av osäkerhet som vi går in i 2022, men också med en stark förhoppning om helt öppna och fullt ut levande bibliotek. Det vi med säkerhet vet är att vi ett litet tag till får leva under parollen ”håll i, håll ut, håll avstånd”.

Noter

¹ hbtqia+ Betyder: homo-, bi-, transsexuell, queer (normbrytande), inter-, asexuell och + står för alla andra identiteter och läggningar.

Malmö Kulturhistoriska Förening Verksamhetsberättelse 2020

Årsmöte

Ordinarie årsmöte den 22 april ställdes in pga. rådande smittrisk av Covid-19. Mötet avhölls istället torsdagen den 17 september på Malmö stadsbibliotek i Röda Rummet – med 24 närvarande medlemmar. Robert Herslow lämnade posten som skattmästare och till hans efterträdare valdes Göran Titze. Attila Rostovanyi valdes till ny ledamot efter avlidne Carl Axel Stevelius. Efter årsmötet höll malmöjournalisten och författaren Ulla Hårde föredrag om boken "Prisade Limhamnshus".

Styrelsen

Styrelsen har sammanträtt 6 gånger: den 10 februari, den 20 maj, den 3 september, den 17 september (konstituerande), den 12 oktober och den 25 november 2020.

Styrelsen har haft följande sammansättning: Göran Larsson, ordförande, Peter Bager, vice ordförande, Göran Titze, kassaförvaltare, Rita Rohlin, sekreterare, Gunnar Ericson, Stefan Ersgård, Katarina Forsström, Adam Hidestål, Gunilla Konradsson, Anders Reinsnert, Attila Rostoványi.

Revisorer

Auktoriserad revisor Ingrid Sollerhed, Ernst & Young AB, som tillsammans med Elisabeth Nordgren granskat föreningens räkenskaper. Revisorssuppleanter Hanna Fehland, E&Y AB, tillsammans med Birgitta Åkesson.

Föredrag, utflykter m.m.

Måndagen den 25 februari avhölls ett föredrag under rubriken: *Mitt liv som journalist*. Stefan Ersgård berättade om sina år i dagspressen.

I samband med föredraget kompletterade Anders Reinsnert med information om möteslokalen Kompanihuset från 1500-talet invid Malmö rådhus.

På grund av Folkhälsomyndighetens restriktioner för minskad smittspridning av Covid-19 blev Vårutflykten lördagen den 16 maj till *Österlen i Leif Ljungbergs spår – modell 1935* inställd.

Höstens program ställdes in på grund av fortsatta restriktioner i samband med pågående pandemi:

Måndagen den 2 november, möte med föredrag: Berättelser om pågående forskningsarbeten kring Malmö historia och besök på IMH, Malmö universitet under ledning av professor Roger Johansson.

Malmö Museers arrangemang: Jul på slottet – en stämmingsfull julmarknad för stora och små. Försäljning av föreningens böcker samt medlemsvärning.

Publiceringsverksamhet

Årsboken ELBOGEN 2019 utkom i april. Boken skickades ut per post till alla medlemmar och utbytesföreningar.

Malmö stadsarkiv

Lördagen den 14 november var det Arkivens dag med visningar och föredrag på temat *Svart på vitt*. Malmö stadsarkiv ordnade digital förevisning.

Kommittéer

Redaktionskommittén bestående av Rita Rohlin, Stefan Ersgård, Christian Kindblad, Kerstin Martinsdotter och Anders Reisnert har avhållit ett flertal möten.

Programkommittén bestående av Göran Larsson, Anders Reisnert och Gunilla Konradsson har tillsammans med Rita Rohlin förberett årets aktiviteter.

Stipendiekommittén bestående av Göran Larsson, Anders Reisnert och Gunilla Konradsson har behandlat inkomna stipendie- och bidragsansökningar.

Beviljade bidrag: Malmö Kulturhistoriska Förening

Styrelsen beslöt att från Malmö Kulturhistoriska Förening utdela medel till:

Gun Johansson-Elfström för en publikation om: ”’Ebbas hus’ på Snapperupsgatan.” Huset är en del av Malmö Museer och öppnades för allmänheten 1990, 30 000 kronor.

Limhamns museiförening för projekt ”En bok om Ön på Limhamn”, 8 000 kronor (del).

Auto Images för projekt: ”En sista volym i filmserien ’Mitt Hjärtas Malmö’”, 75 000 kronor.

Malmö Museer för projekt: ”Specialmontrar till Kockums fartygsmodeller samt modell över Malmö på 1500-talet.”, 43 000 kronor.

Stiftelsen

Makarna Sigfrid och Karolina Jönssons Minnesfond

Sammanträden har hållits i samband med föreningens sammanträden. Styrelsen beslöt att från Stiftelsen makarna Sigfrid & Karolina Jönssons minnesfond utdela medel till:

Limhamns museiförening för projekt ”En bok om Ön på Limhamn”, 17 000 kronor (del).

Malmö Konstmuseum för projekt: ”Bok om den nya basutställningen ’Samlingen’”, 15 000 kronor (del).

Under 2020 återfördes beviljade medel 2019 om 14 698 kronor för ”Guide till arkitekturen i Västra Hamnen”, då projekt ej genomförts.

Leif Ljungbergs stiftelse

Sammanträden har hållits i samband med föreningens sammanträden. Styrelsen beslöt att från Leif Ljungbergs stiftelse utdela medel till:

Arne Järtelius för projekt: ”Studie av Mosaiska Församlingen 1952–1973”, 52 000 kronor.

Malmö Konstmuseum för projekt: ”Bok om den nya basutställningen ’Samlingen’”, 60 000 kronor (del).

Eget projekt: Bidrag för tryckning, layout och bildkostnader för nionde volymen av Malmö stads historia 1990 – 2020. Anslogs 700 000 kronor ur Leif Ljungbergs stiftelse.

Medlemmar

Föreningens medlemsantal under 2020 uppgick till 615 medlemmar med fullt medlemskap — varav 83 var utbytesföreningar och institutioner.

*Styrelsen för
Malmö Kulturhistoriska Förening
www.elbogen.nu*

* * *

Bilder från verksamhetsåret 2020

Text och foto: Rita Rohlin om inte annat anges.
Bilder från verksamheten finns att se på föreningens hemsida:
www.elbogen.nu – under respektive årssflik.

Fig. 1. Föreläsning den 24 februari 2020 "Mitt liv som journalist" av Stefan Ersgård samt information om Kompanihuset genom tidigare stadsantikvarien Anders Rejnert. Lägg märke till de vackra takbjälkarna som fått ny glans efter renovering.

Fig. 2. "Lagom het debatt om detta hus mellan två stadsarkivarier." A.U. Isberg (1867–1940) lämnade efter 30 år posten som stadsarkivarie i januari 1933. Leif Ljungberg kom närmast från Landsarkivet i Göteborg när han efterträdde Isberg.

Fig. 3. Ersgård berättar livfullt om sina journalistuppdrag. Här "Promenad med Werup vid hans debut som författare".

Fig. 4. Årsmöte den 17 september 2020 i Röda rummet på Malmö stadsbibliotek. Avstånd med hänsyn till Folkhälsomyndighetens restriktioner pga. Covid 19 -pandemin.

Fig. 5. Föredrag av journalisten och författaren Ulla Härde med glimtar ur boken "Prisade Limhamnshus".

Fig. 6. Det vackra hörnhuset på Gamla gatan 10 räddades av ett ungt par.

Fig. 7. Gamla gatan 10 som det såg ut på 1970-talet.

Fig. 8. Det rosa huset på Carl Johansgatan 49, varsamt återställt.

Fig. 9. Samma hus med tegel från sent 1940-tal.

Fig. 10. Originalen från sent 1800-tal. I mitten ses Nils Jönsson, som troligen byggde huset. Från vänster en okänd inneboende, därefter Johanna Jönsson, gift med Nils, samt barnen Torsten (på gunghäst), Severina (med hatt närmast pappa Nils) samt Victor (med cykel) och Robert (på taket). Övriga barn är okända. – Källa/Foto: Prisade Limhamnshus.

Fig. 11. Fiskarens hus – från 1800-talet på Tycho Brabegatan 15 – byggdes av fiskaren Per Olsson. Det är väl bevarat och visar ett typiskt Limhamnshus med papptak, spröjsade fönsterbågar och en vacker pardörr. Den senaste innehavaren, som köpte huset på 70-talet, belönades 1984 med det först utdelade "Bevarandepriset" en bronsplakett som Bevarandegruppen delar ut.

Tack till Dig

- för att du läser vår årsbok,
- medlem för att Du stödjer vår förening,
- författare som bidragit med intressanta artiklar!

Bli medlem i Malmö Kulturhistoriska Förening

Malmö Kulturhistoriska Förening har till uppgift att

- främja forskning och kunskap om Malmö historia och kulturliv under såväl dansk som svensk tid
- verka för god miljövård och byggnadsvård
- genom publiceringsverksamhet göra stadens förflutna levande.

Årsavgift 125 kronor. Familjemedlem 25 kronor.

Besök gärna vår hemsida. Här kan Du kan anmäla medlemskap, se verksamheten och läsa de flesta av våra årsböcker och skrifter.

www.elbogen.nu

Malmö Kulturhistoriska Förening
c/o Malmö stadsarkiv · 205 80 Malmö
Bankgiro 5326-3117
Tel sekreteraren 0706-17 97 64

Malmös äldsta stadssigill med bilden av en romansk kyrka

ELBOGEN 2021

MALMÖ KULTURHISTORISKA FÖRENING